Orpheus Noster

A Károli Gáspár Református Egyetem eszme-, vallás- és kultúrtörténeti folyóirata

ÓKOR

VI. évfolyam (2014), 2. szám

Orpheus Noster 2014.2.indd 1 2014.11.17. 14:43:49

Kiadó: Károli Gáspár Református Egyetem

Felelős kiadó: Sepsi Enikő, a BTK dékánja

Felelős szerkesztő: Imregh Monika

Szerkesztők: Fehér Bence
Fülöp József
Nagy Andrea

Szerkesztőbizottság: Hegyi Dolores
Tüskés Anna
Fabiny Tibor
Kurucz György

Német anyanyelvű lektor: Szatmári Petra

A megjelentetésre szánt kéziratokat, illetve a megrendeléseket a következő címre kérjük küldeni: orpheusnoster@googlegroups.com
Authors should submit manuscripts to the email address <orpheusnoster@googlegroups.com>

ISSN 2061-456X

Az első borítón:
A Szeni-iqer számára italt kínáló ifjú jelenete Szeni-iqer sírjának (TT 185) belső helyiségében. Thébа. Fotó: Fábián Zoltán Imre.

A hátsó borítón:
A szoros és a tágas kapu ábrázolása: Máté 7, 13: „Menjetek be a szoros kapun. Mert tágas az a kapu, és széles az az út, amely a veszedelemre visz…" KÁLVIN *Institutio Christianae religionis* c. művének fedlapján. Kiadó: Antonius Rebulius, Genf 1561.

A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte, felelős vezető Kecskeméthy Péter.

A folyóirat online is olvasható a KRE honlapján: www.kre.hu/portal/index.php/orpheus-noster.html

Orpheus Noster 2014.2.indd 2 2014.11.17. 14:43:49

TARTALOM

Fábián Zoltán Imre
Feltárás az el-Hoha domb déli oldalán a TT 184 számú sír (Nefermenu) körzetében – 2013 7

Fodor Krisztina Dóra
A Chrestus-kérdés 72

Speck Gyula
A Boudica-felkelés az új kronológiai és topográfiai eredmények tükrében 85

Klemán Dávid
A római–szarmata háborúk hadtörténeti vonatkozásai (Kr. u. 167/168–180) 96

Műhely

Fehér Bence (ford.)
Sapphó két új töredéke 106

Imregh Monika (ford.)
Plutarchos: *Miért nem versben szólnak többé a Pythia jóslatai?* 108

Megemlékezés

Csízy Katalin
In memoriam Havas László 134

Recenzió

Megyeri Gergő
Bognár Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon, 1944–1945*. Kairosz Kiadó. Budapest, 2012 138

Orpheus Noster 2014.2.indd 3 2014.11.17. 14:43:49

Orpheus Noster 2014.2.indd 4 2014.11.17. 14:43:49

SZÁMUNK SZERZŐI

FÁBIÁN ZOLTÁN IMRE Dr habil (1954), egyiptológus, KRE BTK, Történeti Intézet, Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszék

FEHÉR BENCE DSc (1968), ókortörténész, klasszika-filológus, KRE BTK, Történeti Intézet, Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszék

FODOR KRISZTINA DÓRA BA (1993), MA történész hallgató, KRE BTK

IMREGH MONIKA PhD (1966), reneszánsz-kutató, klasszika-filológus, KRE BTK, Történeti Intézet, Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszék

K. CSÍZY KATALIN PhD (1976), történész, KRE BTK, Történeti Intézet, Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszék

KLEMÁN DÁVID BA (1991), ókori hadtörténész, végzett KRE BTK hallgató

MEGYERI GERGŐ (1992), BA történész hallgató, KRE BTK

SPECK GYULA BA (1990) MA történész hallgató, KRE BTK

Orpheus Noster 2014.2.indd 5 2014.11.17. 14:43:50

Orpheus Noster 2014.2.indd 6 2014.11.17. 14:43:50

Fábián Zoltán Imre

Feltárás az el-Hoha domb déli oldalán a TT 184 számú sír *(Nefermenu)* körzetében – 2013[1]

A TT 184 számú thébai sziklasír körzetében, az el-Hoha domb déli lejtőjén (*1–2. kép*) dolgozó Magyar Régészeti Misszió kutatási területe számos olyan díszített sziklasírt és e sírokban, illetve a közöttük lévő területen olyan további temetkezési helyeket tartalmaz, melyek az ókori Egyiptom történetének minden fontosabb korszakából származnak[2] (*3. kép*).

Az el-Hoha domb déli lejtőjének felső sírsorait[3] 1995-ben kezdtem feltárni. A kutatás a TT 184 (*Nefermenu*, 19. dinasztia) hozzáférhető részeinek epigráfiai felmérésével kezdődött. A kutatás céljának és a feltárás helyszínének megválasztását az indokolta, hogy korábban, a TT 32 (*Dzsehutimesz*) Kákosy László által vezetett ásatása során egy olyan sírcsoportot tudtunk azonosítani, melynek tagjai jellegzetes

[1] 2013-ban a terepmunka február 4-től március 21-ig tartott, 40 munkanapot vett igénybe. Az első hat hét folyamán 10–15 munkás dolgozott a feltáráson a hét hat napján, az utolsó héten három munkás segítségét vettük igénybe. A kutatócsoport tagjai a következők voltak: Fábián Zoltán Imre egyiptológus, ásatásvezető, Németh Bori egyiptológus, ásatásvezető-helyettes, Fa Marianna, Bezerédi Zsófia és Köllő Zsuzsanna grafikusművészek, Wéberné Jánossy Katalin és Csizmadia László földmérő mérnökök, Csukai Márta, Zimányi Krisztina és Winkler Magdolna feldolgozók. Az Egyiptomi Legfelsőbb Régészeti Tanácsot Emad Abdalla qurnai inspektor képviselte, továbbá Jozef Hafiz Ayoum luxori restaurátor segítette a munkát, akit az egyiptomi régészeti hatóságok rendeltek a kutatócsoport mellé. A feltárást anyagilag támogatták a következő intézmények és személyek: Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA), Károli Gáspár Református Egyetem (Budapest), Magyar Ösztöndíj Bizottság, Weber 2000 Kft., továbbá a kutatócsoport tagjai is. Külön köszönet illeti önzetlen támogatásáért a következő személyeket is: Dr. Marian Flanagan, Fiána Griffin, Maura O'Brien és John Traynor, továbbá a DCU Language Services munkatársait, illetve Soós Évát. Ez a beszámoló az egyiptomi Legfelsőbb Régészeti Tanács (SCA) számára, a terepmunka befejezése után benyújtott jelentés alapján készült.

[2] A lelőhely részleteiről általában l. Porter, B. – Moss, R.: *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, I: *The Theban Necropolis,* 1: *Private Tombs*, Oxford 19602, 290–291, Plan: 282, Map IV. D-5, c, 9; *Survey of Egypt 1921*, Map of El-Khôkha and Assâsîf c-9; továbbá Kampp, Fr.: *Die thebanische Nekropole zum Wandel des Grabgedankens von der XVIII. bis zur XX. Dynastie*, /Theben 13/ 1996, 474, Beilage, Plan IV. H-3. A Hoha-domb déli lejtője feltárásának részleteiről, dokumentációjához l. www.tt184.blogspot.com, angolul: www.tt184en.blogspot.com.

[3] A számmal jelölt sírok, ahol azóta feltárást folytattam, a következők: TT (azaz *Theban Tomb*) 184 (*Nefermenu*, 19. dinasztia kora), TT 185 (*Szeni-iqer*, késő Óbirodalom), TT 204 (*Nebanenszu*, 18. dinasztia), TT 205 (*Thutmoszisz*, 18. dinasztia), „TT 206" (18. dinasztia, *nem* a Porter–Moss által ezen a számon leírt sziklasír), (Kampp) -41- (Újbirodalom, valószínűleg 18. dinasztia), (Kampp) -42- (Újbirodalom, valószínűleg 18. dinasztia), (Kampp) -43- (Újbirodalom, valószínűleg Ramesszida). A kötőjelek között jelölt számok a Friederike Kampp által újabban számozott sírokat jelölik.

Orpheus Noster 2014.2.indd 7 2014.11.17. 14:43:50

1–2. A thébai temetők központi része. Hatsepszut Deir el-Bahariban épült halotti temploma és III. Thutmoszisz templomának maradványai között emelkedik a Hoha domb, ahol a jelzett, déli lejtőn már csak egyetlen újkori építményt nem bontottak el, a Bét Bogdádi fehérre meszelt házrészét. (Fa Marianna felvételei, 2013)

Orpheus Noster 2014.2.indd 8 2014.11.17. 14:43:51

építészeti és díszítő elemeket alkalmaztak. A sírcsoportot „Hoha-csoportnak" neveztük, és *Nefermenu* sziklasírja is ezek közé tartozott.[4]

Az epigráfiai felmérést követően és a dokumentáció készítésével párhuzamosan a sziklasír eladdig ismeretlen részeinek azonosítása, illetve azok feltárása következett.[5] A sziklasír fölött piramisszerű felépítmény maradványait tártam fel, mely a *Nefermenu* sziklasírjához és kultuszhelyéhez is kapcsolható.[6] Ez az építmény több további ókori sziklasírral is kapcsolatban állt, így a feltárás alá vont területet kiszélesítettük, és a kutatás a domboldalnak ezen a felső szintjén és *Nefermenu* sziklasírjáén is folytatódhatott. Ennek eredményeként további, addig ismeretlen sírokat tártam fel, részben vagy teljes egészében, melyeket felmértünk, dokumentációjukat elkészítettük. Ahol arra lehetőség volt, a sírokat legalább részben helyreállítottuk, például egy oszlopos homlokzatú úgynevezett *szaff*-sírt, melyben több szakaszban, a Harmadik Átmeneti Korban és a Későkorban aknasírt készítettek, illetve *Nefermenu* szintjén egy festményekkel díszített vályogtégla halotti szentélyt.[7]

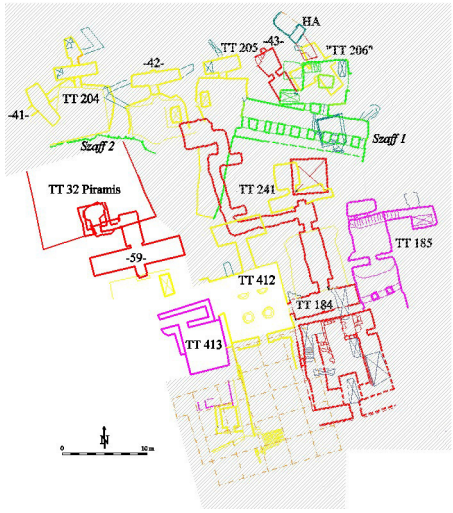

3. A kutatott terület vázlatos térképe a Hoha domb déli lejtőjén. Satírozva a kutatott terület. A színek a sziklasírok és egyéb emlékek korát jelölik (lila: Óbirodalom; zöld: Első Átmeneti Kor, Középbirodalom; sárga: 18. dinasztia; vörös: 19. dinasztia; kék: Harmadik Átmeneti Kor, Későkor vagy egyelőre ismeretlen).

4 Fábián, Z. I.: Preliminary Report on the First Two Seasons in Theban Tomb 184 (*Nefermenu*), *SAK* 24 (1997) 81–102; Fábián, Z. I.: Harper's song Scene in the Tomb of *Nefermenu* (TT 184), *Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis* 16 (2000) 1–12; Az epigráfiai elemek összehasonlító elemzéséhez számos más ókori egyiptomi emléket is bevontam a kutatásba, elsősorban a közel egykorú „Hoha-sírcsoport" alkotásait, erről bővebben l. Fábián, Z. I.: Stripes in Dados for Dating New Kingdom Theban Tombs?, in: Bács, T. (szerk.), *A Tribute to Excellence, Studies Offered in Honor of Ernő Gaál, Ulrich Luft, László Török*, /Studia Aegyptiaca XVII/ Budapest 2002, 217–224; Fábián, Z. I.: The Opening of the Mouth Ritual in the Theban Tomb of *Nefermenu* (TT 184) and Other Post-Amarna Monuments (The 'El-Khokha Tomb-Group'), in: Szabó, Á. – Vargyas, P. (szerk.): *Cultus Deorum. Studia religionum ad historiam. De Oriente Antiquo et Regione Danuvii praehistorica. In Memoriam István Tóth*. Vol. 1, Budapest 2008, 29–96; Fábián, Z. I.: Epigraphy in TT 184 (*Nefermenu*), in: Zahi Hawass – Bács, T. A. – Schreiber, G. (szerk.), *Proceedings of the Colloquium on Theban Archaeology at the Supreme Council of Antiquities, November* 5, 2009, Cairo 2011, 43–55.

5 Fábián, Z. I.: *Nefermenu* (TT 184), April 2003, *ASAE* 79 (2005) 41–59.

6 Fábián, Z. I.: Another Pyramid of El-Khokha, *Acta Antiqua Academiae Scientiarium Hungaricae* 46 (2006) 39–58.

7 Fábián, Z. I.: Theban Tomb 184 (*Nefermenu*) and the Upper Section of the South Slope of El-Khokha Hillock – 2005, *Acta Archaelogica Academiae Scientiarium Hungaricae* 58 (2007) 1–42; Fábián, Z. I.: A thébai el-Hoha domb déli lejtőjének feltárása *Nefermenu* TT 184 számú sziklasírjának körzetében – 2009, *Orpheus Noster* 1 (2009) 5–32; Fábián, Z. I.: Paintings of a Mud Brick Chapel from the 18th

Orpheus Noster 2014.2.indd 9 2014.11.17. 14:43:51

Időközben a hatalmas vályogházat, melyet Bét Bogdádinak neveznek, s *Nefermenu* sziklasírjának előudvarára építették a 20. század elején, 2009-ben az egyiptomi régészeti hatóságok részben elbontatták. Ezt a lakóházat tekinthetjük a kutatási terület legkésőbbi építési fázisának. Maradványait szintén feltártuk és dokumentációt készítettünk az építészeti és a hagyományos életmódot képviselő tárgyhasználat részleteiről.[8] Az elmúlt néhány évben a vályogház-komplexum lebontásával és a romok eltakarításával lehetővé vált az, hogy visszatérjek *Nefermenu* sziklasírjának (TT 184) addig hozzáférhetetlen részleteihez, és a kutatást itt folytassam. Emellett arra is mód nyílt, hogy feltárjam a thébai temetők egyik legrégebbi, az Óbirodalom késői szakaszából származó sziklasírját, *Szeni-iqer*ét, (TT 185), mely *Nefermenu* keleti szomszédja, és korábban a Bét Bogdádi lakói használták.[9]

Nefermenu 19. dinasztia korában készített, majd a későbbi korszakokban többször átalakított, és újra sírként felhasznált sziklasírjának előudvarát, a sziklába faragott és kőépítményekkel kiegészített építészeti együttesét megközelítőleg teljes mértékben feltárni csak ebben az ásatási évadban sikerült. Így vált most az is lehetővé, hogy az előudvar felmérhető, leírható legyen, és magyarázatot keressünk az építészeti maradványok értelmezésére a közel egykorú sziklasírok, kultuszhelyek összefüggéseiben.

A kutatás célja és a kutatott terület kiterjedése az évek során fokozatosan átalakult: mára nem csupán egyetlen sír és kultuszhely építészeti együttesét, hanem a thébai nekropolisz egy jól körülhatárolható részét, annak több évezredes történetét vizsgáljuk. Ez a terület mintegy 50 méter széles, és a Hoha domb déli lejtőjén a felső négy jelenleg ismert sírsor emlékeinek többségét foglalja magába, ahol az utóbbi években *Nefermenu* szintjére koncentráltunk.

2013 tavaszán a terepmunka a kutatott terület sírjainak állapotfelmérésével kezdődött, ahogyan a korábbi években is. Azt állapítottuk meg, hogy a sziklasírok és más emlékek állapota, melyeket eddig részben vagy egészben feltártunk, nem mutatott jelentősebb változást az előző évhez képest. (Ezek a TT 184, 185, 204, 205,

Dynasty in the Theban Necropolis, in: Czeglédy, A. – Horváth, L. et al. (szerk.), *Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*, Budapest 2010, 473–500, melynek azonos szövegű kiadását l. *Acta Antiqua Academiae Scientiarium Hungaricae* (Budapest) 50 (2010) 1–26; Németh, B.: Egy aknasír és ami benne van: egy másodlagos temetkezés története a thébai el-Hoha dombon, *Orpheus Noster* 2010/1 17–25; Németh, B.: Letters from Gurna. The mix-and-match game of an excavation, in: Bechtold, E. – Gulyás, A. – Hasznos, A. (szerk.): *From Illahun to Djeme. Papers Presented in Honour of Ulrich Luft*. /British Archaeological Reports/ Oxford 2011, 183–188; Darvas, N.: A thébai Nefermenu sír (TT 184) körzetének feltárása során előkerült koporsótöredékek és egyéb fa tárgyak vizsgálata és értelmezése, *Orpheus Noster* 2010/1 5–16.

8 Fábián, Z. I.: A thébai el-Hoha domb déli lejtőjének feltárása Nefermenu TT 184 számú sziklasírjának körzetében – 2010. 1. rész: Qurna egy sarka, *Orpheus Noster* III/1 (2011) 5–26.

9 Fábián, Z. I.: Egyetlen barátok az óbirodalmi Thébában. Az el-Hoha domb déli lejtőjének feltárása Nefermenu TT 184 számú sziklasírjának körzetében – 2010, *Ókor* 11/2 (2011) 43–63; Fábián, Z. I.: News from Old Kingdom Thebes, in: Bechtold, E. – Gulyás, A. – Hasznos, A. (szerk.): *From Illahun to Djeme. Papers Presented in Honour of Ulrich Luft*. /British Archaeological Reports/ Oxford 2011, 43–53.

Orpheus Noster 2014.2.indd 10 2014.11.17. 14:43:52

206, [Kampp] -41-, -42- -43-, *Szaff*-1, és a festett vályogtégla szentély). A 2013. évi ásatási idényt megelőzően többször is erős esőzések voltak Qurnában, de a sziklasírokban nem történt rongálódás. A vályogtégla-szentély rétegelt lemez fedését azonban ki kellett cserélni.

Az évad kutatásának tervezésénél számításba kellett venni azt, hogy a nagyméretű vályogépítmény, a Bét Bogdádi nyugati részét 2009 márciusában az egyiptomi régészeti hatóságok lebontották, és azóta folyamatosan remélhető, hogy a keleti házrészt is eltávolíthatjuk. Ez az építmény *Szeni-iqer* késő-Óbirodalom idején készült sziklasírjának (TT 185) az előudvarán áll, tulajdonosa 2008-ban kimeszelte, sőt *Szeni-iqer* egyik homlokzati domborművét is, mely a thébai temetők egyik legrégebbi emléke. A ház azonban jelenleg is áll, az előudvar feltárása így most sem volt lehetséges.

Mivel két éve, 2011-ben *Szeni-iqer* sziklasírjának belső részeit feltártuk, és a belső helyiség egyik falán egy monumentális festmény-együttest fedeztünk fel, melynek feltárását és restaurálását éppen csak meg tudtuk kezdeni, az idén ennek folytatására is munkaerőt, energiát és egyéb forrásokat kellett koncentrálni.

Ehhez a munkafázishoz kapcsolódott *Nefermenu* sziklasírjában az első, széles szentély korábban elfalazott keleti felének tavalyi feltárása is, ahol festett domborművek maradtak ránk.

Az idei évad kutatásának főbb irányai ennek alapján a következőképpen voltak kijelölhetőek:

1. *Szeni-iqer* festményeinek vizsgálata, feltárásuk és a restaurálás folytatása (TT 185).
2. A *Nefermenu* előudvarának (TT 184) korábbi feltárása során gyűjtött adatok és a dokumentáció ellenőrzése, kollacionálása. A feltárás folytatása, lehetőség szerint az előudvar teljes feltárása, építészeti felmérése azon a területen, melyen korábban a Bét Bogdádi elbontott házrésze állt.
3. *Nefermenu* sziklasírjában az első, széles szentély 2012-ben feltárt domborműveinek lehetőség szerinti tisztítása és dokumentációja.
4. A korábbi ásatási évadok tárgyi leleteinek lehetőség szerinti restaurálása, további dokumentációs eljárásai és elemzése.

Az előzetes kutatási tervet az alábbi részletek szerint sikerült megvalósítani.

Szeni-iqer *festményeinek vizsgálata, további részleteinek feltárása és a restaurálás folytatása a TT 185-ben*

A feltárások korábbi szakaszában bebizonyosodott, hogy az Óbirodalom késői szakaszában készült sziklasír belső termét festményekkel díszítették. (A sír alaprajzát és metszeteit lásd a *4–6*. képeken.) A közel 5 méter széles, festményekkel díszített

Orpheus Noster 2014.2.indd 11 2014.11.17. 14:43:52

felületet a belső helyiség hátsó, „nyugati" falán[10] szinte teljes egészében szennyeződések borították: a jobb oldalon szilárd, tömör és száraz sár, a bal oldalán inkább korom (*7–8. kép*). A festmények megtisztítása már 2011-ben elkezdődött. A felület jobb oldali részét a sártól 2012-ben megtisztítottuk, így itt az egyébként igen halványan érzékelhető festmény sok részletét azonosítani lehetett (*9. kép*). Kizárólag mechanikus eljárásokat alkalmaztunk ebben az időszakban. A festmények tartalmilag és technikájukat tekintve a ránk maradt kevés számú hasonló korú thébai sír festményeihez hasonlítanak, melyek mindegyike a közelben, a Hoha dombon található.[11] A jobb oldalról, négy regiszterben áldozathordozók közelítenek a sír tulajdonosának és feleségének álló alakjaihoz. A házaspár mögött egy hosszabb hieroglif szöveg részletei maradtak fenn legalább tíz vízszintes sorban. A festett felület bal oldalán a házaspár ülő alakjait lehet azonosítani, a férfi vörös és az asszony sárga lábfejei jól látszanak, testük néhány további részlete is érzékelhető, bár a felület legnagyobb részét korom borítja.

Az alakok elrendezése és méretei arra utalnak, hogy a festett felület magassága a bal oldalon is hasonló lehetett, mint a fennmaradt jobb oldalon. A felső részt azonban valószínűleg később levésték a hátfalból nyíló fülkénél, az ülő házaspár ábrázolása és a hieroglif szöveg fölső részénél.

Az idén Jozef Háfiz Ayoun luxori restaurátor munkájának eredményeképp, akinek közreműködését az egyiptomi kollégák tették lehetővé, arra is mód nyílt, hogy a festményeket vegyi anyagokkal is kezeljük.

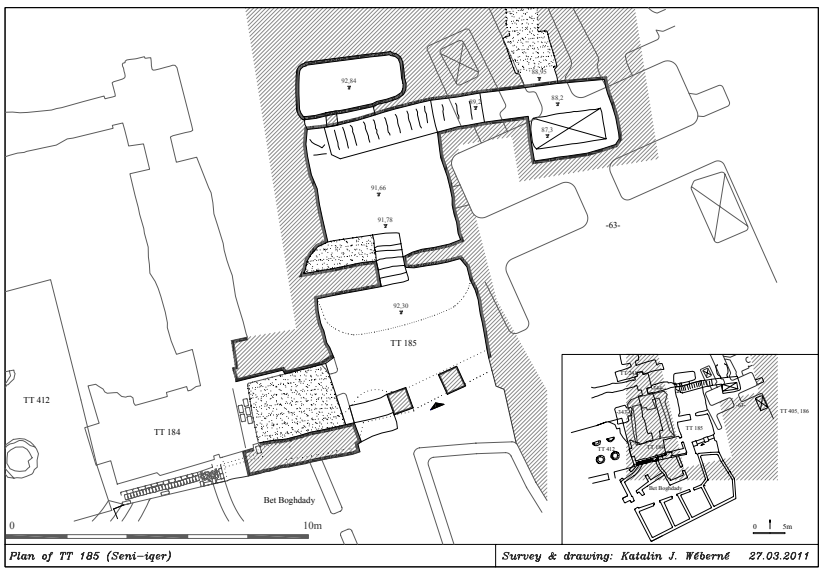

4. Szeni-iqer sírjának (TT 185) alaprajza.

[10] A sziklasírok helyiségeinek kultikus, tehát nyugati irányultságú tájolására való utalásokat idézőjelben közlöm.

[11] Saleh, Mohamed: *Three Old Kingdom Tombs at Thebes*. /AV 14/ Mainz am Rhein 1977.

Orpheus Noster 2014.2.indd 12 2014.11.17. 14:43:52

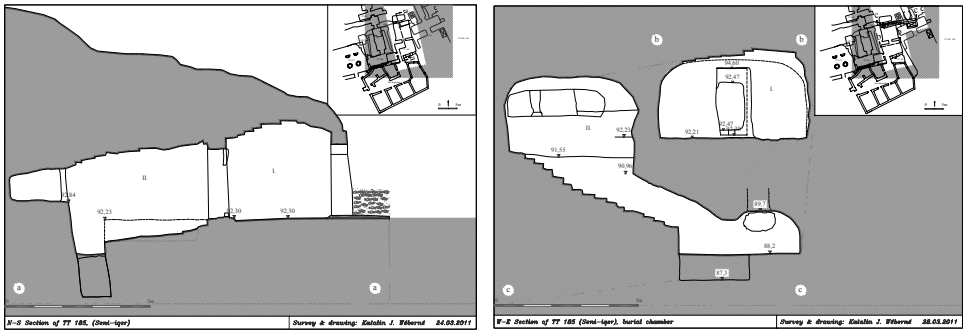

5–6. Szeni-iqer sírjának alaprajza és metszetei. (Felmérés és rajz: Wéberné Jánossy Katalin, 2011)

7. A festett felület Szeni-iqer sírjának (TT 185) belső helyiségében, a hátfalon, 2011-ben, mielőtt a festmények megtisztítása megkezdődött volna.

8. Szeni-iqer festményeinek jobb oldali része 2011-ben, amikor a felület nagy részét még vastag sár borította.

Orpheus Noster 2014.2.indd 13 2014.11.17. 14:43:53

9. Szeni-iqer sírjának festményei 2012-ben, a részleges tisztítás után.

10. Az újonnan elfalazott áttörés a festmény sarkában.
11. Jozef restaurátor vegyi anyagokkal kezeli a festményeket.

Először a restaurátori munka folytatásának előkészítése érdekében eltávolítottuk azt a vályogtégla elfalazást, mely a festmények jobb sarkát is takarta, és arra szolgált, hogy *Szeni-iqer* sírját a sírkamrába vezető lépcsők fölött a szomszédos (Kampp) -63-számú sziklasírtól elválassza. Helyére a festmény szélén kívül újabb falat emeltünk (*10. kép*), így az esetleges illetéktelen behatolásra nincs mód. Jozef restaurátor ezzel megkezdhette a festett felületek, elsősorban a jobb oldali rész tisztítását és kezelését (*11. kép*).

A restaurátori munka eredményeképp számos eddig ismeretlen részlet vált láthatóvá, és néhány a képeket kísérő és magyarázó festett hieroglif szövegrészlet is olvasható.

Orpheus Noster 2014.2.indd 14 2014.11.17. 14:43:55

12. Szeni-iqer festményei 2013 márciusában, az idei restaurátori munkák befejezésekor.

A kompozíció elrendezését és tartalmát illetően az alábbi megfigyeléseket fűzhetjük a tavalyi beszámoló leírásához.[12] (A festmények jelenlegi állapotát lásd a *12.* képen.)

Áldozatvivők Szeni-iqer *és felesége,* Wehat *előtt (13–14. kép)*

13–14. Szeni-iqer festményeinek jobb oldali része, az áldozatok elővezetése 2012-ben, a mechanikus tisztítást követően, illetve 2013 márciusában, a vegyi anyagokkal történt tisztítás után.

A felső regiszterben (*15–16. kép*) jobbról két férfi lép elő, egyikük kötélen vezet maga előtt két antilopot,[13] a másik a képsáv jobb szélén egy kis, fehér, négylábú állatot hoz a mellkasához szorítva, mely valószínűleg antilopgida lehet. A kötélen vezetett antilopok előtt, tőlük balra négy férfi nagy madarakat hoz. Mindnyájukat hasonló helyzetben ábrázolták: szárnyuknál fogva cipelik a madarakat, a hátsó kettő két-két madarat, az első két férfi csak egyet-egyet. Az antiloppárt és a gidát hozó vadászok rövid, középütt hosszabb nyúlvánnyal ábrázolt ágyékkötőt, a madarászok hosszú, alul hegyesen előremeredő, díszesebb szoknyát viselnek, és mindnyájan díszgallért is.

[12] Az egyiptomi régészeti hatóságok számára készített jelentés alapján készített, magyar nyelvű beszámoló: https://docs.google.com/file/d/0B7pgRv_AmSzYSHNsSUVuS21zLWM/edit (http://tt184.blogspot.hu/p/asatasi-naplo-1984-2011.html).

[13] A képen látható *bubalis*-antiloppár (*Alcelaphus buselaphus*, egyiptomi nevén 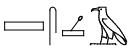 : *Sś3(w)*, *Wb.* IV.543.5) gyakori az Óbirodalom korából származó jeleneteken. Szakkarai ábrázolásaihoz l. pl. Davies, Norman de Garis: *Mastaba of Ptahhetep and Ahethetep at Saqqareh*, II, London 1901, Pl. XIX.

Orpheus Noster 2014.2.indd 15 2014.11.25. 9:59:07

15–16. Szeni-iqer áldozati jeleneteinek felső képsávja 2012-ben, illetve 2013 márciusában.

A második képsáv (*17–18. kép*) szarvasmarha, talán bika feláldozását ábrázolja két jelenetben. Az állatot jobbról vezetik be a mészáros elé, ahol először két ember azon fáradozik, hogy ledöntse a lábáról. Az egyik megragadja a szarvát, és oldalra tekeri, a másik az egyik mellső lábát rántja el kötéllel. Manapság is ezeket a fogásokat alkalmazzák az állatok ledöntésénél.

17–18. A második képsáv a részleges, mechanikus tisztítást követően, 2012-ben, illetve a vegyszeres kezelés után, 2013 márciusában.

A következő, baloldali jeleneten az állatot már a hátára fordították, és lábait összekötözték. A mészáros egy nagy, vörös késsel dolgozik az állat torka tájékán, míg segédje, lábát az állat farának támasztva, az annak összekötözött lábaihoz erősített kötelet feszíti.

A szarvasmarha feláldozásán dolgozó férfiak mindegyike rövid, fehér ágyékkötőt és széles díszgallért visel.

A harmadik képsávban (*19–20. kép*) úgy tűnik, hogy jobbról egy férfi, hosszú,

Orpheus Noster 2014.2.indd 16 2014.11.17. 14:43:56

19–20. A harmadik képsáv Szeni-iqer áldozati jelenetei közül 2012-ben, a részleges, mechanikus tisztítás után, illetve 2013 márciusában, a vegyszeres kezelést követően.

21. A fejő tehenész maradványai a borját nyalogató tehén hátsó lábai között.

előrenyúló szoknyában, egy további marhát hajt *Szeni-iqer* elé, legalábbis két karját az állat fara felé emeli. A férfi alakját korábban az a vályogtégla fal takarta, melyet az idén bontottunk le, és újat építettünk helyette. A tehén az előtte, felé fordulva álló kisborjú hátát nyaldossa. A tehén hátsó lábai között fennmaradt festékmaradványok, köztük vöröses kar-nyomok azt sejtetik, hogy itt egy féltérdre ereszkedett férfi feji az állatot (*21. kép*). Az Óbirodalom és az Első Átmeneti Kor sírművészetének ikonográfiai anyagában számos párhuzamot ismerünk a fejő-jelenethez, ahol a térdelő tehenész hasonló pózban dolgozik.[14]

Az idillikus jelenettől balra, *Szeni-iqer* elé három vadász a vállán átvetve az elejtett fehér gazellákat cipeli.[15] A baloldali két vadász festménye csupán részleteiben

[14] A kisborjút nyaldosó tehén ábrázolására közel egykorú példa lehet *Iti* gebeleini sírjában. A fejő-jelenetek jól ismertek Szakkarából, például *Kagemni* sírjából, Thébából pedig *Kawit* hercegnő szarkofágján (11. dinasztia, Mentuhotep Nebhepetré kora); a fejést úgy mutatják be, hogy a kis bikaborjú anyja mellső lábához van pányvázva. A két utóbbi jeleneten a fejő férfiakat *Szeni-iqer* tehenészénél is felismerhető jellegzetes térdelő helyzetben ábrázolták.

[15] A gazellát vállukon átvetve cipelő vadászok ábrázolásának közeli párhuzamai *Anhtifi* moallai sírjában láthatóak, az Első Átmeneti Korból, Thébában pedig a jóval testesebb, barna gazellákat egyenes derékkal hordozó, jó erőben lévő vadászok sora *Dzsari* némileg későbbi sírjában (TT 366, 11. dinasztia, Mentuhotep Nebhepetré korából).

Orpheus Noster 2014.2.indd 17 2014.11.17. 14:43:57

22–23. Szeni-iqer áldozati jeleneteinek alsó képsávja 2012-ben, illetve 2013 márciusában.

24–28. Színes részletek az áldozati jeleneteken: zöld szarvak és paták. A mészáros-jeleneten csak a szarvak sziluettje maradt ránk.

Orpheus Noster 2014.2.indd 18 2014.11.17. 14:43:58

maradt ránk, alsó részük lekopott. Széles gallérja azonban mindhármuknak látszik, az utolsó vadász pedig rövid ágyékkötőt visel, melynek hosszabb nyúlványa a lábak között lóg, bizonyára ehhez hasonló ruhát viselhetett a másik két vadász is.

Az alsó képsávban (*22–23. kép*) ismét tehenek jelennek meg, mégpedig kettő, melyeket egy-egy gulyás vezet kötélen *Szeni-iqer* elé. A marhák fel vannak díszítve az áldozathoz, nyakukban virágdíszek csüngnek. Testükön sárga festés nyomai maradtak fenn. A pásztorok hosszú szoknyát viselnek, és elülső kezüket a mellkasuk előtt tartják. A hátsó, jobb oldali állat hátsó részét az idén szabadítottuk ki a sarokban lévő áttörést eltorlaszoló vályogtégla fal takarásából.

Az alsó képsáv alatt részben fennmaradtak az alsó lezáró elem, a *dado* színei is. A három festett csík színei fekete, fehér és sárga, de a felső fekete elhalványodott.

Habár az áldozati jeleneteken a madarak és – érdekes módon – a négylábúak szarvainak elhalványult zöld részleteit már tavaly, a mechanikus tisztítás nyomán is érzékelni lehetett, most az is kiderült, hogy a marhák patáit is zölddel festették (*24–28. kép*).

A nagyon összetett és több cselekménysort tömörítő jeleneten az áldozati állatokat a sír tulajdonosa, *Szeni-iqer* állva fogadja. Párducbőr ünnepi ornátust visel, továbbá hosszú, hegyesen előrenyúló szoknyát, széles ünnepi gallért és parókát, melyet fehér szalaggal kötött át. Elülső kezében hosszú, embermagasságú botot tart, ám az, hogy a hátsó, lelógó kezében mit tartott, már nem látható, mert nagyon elhalványult (*29–30. kép*).

Teste és a botja között, a könyöke alatt két halott madarat láthatunk, melyeknek kiterjesztett szárnyai fölfelé és lefelé állnak, vörös lábuk az ég felé emelkedik, fejük

29–30. Az állatáldozatokat fogadó Szeni-iqer képe a vegyszeres kezelés előtt és azt követően, 2013-ban.

Orpheus Noster 2014.2.indd 19 2014.11.17. 14:43:59

31–32. A Szeni-iqer számára feláldozott madarak 2012-ben, illetve 2013 márciusában.

33–34. A térdelő, italt kínáló ifjú jelenete 2012-ben, illetve 2013 márciusában.

lefelé lóg, nyakuk íves (*31–32. kép*). A fennmaradt festékmaradványokból nem világos, hogy áldozati asztalra helyezték-e a madarakat, mivel szinte minden nyom nélkül pusztult el a festménynek ez a része, a világos sáv csupán néhány festékmaradványt őrzött meg.

Szeni-iqer arca előtt egy kisebb, féltérdre ereszkedett férfi söröskorsóban italt kínál neki (*33–34. kép*).[16]

A felület vegyszeres kezelését követően a sört kínáló ifjú fölött láthatóvá vált egy rövid hieroglif szöveg is (*35. kép*), mely így szól:

Szeni-iqer – az igazhangú – *ka*-ja számára (*n kꜣ n Sni-iḳr mꜣʿ ḫrw*)

Amint a festett felület vegyszeres tisztítása nyomán kiderült, *Szeni-iqer*t az áldoza-

35. A sör kínálását kísérő hieroglif szöveg.

[16] Az italkínáló apród jelenete gyakori motívum a hasonlókorú sírokban. Thébában *Henti* (TT 405) és *Unisz-anh* (TT 413) sírjában szintén előfordul, jóllehet ott az italkínáló ifjú álló helyzetben látható.

Orpheus Noster 2014.2.indd 20 2014.11.25. 10:01:26

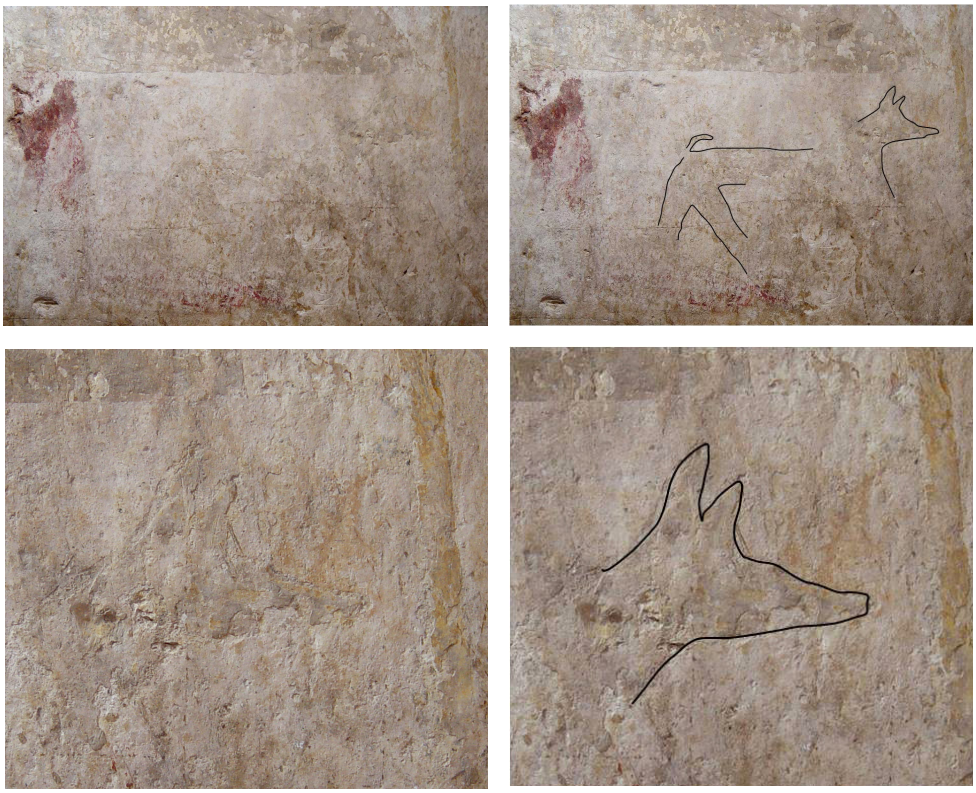

36–39. Szeni-iqer vadászkutyája, a hegyesen előrenyúló szoknya alatt; kiemelve a kutya szépen ívelt feje. (A festményrészlet igen halványan maradt ránk, ezért az érzékelhetőség érdekében a fényképeken a kutyát körülrajzoltam.)

ti állatok fogadása és a sör fogyasztása során vadászkutyája kíséri, melynek nagyon halvány, szürkés körvonalait a hosszú, hegyesen előrenyúló szoknya alatt ismerhetjük fel (*36–39. kép*). A kutya hátsó lábait *Szeni-iqer* vörössel festett lábfeje takarja.

*Szeni-iqer*t nemcsak kutyája kíséri a jeleneten. Amint a hasonló kompozíciók alapján várható, feleségét és leszármazottait szintén ábrázolták. Ábrázolásaikon azonban legfeljebb csak körvonalaikat, illetve csupán testüknek a festményeken fennmaradt egy-egy részletét érzékelhetjük.

Szeni-iqer hitvese férje mögött áll. Sárga bőrszínnel és jóval alacsonyabbnak ábrázolták férjénél. Korábban, a vegyszeres tisztítást megelőzően legfeljebb lábfejéből lehetett valamit érzékelni, és

40. Wehat, Szeni-iqer felesége férje mögött áll, akinek hátát gyengéden érinti meg.

Orpheus Noster 2014.2.indd 21 2014.11.17. 14:44:02

41–44. A Szeni-iqer feleségét, Wehatot azonosító felirat, illetve a nevét tartalmazó részlet kinagyítva, a tisztítás különböző fázisaiban.

csupán sejteni lehetett, hogy a festő hogyan helyezhette el a hölgy képét (*29. kép*), most azonban körvonalainak többsége világossá vált (*30. és 40. kép*). Elülső karját előrenyújtva felemeli, és kezével gyengéden érinti meg férje hátát a csípő fölött.

A hölgy fölött, *Szeni-iqer* feje és válla mögött a feleség címei és neve olvasható. Ennek a függőleges oszlopba írt hieroglif szövegnek csak a felső része (a kezdete) volt olvasható tavaly, a vegyszeres tisztítást megelőzően. Most szinte a teljes szöveg olvashatóvá vált (*41–44. kép*).

Szeretett asszonya, a király egyetlen ismerőse, Hathor papnője, *Wehat*.
(*ḥmt<.f> mrt.f iri ḥt nswt wʿt ḥmt-nṯr Ḥt-Ḥr Wḥ3t*)

A hölgy címeit és nevét, amennyire a fennmaradt hieroglif jelekből következtetni lehet, sárgával festették. A restaurálás egy bizonyos fázisában a teljes szöveget elég jól lehetett olvasni. A további vegyszeres kezelést követően azonban néhány részlet elhalványodott (vö. a *43–44.* képeket). Az egész felirat, persze igen halvány, a *wʿ* jel és mellette a két *t* különösen bizonytalan.

*Szeni-iqer*ről, mint már korábban a minden rá vonatkozó eddig ismert adatot, feliratot összevetve megállapíthattuk,[17] annyit tudunk, hogy bizonyára korának leg-

[17] A rangok és címek elemzéséhez l. FÁBIÁN, Z. I.: Egyetlen barátok az óbirodalmi Thébában. Az el-

Orpheus Noster 2014.2.indd 22 2014.11.25. 10:01:52

főbb helyi előkelősége lehetett, jóllehet nem ismert, hogy a három további ismert, közel egykorú thébai sír tulajdonosaihoz hasonlóan kormányzói, azaz a „nomosz nagyfőnöke" tisztét betöltötte volna, esetleg *Unisz-anh*hoz hasonlóan „Felső-Egyiptom elöljárója" feladataival is megbízták volna.[18] Arról sem tudunk, hogy királyi pecsétőr vagy egyetlen barát lett volna, mint a többi sír tulajdonosai. Eddigi ismereteink alapján inkább azt gyaníthatjuk, hogy nem. Papi címére sem történik utalás eddig ismert feliratain, jóllehet a képen ábrázolt párducbőr ornátus erre utalhat. Viszont ellentétben a három nagyfőnökkel, viseli az *iri-pat* és a *hati-a* rangokat, ami azt jelzi, hogy elvileg születésénél fogva a társadalom legelőkelőbb csoportjába tartozott. Az „isteni pecsétőr" cím alapján gyaníthatjuk, hogy fontos királyi megbízásokat is teljesített, legvalószínűbb, hogy királyi expedíciót vezetett.

Felesége, *Wehat* – amint az rövid, de most már teljes, részleteiben is megismert feliratából kiderül – egyrészt királyi udvarhölgy volt, ami illik férje előkelő származásához, másrészt Hathor papnője, éppúgy, mint *Ihi*, *Henti* és *Unisz-anh* asszonyai. A korszak előkelőségeinek feleségei gyakran kapcsolódnak Hathor istennő kultuszához szerte egész Egyiptomban, viszont a thébai kormányzófeleségek denderai Hathor szentélyhez való közelebbi kötődése is felvethető – *Ihi* felesége, *Imi* a denderai Hathor papnője címét viseli –, az általánosítás azonban kérdéses lehet. A *Wehat* személynév és változatainak előfordulásai esetleg mégis beszédesek lehetnek.

A *Weha*(*t*) személynév minden bizonnyal – legalább eredetében – oázisbeli vagy nomád származásra utal.[19] Férfi- és női névként egyaránt szerepel, és többnyire a késői Óbirodalom korából ismertek ilyen nevű személyek, a fővárosból, de különösen Felső-Egyiptomból. Férfinévként: *Weha*(*i*) a névforma,[20] Denderában is férfinévként ismert.[21]

Női névként[22] *Qar Meriré-nefer* edfui masztabájában jelenik meg, ahol a *Wehat* nevű hölgyet, aki szintén királyi udvarhölgy volt, ábrázolták is.[23] Az Óbirodalom kései szakaszára datálható négy ismert thébai előkelőség sírjának keltezése, sőt még

Hoha domb déli lejtőjének feltárása Nefermenu TT 184 számú sziklasírjának körzetében – 2010, *Ókor* 11/2 (2011) 43–63; Fábián, Z. I.: News from Old Kingdom Thebes, in: Bechtold, E. – Gulyás, A. – Hasznos, A. (szerk.): *From Illahun to Djeme. Papers Presented in Honour of Ulrich Luft*, /British Archaeological Reports/ Oxford 2011, 43–53.

18 A szintén a Hoha dombon lévő *Ihi*, *Henti* és *Unisz-anh* sírokra (TT 186, TT 405, TT 413) vonatkozó adatokhoz l. Saleh, Mohamed: *Three Old Kingdom Tombs at Thebes*, /AV 14/ Mainz am Rhein 1977.

19 *Wb*. I.347.18–348.1, Faulkner, R. O.: A *Concise Dictionary of Middle Egyptian*, Oxford 1976, 66.

20 Ranke, H.: *Die ägyptischen Personennamen*, I. Glückstadt 1935, Nos 26, 28. Szakkarában II. Pepi kortársaként: Jéquier, G.: *Tombeaux de particuliers contemporains de Pepi II*, Le Caire 1929, 100, Fig. 115 (két személy is egy domborművön). Deir el-Gebrawiban is közel egykorú: Davies, N. de G.: *The Rock Tombs of Deir el Gebrawi*, I. *Tomb of Aba and Smaller Tombs of the Southern Group,* London 1902, Pl. XXIII. Saját sztélén, nem mellékszereplőként: Borchardt, L.: *Denkmaler des Alten Reiches*, II. /*CGC*/ Le Caire 1964, 76, № 1600.

21 Petrie, W. M. Fl.: *Dendereh*, London 1900, Pl. X, (jobb alsó).

22 Ranke, H.: *Die ägyptischen Personennamen*, I. Glückstadt 1935, 83. № 27 (az utalás Daressy-nek a következő jegyzetben idézett publikációjára vonatkozik).

23 Daressy, G.: Inscriptions du mastaba de Pepi-nefer à Edfou, *ASAE* 17 (1917) 139, № 8.

Orpheus Noster 2014.2.indd 23 2014.11.17. 14:44:03

egymáshoz viszonyított kronológiai helyzetük is különböző megoldásokat inspirált ugyan, *Qar* helyzete azonban bizonyosabb. *Iszi* vezír fia volt, Merenré és II. Pepi uralkodásának idején élhetett, és ő az a jelképes történelmi alak, aki a királyi udvarban nevelkedett, ott kezdte hivatali karrierjét, majd mint az edfui papok elöljárója jelenik meg délen. Merenré fáraó nevezi ki a nomosz nagyfőnökévé, és később a legdélebbi, elephantinéi nomoszban is gyakorolja a hatalmát, sőt sírfeliratában a Felső-Egyiptom elöljárója cím is szerepel. Naguib Kanawati *Ihi* (TT 186), a thébai nomosz nagyfőnöke kortársának tartja.[24] Az edfui *Wehat* pedig *Qar* családtagja, esetleg leánya lehetett.

A név- és címegyezésen és azon túl, hogy korban közel állhattak egymáshoz, nincs más bizonyíték arra, hogy az edfui *Wehat*ot *Szeni-iqer* feleségével hozzuk kapcsolatba. Kizárni azonban nem lehet, tekintve, hogy a nomoszok előkelőségei bizonyára rangban hozzájuk illő menyasszonyt választottak, és kézenfekvőnek tűnik, hogy a szomszédos vagy közeli nomoszvezető családok sarjai erre nagyon is alkalmasak lehettek. Amennyiben további adatokat tudunk a thébai *Wehat*ról gyűjteni a későbbi kutatás folyamán, talán remény lehet arra is, hogy a sírok belső kronológiájához újabb támpontot találjunk.

Szeni-iqer és *Wehat* két leszármazottjának maradt nyoma a sír festményein. Fiának ábrázolását két lába között érzékelhetjük, akit kicsiny méretben, fehér szoknyában, széles gallérral és talán kezében bottal jelenítettek meg (*45–46. kép*). A vöröses testtel és végtagokkal megfestett férfialak feje mellett maradt fenn néhány sötét festéknyom, lehetséges, hogy nevét és címeit is felírták, de mindez lekopott. Nagy jelentősége lehetne, ha *Szeni-iqer* fiának nevét is megtudhatnánk, különösen a nomosz előkelőségeinek kronológiája szempontjából. *Ihi*ről és *Henti*ről, a közvetlenül egymás mellett lévő két sír (TT 186, TT 405) tulajdonosairól is, akik mindketten nagyfőnökök voltak, azért gondoljuk, hogy atya és fia voltak, mert *Ihi* sírjában legidősebb fiaként ábrázoltak egy *Henti* nevű személyt is.[25]

45–46. Szeni-iqer és Wehat fiának ábrázolása az atya vörössel festett két lába között.

[24] KANAWATI, N.: *Governmental Reforms in Old Kingdom Egypt*, Warminster 1980, 132–142.

[25] SALEH: *Three Old Kingdom Tombs at Thebes*, Pl. 18.

Orpheus Noster 2014.2.indd 24 2014.11.17. 14:44:04

47–48. Szeni-iqer leánya atyja lába mögött 2012-ben és 2013 márciusában.

Az áldozatot fogadó *Szeni-iqer* mögött, szoknyájának magasságában egy másik kicsiny alak testének részleteit is felfedezhetjük (*47–48. kép*). A lábak jól látszanak, és egyértelműen megállapítható, hogy nem vörösek. Eredeti színük valószínűleg sárga lehetett, és testtartása is inkább nőre utal, tehát feltehetőleg leányát ábrázolták itt. Sajnos az ő nevét sem ismerhetjük meg, mert ha ideírták is egykor, lekopott.

A festmények középső részének restaurátori kezelésére, mely a hosszabb hieroglif szöveget tartalmazza, egyelőre nem volt mód 2013-ban. A kompozíciónak ez a része, ahol a szöveg talán fontos adatokat tartalmazhat a sír tulajdonosáról,[26] igen precíz és akkurátus restaurátori munkát igényel majd.

Az ülő házaspár a festmény bal oldalán

A hieroglif szövegtől balra, a festett felület további részén már két évvel ezelőtt, amikor a sziklasírt feltártuk, azonosítani tudtunk egy olyan jelenetet, amelyen bizonyára a *Szeni-iqer–Wehat* házaspárt ábrázolták ülő helyzetben. A férfi vörös és az asszony sárgával festett lábfejei jól látszottak egymás mögött, ahogyan *Szeni-iqer* botja is, melytől jobbra azonosítottuk a hieroglif szöveg részleteit (*49. kép*). A sár ezen a felületen kevésbé borította a felületet, viszont erősebb volt a koromszennyeződés.

Ennek ellenére bizonyos részleteket is sejteni lehetett, melyek nagyon halványan maradtak fenn. Így a házaspár testének egyes részleteit, a szék vagy a házaspár közös ülőbútorának hátsó, oroszlánmanccsal díszített lábát, ettől balra, azaz mögöt-

[26] A szöveg feldolgozásának eddigi eredményeiről l. tavalyi beszámolómat: https://docs.google.com/file/d/0B7pgRv_AmSzYSHNsSUVuS21zLWM/edit (http://tt184.blogspot.hu/p/asatasi-naplo-1984-2011.html).

Orpheus Noster 2014.2.indd 25 2014.11.17. 14:44:05

te talán egy térdelő leány körvonalait, mögötte a festett felületet lezáró, függőleges motívum, az úgynevezett színlétra egyes részleteit, illetve az oroszlánmancsos székláb és a hölgy sárga lába között, tehát a szék alatt egy kezdetlegesen kidolgozott újabb kutyaábrázolást (*50–53. kép*). A furcsa, karikatúraszerű kutya képe talán az *Unisz-anh* sírjában lévő, hasonló helyzetben ábrázolt állathoz hasonlítható (*54. kép*).

Habár a felület vegyszeres kezelése nyomán néhány további részlet is láthatóvá vált, például *Szeni-iqer* előrenyújtott karja és keze, mellyel a

49. A házaspár vörös és sárga lábfejpárja és Szeni-iqer botja az alsó lezáró elem, a dado maradványai fölött a felület tisztítása előtt.

50–51. A házaspár ülő jelenetének maradványai a hosszú hieroglif szövegtől balra 2012-ben, amikor számos részlet halvány körvonalait azonosítani lehetett, illetve 2013 márciusában.

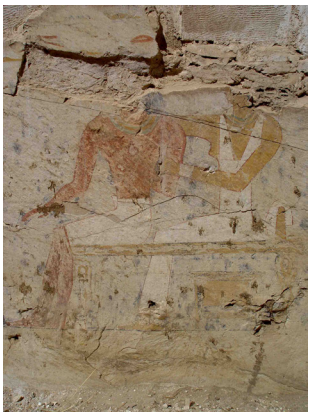

52–54. Az Unisz-anh és az Ihi házaspár ábrázolása, valamint Unisz-anh kutyájának érdekes képe sírjaikban (TT 412, TT 186). (A két rajz Saleh: Three Old Kingdom Tombs at Thebes, Pls. 14 és 4 nyomán.)

Orpheus Noster 2014.2.indd 26 2014.11.17. 14:44:07

botot fogja, az eljárás egyelőre nem járt a várt sikerrel. A hölgy sárga lábfejei most alig láthatóak, a többi, eddig halvány és bizonytalan részlet körvonalai pedig a restaurálás jelenlegi állapotában felismerhetetlenek. Ezt a munkát a jövőben alapos és precíz eljárásokkal folytatni kell, melyeknek nyomán esetleg a festmény több részletét ismerhetjük majd meg.

A sár és korom borította festmények tisztítása mindenesetre lehetővé tette azt, hogy legalább a kezelt felület, főként a festmény jobb oldala, mely a *Szeni-iqer* család elé vezetett állatáldozatokat ábrázolja, viszonylag pontosan leírható. Ennél az utóbbi felületnél, úgy gondolom, nem várható, hogy több részletet megismerhessünk. Legfeljebb a már feltárt részleteket lehet intenzívebbé, érzékelhetőbbé tenni, illetve a felület tisztítása nyomán maradt egyenetlenségeket lehet finomítani.

Ásatás Nefermenu *sírja (TT 184) előudvarának körzetében*

A korábbi ásatási idényekben a Bét Bogdádi lerombolt házrészének maradványaival párhuzamosan az előudvar központi sávjában, a pülónoktól a sziklaszentélyek bejáratáig folyhatott ásatás. Ennek alapján megismerhettük az előudvar főbb építészeti jellegzetességeit (55. *kép*). Az idén a Bét Bogdádi maradványainak eltávolítása után feltártuk *Nefermenu* előudvarának két szélső, keleti és nyugati sávját is, így számos részlet egészítette ki az eddigi megfigyeléseket, és pontos felmérés is készülhetett az

55. Nefermenu előudvarának a korábbi időszakban történt feltárása nyomán kialakult kép, északról, a sziklasír bejáratának tetejéről fényképezve.

Orpheus Noster 2014.2.indd 27 2014.11.17. 14:44:08

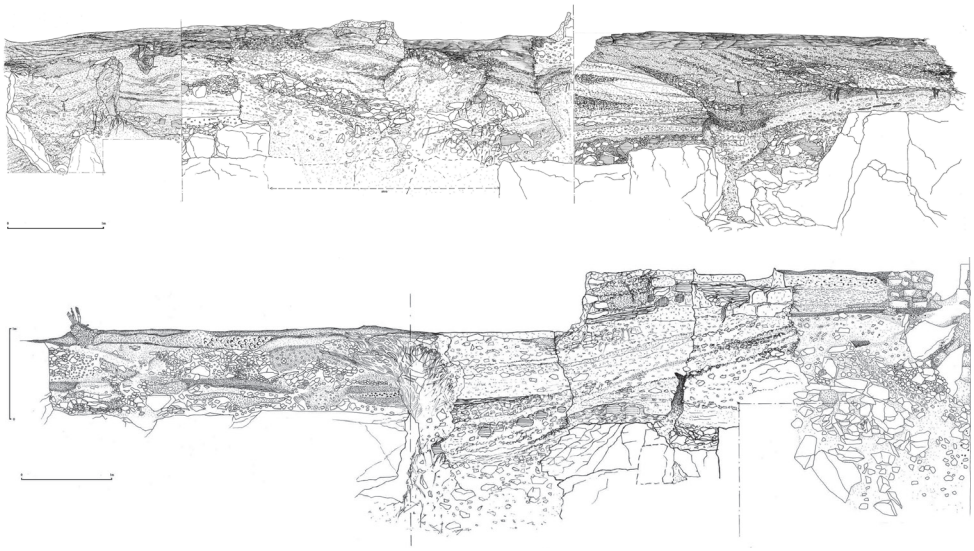

56–57. Nefermenu előudvarának törmelékéről készült metszetrajzok. A felső a keleti oldalé, az alsó a nyugatié (Fa Marianna és Köllő Zsuzsanna rajzai).

58–59. A homlokzat előtti épített maradványok az előudvar északi oldalán.
60–61. Az előudvar feltárt keleti, illetve nyugati oldala.

Orpheus Noster 2014.2.indd 28 2014.11.17. 14:44:11

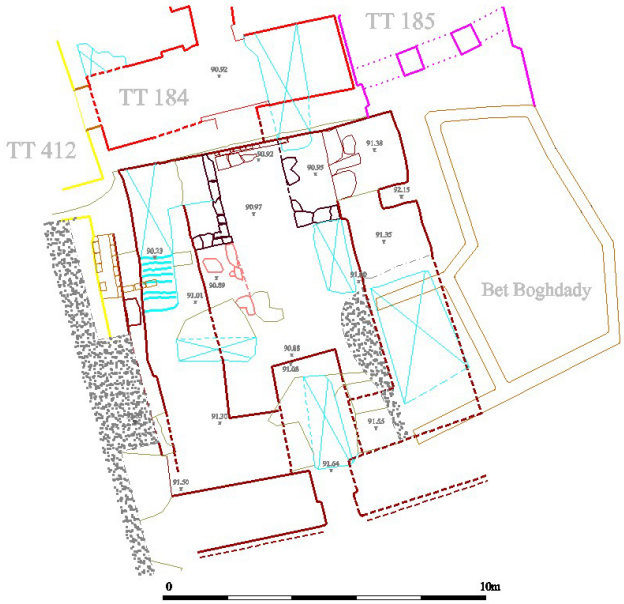

62. Az előudvar feltárt részeinek alaprajza (felmérés: Csizmadia László, rajz: Wéberné Jánossy Katalin és Fábián Zoltán).

előudvarról. A fehér házrész, mely még lebontásra vár, persze az előudvar keleti részének és *Szeni-iqer* előudvarának teljes feltárását még nem tette lehetővé. Viszont az előudvar két oldalán meglepetések is értek.

A törmelék eltávolítása előtt a két oldalsó sáv törmelékének rétegződéséről készített korábbi metszetrajzainkat kiegészítettük (*56–57. kép*).

A feltárást a keleti oldal törmelékének eltakarításával kezdtük, melynek déli oldalán még a Bét Bogdádi lebontatlan házrésze és egy akna gátolta ezt a munkát. A nyugati sávban azonban egészen a szomszédos TT 412 (*Qen-Amon*) sírt előudvarától elválasztó falig feltártuk az előudvart. (Az előudvar jelenlegi, megtisztított látványához l. az *58–61.* képeket, alaprajza: *62. kép*.)

Az építészeti maradványok igen bonyolult rendszere jelenlegi ismereteink szerint a következőképpen magyarázható.

Nefermenu előudvara típusát és kidolgozását tekintve nagyon hasonló a „Hoha-sírcsoport" más tagjaiéhoz, hasonlóságok leginkább a közvetlenül alatta lévő TT 183 (*Nebszumenu*) és a némileg távolabbi TT 23 (*Tyai*) sírokkal figyelhetőek meg, de bizonyos eltéréseket is megállapíthatunk.

Az alaprajzon úgy érzékelhető (*62. kép*), mintha az előudvar tengelye nem lenne azonos a sziklába faragott első, széles szentély tengelyével, és mintha az udvart némileg keletre tolták volna el, ahol *Szeni-iqer* sírjának (TT 185) előudvarát is elvésték. Ez a kép némileg csalóka, mert a nyugati oldalon az udvar szélét a *Qen-Amon* előudvartól elválasztó falig kell mérnünk, melynek mentén egy néhány centiméter magas, szabálytalan, kb. fél méter széles padka fut végig az oldalfal mentén. A sziklát, különösen a homlokzat előtt, valószínűleg egy későbbi korszakban elvésték, viszont ez a padka még *Nefermenu* előudvarának szélességéhez számítható. Így rekonstruálva a homlokzat közel 9 m szélességű, szélesebb, mint a sziklába faragott szentély belső mérete, és mindkét oldalon kinyúlik, de a tengelyük megközelítően egybeesik.

Az előudvar keleti határa egyértelműen az akkor már szinte egy évezredes *Szeni-iqer* sír előudvarának szintjén vízszintesre faragott sziklafelület, ahol ráépített elválasz-

Orpheus Noster 2014.2.indd 29 2014.11.17. 14:44:11

tó fal maradványai nem érzékelhetőek (*60. kép*). A másik, nyugati oldalon az oldalfal sziklafelülete a homlokzattól lejt, és attól mintegy 2 m-re további 2 m hosszúságban téglából épített fallal egészítették ki (*61. kép*).

63. kép

A sziklába vágott előudvart két oldalán 40–50 cm magas emelt felület keretezi, mely a déli oldalon, a bejárati pülónok mentén bekanyarodott, és illeszkedett a pülónoktól az udvarba levezető lépcső két oldalához. Az emelt sziklapadka szélessége 2,30–2,40 m lehetett, a mélyített középső sávé 4,60–4,70 m (*63. kép*). Az emelvény belső oldalán egykor oszlopok támaszthatták alá az udvart körülvevő mennyezetet.

Az eredeti terv szerint, úgy tűnik, az udvar két oldalán húzódó emelvény, melyen az oszlopok álltak, végigfutott a sziklaszentélyek homlokzatáig.

Az északkeleti saroknál a szikla gyengébb minőségű lehetett, ezért az emelvényt annak peremén faragott kőtömbökből készített betéttel egészítették ki. Hasonló technikát alkalmaztak a sziklaszentély bejárata előtt és a küszöbnél is: a sziklafelületet faragott kőbetétekkel hozták szintbe.

Amennyiben a homlokzat előtt is *porticus* húzódott, és az egész előudvart *peristylium*os elrendezéssel tervezték, akkor a bejárat előtti oszlopok a mélyített szintből emelkedtek ki. Nagyon valószínű az egész előudvart körülvevő oszlopos fedés, mivel a keleti sarokban, a homlokzattól 210 cm-re (= 4 könyök) fél méter széles, az oldalfalhoz csatlakozó négyszögletes pilaszter sziklába faragott alapja maradt fenn, mégpedig az oldalfal, azaz *Szeni-iqer* előudvarának szintjéig (*60. kép*).

A nyugati oldalon a pilaszter elpusztult, de valószínűsíthető, hogy *Tyai* és *Nebszumenu* előudvarához hasonlóan (*64. kép*) az előudvart itt is szimmetrikusan szerkesztették. A pilaszterek alkalmazása tehát az eredeti terv része volt, mivel azt, amelyik a keleti oldalon fennmaradt, a sziklából hagyták meg a vésés során. A homlokzattól mérhető 4 könyöknyi távolsághoz valószínűleg egy további könyöknyivel járult hozzá a *porticus* méretéhez, mely így kb. 2,65 méterre nyúlt a homlokzat elé. A méretek általában is azt sugallják, hogy az előudvar kialakításánál a könyök mértékegységnek az egészszámú többszöröseit alkalmazták.

Orpheus Noster 2014.2.indd 30 2014.11.17. 14:44:12

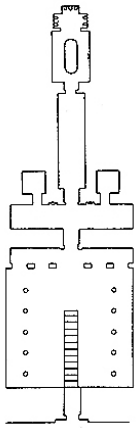

64–65. Tyai sírjának (TT 23) alaprajza (Porter–Moss, I.1. 30 nyomán), illetve előudvara jelenlegi, részben helyreállított állapotában.

Az oszlopok talapzatai nem maradtak fenn, ezért jellegükről legfeljebb *Tyai* sírja alapján kaphatunk valamiféle támpontot, ahol az oldalak hosszában hengeres oszlopok, a homlokzat előtt négyszögletes alapúak rekonstruálhatók (*64–65. kép*).

A munka vagy a tervezés egy későbbi szakaszában (*66. kép*) a homlokzat előtt a két oldal emelvényeit kiszélesítették. Így az emelt rész valóban körülvette az udvar mélyített részét, kivéve a bejárat előtt az eredeti szinten meghagyott 210 cm (= 4 könyök) széles szakaszt. Az emelt padkát úgy egészítették ki, hogy faragott, de nem szabályos kőtömbökből kazettákat építettek hasonló magasságban, mint a sziklába faragott szélső emelvények, és ezeket a kazettákat valószínűleg törmelékkel töltötték fel.

66. kép

Orpheus Noster 2014.2.indd 31 2014.11.17. 14:44:13

67. Nebszumenu előudvara (TT 183). A homlokzat előtti porticust még a sziklából faragták ki, és a két oldalfalhoz illeszkedő, szintén sziklából faragott négyszögletes pilaszterek alapjai is fennmaradtak. A bejárat itt is a mélyített szinten közelíthető meg, de a homlokzat előtti padkát nem építették, hanem a sziklából faragták, és homokkő lapokkal erősítették.

68. kép

Az előudvar képe ezzel a kiegészítéssel vált hasonlóvá *Nebszumenu* hasonló konstrukciójához, ahol azonban a homlokzat előtti emelt részeket eleve a sziklából vágták ki, nem építették, azonban a porlékony mészkőfaragványok oldalsó felületeire homokkőből rátétlapokat illesztettek (*67. kép*).

Az udvar nyugati sávjában egy további megfigyelést tehetünk, mely a tervezés és *Nefermenu* előudvarának kialakításában egy újabb fázisra utalhat (*68. kép*). A faragott kőből épített kazetták sora folytatódik a homlokzat előtti kiszélesítés vonalában, a pülónok és az udvarba levezető lépcső irányában, mégpedig egyenesen a lépcső nyugati széle felé. Ez a vonal a homlokzattól mintegy 5,2 m hosszan követhető, és az utolsó, legdélebbi követ úgy faragták meg, hogy belül sarkot képeztek ki. Valószínű, hogy ettől délre még legalább egy további kazettát alakíthattak ki.

Az elrendezés azt sugallja, hogy a nyugati padkát az udvar teljes hosszában kiszélesítették, egészen a pülónok mögötti, eleve sziklába faragott emelvényig, a lépcső mellett is. A kazettákat a homlokzat előtti kiszélesítésekkel teljesen megegyező módon, hasonló technikával alakították ki, ami arra utalhat, hogy az előudvarnak ez az átalakítása még *Nefermenu* sírjának készítésekor történhetett.

Orpheus Noster 2014.2.indd 32 2014.11.17. 14:44:13

Bár annak, hogy az udvar keleti oldalát is hasonló épített kőkazettákkal egészítették volna ki, nem maradt nyoma, ez mégis igen valószínű. Ezen az oldalon két nagyobb akna töri át a sziklába vágott padlót, bizonyára ezért nem maradt nyoma itt az épített kazetták kőanyagának.

Amennyiben mindkét oldalon kiszélesítették a padkát, ami eléggé valószínű, további kérdés, hogy vajon ennek teljes szélességében fedést készítettek-e. Amennyiben igen, akkor a két oldalon két-két oszlopsorral alátámasztott csarnokok alakultak ki, melyek hossza mintegy 10 méteres lehetett. A mészkő oldalfalaktól az épített kőkazetták belső pereméig mért szélesség 3,5–3,6 m. A középső, mélyített sáv a levezető lépcső és a sziklaszentély bejárata között csupán 2,10 m széles. Ez maradhatott fedetlenül talán az előudvarból, de esetleg felvethető annak a lehetősége is, hogy ezt a sávot is lefedték. Ha valóban így volt, akkor *Nefermenu* halotti templomát úgy alakították ki, hogy a sziklába vésett szentélyek elé nem nyitott előudvart, hanem valódi hiposztül csarnokot építettek. Ez az egyedi megoldás mindenesetre *Tyai* és *Nebszumenu* előudvaraitól nagyon különbözött volna.

Az előudvar valódi, végleges szélességéről – és persze az oldalsó, valószínűsíthetően fedett sávokéról is – további adatokat nyerhetünk, ha számításba vesszük a nyugati oldal mentén futó alacsony padka feltételezhető funkcióját. Ennek szélessége fél méter körüli, inkább valamivel több, bizonyára itt is egy könyöknyinek szánták. A korszak előkelőségeinek sírtemplomaiban, ahol fennmaradt, ugyanis mindenütt azt tapasztaljuk, hogy az előudvarok falait is domborművekkel díszítették.

Ahol a mészkőszikla minősége nem adott lehetőséget arra, hogy ezeket az oldalfalakon faragják ki, betéteket, rátétlapokat alkalmaztak. Jól ismert példája ennek a technikának éppen *Tyai* sírja (TT 23), ahol formára faragott homokkőlapokat is illesztettek a mészkő domborművek kiegészítéséül (*69–71. kép*).

Nefermenu sírtemploma, annak előudvara sem lehetett kivétel ebből a szempontból, az oldalfalak bizonyosan díszítettek voltak. A domborműveknek azonban semmi nyoma, legalábbis a fennmaradt oldalfalakon. A nyugati fal mentén húzódó, alacsony padkát úgy értelmezhetjük, mint a domborművekkel díszített rátétlapok faragott alapzatát.

A keleti oldalon hasonló lapokkal kell számolnunk, és így érthetővé válik az is, miért szélesebb az előudvar, mint a keresztirányú, sziklába faragott szentély belső mérete. A díszített rátétlapok az udvar mindkét oldalán mintegy fél méter szélesek lehettek, bizonyára a kötőanyag vastagságát is beleértve. A keleti oldalon egyébként egy nagyobb mészkőtömb maradt meg a padkán *(72–73. kép)*, melyet valóban kötőanyaggal illesztettek ahhoz, de belső lapja annyira lekopott, hogy dekorációnak nincsen rajta nyoma.

Nefermenu előudvarának összesített alaprajza (*62. kép*) azért is olyan nehezen értelmezhető, mert a különböző építészeti módosítások mellett további, azokat leromboló beavatkozásokat is jelölnünk kellett rajta.

Az udvar sziklaalapjából nem kevesebb, mint öt levezető akna vagy lejárat nyílik eddigi ismereteink szerint. Ezeket az ABC betűivel jelöltük. A homlokzat előtt, a

Orpheus Noster 2014.2.indd 33 2014.11.17. 14:44:13

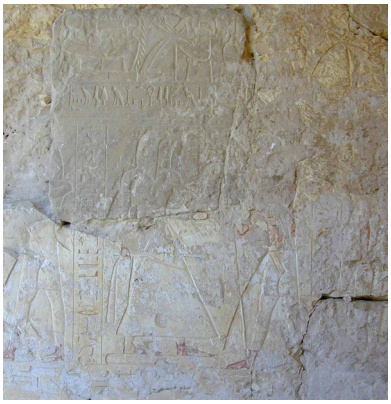

69–71. Homokkő betétlapok Tyai előudvarában (TT 23), továbbá az oldalfal a domború rátétlapok maradványaival.

72–73. Az egyetlen fennmaradt mészkő rátétlap a Nefermenu előudvarának nyugati fala mentén húzódó padkán.

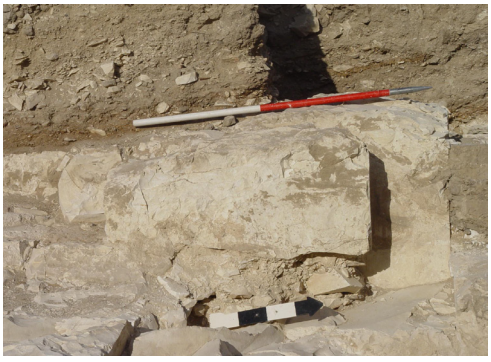

nyugati sarokban lévő **A**-lejáratról (*62, 74. kép*) az idén tudtuk meg, hogy nem egyszerű akna a homlokzat előtt, hanem lépcsővel kialakított lejárat. Csak az első hét lépcsőfok mélységéig tisztítottuk meg ebben az évadban, de valószínűleg északi irányban tart tovább a sziklaszentélyek alá, bár az is lehetséges, hogy elkanyarodik.

A **B**-akna ettől délre téglalap alakú lehet, kelet-nyugat tájolásúnak tűnik, de a sziklaperemek annyira elpusztultak, hogy alakját, jellegét a későbbiekben kell majd pontosítani.

Orpheus Noster 2014.2.indd 34 2014.11.17. 14:44:15

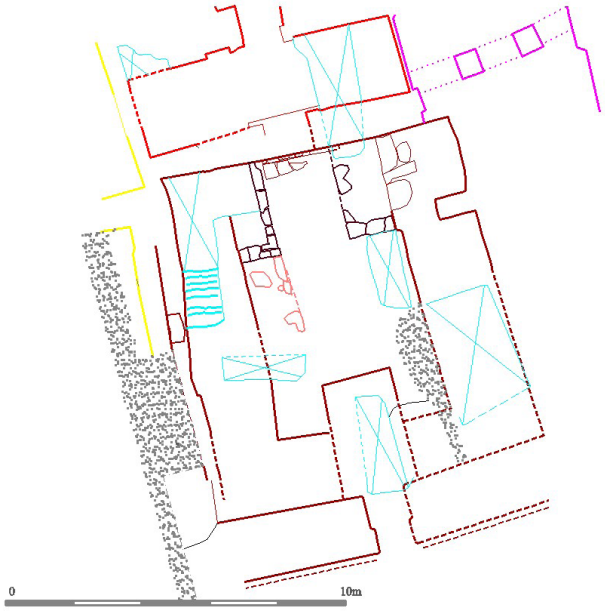

74. kép fenn. 75. A D-akna alulnézetből, ahogyan Amenemhat-Szurer sírjának plafonján látható.

A **C**-akna éppen a pülónoktól levezető lépcső közepét vágja el, megközelítőleg észak-dél tájolású, mint az előudvar.

A **D**-akna feltárására lehetséges, hogy nem lesz mód, mert igen veszélyes a megközelítése. A Bét Bogdádinak pontosan azon helyisége alatt van, melyben trágyát tároltak. A domboldal egy szinttel lejjebb lévő hatalmas sírjának, *Amenemhat-Szurer*énak (TT 48) a plafonjába torkollik, és egy korábbi ásató, valószínűleg Norman de Garis Davies a 19–20. század fordulóján oldalait kitéglázta, és vassínekkel erősített betonnal fedte le (*75. kép*). Erre építették azután a Bét Bogdádi helyiségét.

Az előudvarnak ezt a részét éppen azért nem tudtam feltárni, és az alaprajzokon ezért szerepel a délkeleti sarokban annyi kiegészítést jelölő szaggatott vonal, mert a veszedelmes, esetleg omlékony részt egyelőre nem tudtuk megközelíteni.

Az **E**-akna szintén *Nefermenu* előudvarának tájolását követi, az előzőtől észak-nyugatra. Peremei épek, és eddigi felméréseink azt mutatják, hogy szintén *Amenemhat-Szurer* sírja fölött nyílik, annak nyugati szélén. Lehetséges, hogy ez is beleszakadt annak plafonjába, tehát feltárása veszélyekkel járhat.

Az **F**-lejárat *Nefermenu* sziklaszentélyének homlokzata előtt nyílik a keleti oldalon, az **E**-aknától északra. A széles, első szentély keleti felének tavalyi feltárásakor a padló sziklafelületében azonosított, aknaszerű járat tulajdonképpeni bejárata,

Orpheus Noster 2014.2.indd 35 2014.11.17. 14:44:16

amelyet a sír homlokzatába vágtak, és hozzá lépcsőket faragtak a homlokzattól. A járat a széles szentély hátfala alatt nyugatra fordul. Szintén *Amenemhat-Szurer* sírja fölött kanyarog, egyelőre törmelék borítja, de az alatta, illetve az *Amenemhat-Szurer* sír plafonja fölött lévő sziklaréteg vastagsága jelenleg ismeretlen.

Ilyenkor mondhatjuk, hogy a továbbiakban szép és izgalmas feladatok várnak ránk.

Elöljáróban azonban arról, hogy hogyan értelmezhetjük a számos aknát és lejáratot *Nefermenu* előudvarában: meg kell állapítanunk, hogy a sziklafelületet ezen a területen nagyon alkalmasnak tarthatták az ókorban arra, hogy aknasírokat és más sírtípusokat készítsenek. Az aknák téglalap alaprajza újbirodalmi eredetre enged következtetni, tehát lehet, hogy korábban hozták őket létre, mint ahogy *Nefermenu* kormányzó saját síremlékét elkészíttette volna, de egyelőre a későbbi datálást sem zárhatjuk ki. A körzet hipotetikus történeti rekonstrukciója azonban hasonló lehet *Dzsehutimesz* előudvaráéhoz (TT 32), ahol több, a 18. dinasztia idején készített, kevésbé elegáns aknasír előzte meg a 19. dinasztia korának monumentális sírkomplexumát.[27] Ezt megerősítheti a környék, és elsősorban a domboldal felső sírsorainak a 18. dinasztia korára datálható számos sírja, illetve III. Thutmoszisz halotti templomának közelsége. Amennyiben valóban ez bizonyosodik be a további feltárások nyomán, akkor úgy általánosíthatunk, hogy legalább *Nefermenu* és *Dzsehutimesz* korában általános gyakorlat lehetett a temető területének kihasználását illetően, hogy a helyi előkelőségek halotti emlékművük helyszínének kijelölését követően lebontatták a talán már akkor is romos korábbi sírépítményeket, feltöltötték az aknákat, és rendezték a terepet saját építményeik kialakításához. (Tudvalevőleg *Dzsehutimesz* Amon birtokainak gazdasági adminisztrációjáért volt felelős, kortársa, *Nefermenu* pedig Théba kormányzója volt.)

A későbbi korszakokban azonban a 19. dinasztia monumentális sírjaiban mások is temetkeztek, olykor tömegesen is, illetve az előudvarokban újra sírépítményeket hoztak létre. A két, lépcsős lejáratú sírról *Nefermenu* előudvarában, melyek a sírszentélyek alá hatolnak, azt feltételezhetjük, hogy későbbi korszakokra lehet őket keltezni.

Nefermenu előudvarának nyugati oldalfalát lényegében négyzetes beosztásunk nyugatról ötödik 3 m széles sávjának (E-sáv) feltárásával tudtuk azonosítani és a fal belső oldalának bizonyos jelenségeit megérteni (*3. kép*). A fal teljes szélességének feltárásához, mely egyben a 18. dinasztia idején készített *Qen-Amon*-sír (TT 412) előudvarának keleti oldalfala is, a felületen fennmaradó D-sáv törmelékét is el kell távolítanunk.

A két képen, melyeket a D-sáv feltárása előtt és annak déli részén lévő törmelék eltávolítása után készítettem (*76–77. kép*), jól látható, hogy az E-sáv, tehát a *Nefermenu-* és *Qen-Amon*-sírok előudvarát elválasztó fal fölötti harmadik 3x3 méteres négyzet nyugati részéből meghagytam egy méternyit. Ennek az az oka, hogy

[27] Lásd Schreiber, G.: *The Mortuary Monument of Djehutymes II. Finds from the New Kingdom to the Twenty-sixth Dynasty*. /Studia Aegyptiaca, Series Maior II/ Budapest 2008, 17 továbbá az 1.2, 1.4, 1.5 és 1.6 fejezeteket.

Orpheus Noster 2014.2.indd 36 2014.11.17. 14:44:16

76. Nefermenu (TT 184), Qen-Amon (TT 412) és Unisz-anh (TT 413) előudvarai a Hoha domb tetejéről fényképezve, a D-sáv kijelölésekor.

77. Nefermenu és Qen-Amon előudvara, miután a D-sáv első két négyzetének törmelékét eltávolítottuk.

azon a talajból kiálló kőlapon, mely a Bét Bogdádi bejáratában küszöbül szolgált, és egykor valószínűleg szarkofág része lehetett, a felméréseinkhez szolgáló fontos alappontot jelöltünk. A kőlapot – és az azt körülvevő törmeléket –, amennyire lehetséges, a feltárás legvégső szakaszában kívánatos csak eltávolítani, így Nefermenu előudvarának ezt a szélét is csak akkor ismerhetjük meg részletesebben.

A négyzetekre osztott feltárási hálótól délre lévő terület eredetileg nem szerepelt a felület feltárásának tervében. Ezen a *Nebszumenu* sírjának (TT 183) homlokzatáig terjedő, mintegy 8 m széles területen a törmelék, mely az eddigi sziklafelszínnél jóval meredekebb, nagyon vastag. A korábbiak során, amikor az első három, nyugati sáv (A–B–C) törmelékét távolítottuk el, rendezni kellett itt is a terepet, és

Orpheus Noster 2014.2.indd 37 2014.11.17. 14:44:17

ahhoz, hogy az igen porlékony törmelék ne omoljon be, bizonyos mélységig el is távolítottuk.

Most, D-sávunk első, legdélebbi négyzetében arra lehetett számítani, hogy a *Qen-Amon*-előudvart délről lezáró téglaépítmény keleti folytatása a felszínre kerül. A D-sávban egy D0 négyzetet is kijelöltem, melynek azonban csupán a keleti, 1,5 m széles felét mélyítettük. A téglaépítmény szerepe *Qen-Amon* sírjának történetében még mindig nem teljesen világos. Téglapülónnak tűnik, de mögötte, az előudvaron belül egy vele közel párhuzamos mészkőfal húzódik, mely az előudvar szintén kőből épült nyugati oldalfalának sarkához csatlakozik. Ez lehetne az előudvar déli fala, esetleg pülónja, de ehhez túlságosan alacsony. A téglaépítmény viszont egyértelműen azért épült, hogy a déli törmeléket megtámassza. Nincsen déli fala, csak északi, és a törmeléket egyelőre nem meghatározható, de legalább 2–2,1 m szélességben téglasorokkal fedték. Ennek a téglaépítménynek a megértéséhez szükség volt a D0 négyzet keleti felének mélyítésére is, amellett, hogy a törmeléket keleti irányban egészen az *Amenemhat-Szurer*-sír (TT 48) maradványai fölötti meredély széléig szintén eltakarítottuk. Eredetileg azt reméltem, hogy ez is lehetővé tette volna, hogy többet tudjunk meg *Nefermenu* nyugati pülónjának keleti széléről, esetleg a téglaépítmény akkor még feltáratlan részéhez való csatlakozásáról. Előfeltételezésem az volt, hogy, amennyiben meghatározható *Nefermenu* pülónjának nyugati széle, és erre is ráépült a téglaépítmény, akkor annak későbbinek kell lennie, tehát nem tartozhat a 18. dinasztia korában készült *Qen-Amon*-sír eredeti állapotához, hiszen *Nefermenu*énál is későbbinek kell lennie. Ha nem épült rá a pülónra, akkor valószínűsíthető, hogy *Qen-Amon* előudvarának része volt. Ekkor azonban az vizsgálható, hogy a 19. dinasztia korában, a sziklából kivésett pülón készítésekor hogyan alkalmazkodtak az építők a korábban készített sír már meglévő elemeihez.

A D0 félnégyzet, illetve a D1–D2 törmelékének eltávolítása után erre a kérdésre egyelőre nem sikerült egyértelmű választ adni, *Nefermenu* pülónjának nyugati széle pontosan nem határozható meg, a sziklából kiemelkedő rész fokozatosan elenyészik.

Ha *Nefermenu* pülónjainak jellegét az eddigi adatok alapján mégis rekonstruálni próbáljuk – és ehhez csupán a magasabban és határozottabb körvonalakkal fennmaradt nyugati pülónra tudunk támaszkodni (*78. kép*) –, egyrészt figyelembe kell vennünk azt, hogy a sziklából faragott kiemelkedés, ha teteje az évezredek során lekopott is, a sziklalejtő ismeretében nem lehetett sokkal magasabb a jelenleginél. Tehát hozzáadott, épített elemekkel kell elképzelnünk eredeti állapotát. Szélességének megállapításához, az előudvar méreteihez viszonyított arányaihoz és technikai kivitelezésének rekonstrukciójához viszont felhasználhatóak a korszak fennmaradt emlékei. Ismét *Tyai* sírjának (TT 23) ránk maradt részletei lehetnek esetleg segítségünkre, ahol a mélyített, oszlopos előudvarnál kisebb szélességű kaputornyokat lehetett rekonstruálni. Ezek alapjait szintén a sziklából faragták ki, és külső felületüket homokkő lapokkal fedték (*79. kép*).

A méreteket tekintve ugyan egyelőre legfeljebb csak bizonytalanul állíthatjuk, a technikai megoldás szempontjából azonban nagyon valószínűnek tarthatjuk,

Orpheus Noster 2014.2.indd 38 2014.11.17. 14:44:17

78. Nefermenu nyugati pülónja.

hogy *Nefermenu* esetében is hasonló megoldást alkalmaztak. A pülón mészkőmaradványai körül, különösen a déli oldalon, olyan, a körvonalakkal párhuzamosan futó vésésnyomokat lehet érzékelni, melyek a fedőlapok építésének előkészítésére is utalhatnak.

A D-sáv feltárásának jelenlegi szakaszában az mindenesetre

79. Tyai sziklából faragott pülón-alapjai és mélyített előudvara (TT 23).

világossá vált, hogy *Qen-Amon* előudvarának délkeleti sarkában is megtalálható a sziklára rakott téglaépítmény, de jóval alacsonyabban maradt fenn, mint amit eddig a nyugati saroktól ismertünk. Ettől délre olyan törmelék van, mely megközelítőleg a téglaépítmény tetejéig kőomlásból származik, afölött pedig poros, és a Bét Bogdádi háztartásának hulladékából származik. Ennek alapján valószínű, hogy a téglaépítmény valóban a törmeléket támasztot-

80. A törmelék rétegződése a téglaépítménytől délre.

Orpheus Noster 2014.2.indd 39 2014.11.17. 14:44:18

ta (*80. kép*). Viszont az is kiderült, hogy a téglaépítmény két részből állt, és megközelítőleg *Qen-Amon* sziklasírjának bejárata vonalában mintha bejáratot képeztek volna ki. A nyugati építmény bélleti részén egyértelmű e bejárat falazása, és talán téglaküszöb maradványait is azonosítani lehet.

81. A téglaépítmények bejárati része délről, a feltételezhető átalakítások jeleivel.

A belső és a külső oldalán egyaránt azt lehet érzékelni, mintha nem csupán megrongálódott volna, hanem későbbi átalakítások is történtek volna a keleti építményen (*81–82. kép*).

Az előudvar sziklapadlója sem egységes. A délkeleti sarokban szabályosan, derékszögben vésett alakban egy akna szájának körvonalai látszanak kibontakozni (*82. kép*). Itt egyelőre nem mélyítettünk tovább, a sziklafelület és a lehetséges aknák vizsgálatára akkor kerülhet sor, amikor a teljes felület megtisztítása az előudvar sziklapadlójának szintjéig már megtörtént.

82. A téglaépítmények Qen-Amon előudvarának déli részén.

Orpheus Noster 2014.2.indd 40 2014.11.17. 14:44:19

A feltárt körzet tárgyi leletei a domboldal kevert, többnyire kontextus nélküli anyagához illeszkednek, még akkor is, ha a terület, különösen a déli oldalon világosan rétegzett. Ókori és modern tárgyak, illetve töredékeik kerülnek elő együtt a felszínhez közel és az alsóbb rétegekből egyaránt: ember- és állatcsontok, mumifikált emberi maradványok részei, különböző korszakok cserépanyaga, sok múmiapólya. Ezeket az anyagcsoportokat restaurálásra és további elemzésre előkészítettük.[28]

E tárgycsoportok közül a leletek számát tekintve kiemelkednek az usébti szobrok, melyek többnyire töredékes állapotban kerültek elő. A korábbi ásatási évadok anyagával való összevetésükre egyelőre nem volt mód, a leltározás folyamatának első lépésében általában addig tudunk eljutni, hogy, ha az adott évben előkerült darabok között összefüggéseket tudtunk találni, akkor az egy készlethez tartozónak ítélt szobrocskákat egy tételként kezeljük, olykor a kisebb, különböző és egyelőre kevés eredményre reményt adó darabokat is közös szám alá vesszük. A későbbi elemzés során vetjük össze mindezt a korábbi leletcsoportokkal, és integráljuk az egyes készletekhez. Így azután a számos szobrocskából álló készletek anyagának szóródása is elemezhető.

Jellemző a 2013-ban előkerült leletek kevert voltára, hogy a 41 leltározott usébti tételből alig akadt olyan csoport, melyet ebben a fázisban egyazon készlet részeiként értékelhettünk. Szintén jellemző lehet, hogy datálásukat tekintve többnyire a környék újbirodalmi sírjainak másodlagos, későbbi korszakokba tartozó temetkezéseiből származhatnak.

A fából készült tárgyak töredékeinek elemzése későbbi ásatási évadok feladata lesz, egyelőre öt tételt leltároztunk, két hieroglif feliratot is hordozó, kései koporsótöredéket, egy igen szépen faragott Anubisz-szobor fejét, egy fejalátétet, és egy olyan bútordíszt,[29] melynek párhuzama a korábbi feltárás során került elő *Nefermenu* sírjának belső részében.

A sírkúp-leletek közül azokat leltároztuk, amelyeknek pecsétes részük alapján remény lehetett az azonosításukra. Ezeknek legalább egy részénél feltételezhető, hogy eredetileg valamelyik közeli, valószínűbben a domboldal magasabb szintjén készített sziklasír homlokzatát díszíthették, és annak leomlását követően idegurultak.

2013-ban kilenc tételt leltároztunk. A területen általában a leggyakrabban a TT 241 (*Jahmesz*) és a TT 205 (*Dzsehutimesz*) sírok homlokzatdíszei kerülnek elő, melyek a 18. dinasztia korának alkotásai.[30] Az előbbiből az idén hat darabot tudtunk azonosítani, az utóbbi típusnak is egy példánya gyanítható egy igen megviselt állapotban előkerült sírkúpban. További négy sírkúp azonosítható biztonsággal, me-

[28] A 2013-ban leltározott anyag fényképeit tárgycsoportonként rendezve lásd az *1. Függelék*ben.

[29] № 2013.1210, vö. № 2000.129.

[30] Davies, N. de G. – Macadam, M.F.L.: *A Corpus of Inscribed Egyptian Funerary Cones*, I. *Plates*. Oxford 1957, Nos 178 és 350.

Orpheus Noster 2014.2.indd 41 2014.11.17. 14:44:19

lyek tulajdonosai: *Neraw*,[31] *Amenhotep*,[32] *Ijtu*[33] *és Honszu*.[34] A neveket egyelőre nem lehet ismert sziklasírokhoz hozzárendelni. Egy zöldes fajansz usébti szobor töredéke, mely a közelben került elő 2009-ben,[35] és szintén tartalmazza a *Honszu* nevet, talán azt sejteti, hogy a két tárgy ugyanahhoz a személyhez tartozhatott.

A kerámiaedények és a nagymennyiségű cseréptöredék feldolgozása során különös figyelmet fordítottunk ebben az évben arra, hogy megkíséreljük megállapítani, melyek tartozhattak *Szeni-iqer* (TT 185) temetési mellékleteihez.[36] Jóllehet a közelben legalább további három, hasonlóan az Óbirodalom késői szakaszára datálható sír volt, és *Unisz-anhé* csupán néhány méternyire, a korban megfelelőnek ítélhető darabokat egyelőre egy készlethez tartozóként kezeljük, melyet „S-készletnek" nevezünk. 19 tételt tudtunk ennek alapján leltározni, melyek darabjai, töredékei többségében a korábbi évek feltárásából származnak. A töredékek legnagyobb része *Szeni-iqer* sírjának belső helyiségéből, illetve sírkamrájából került elő, de olyan illeszthető töredékek is előfordultak három edény esetében, melyeket a sírbelső mellett *Nefermenu* előudvarából, illetve annak tavaly feltárt első, széles szentélyének északi felében találtunk.

Valószínűleg *Szeni-iqer* temetési mellékletei közé sorolható az az égetett agyag áldozatitábla-töredék is, melyen egy modell edényt ábrázoltak.[37] Korábban egy három töredékből összeilleszthető áldozati tálca és további hasonló töredékek kerültek elő *Szeni-iqer* sírjából.[38]

Említésre érdemes egy, a *Qen-Amon*-sír (TT 412) előudvarának északkeleti sarkában talált, a cserépanyag tisztítása nyomán azonosíthatóvá vált démotikus osztrakon és két kőedény, valószínűleg kanopusz-edény egy-egy töredéke is.[39]

A szerves anyagokból készült fennmaradt tárgyak közül kettőt leltároztunk, egy halotti koszorú részeit és egy kötélből font parittyát.[40]

Egy további tárgycsoport feldolgozása is előtérbe került ebben az évben. Mind a vizsgált sírok sziklába vésett járataiban, mind pedig a sírok közötti törmelékben, többnyire keverten az ókori leletekkel, modern tárgyak is előkerültek. Ezeket az évek során gyűjtöttük, egy részüket felmenő rendszerű leltárunkban rögzítettük

31 Davies–Macadam № 277.

32 Davies–Macadam № 151. A név egyezése és a cím hasonlósága esetleg felvetheti, hogy a domboldal alacsonyabban fekvő szintjén, *Dzsehutimesz* (TT 32) és *Nebszumenu* (TT 183) között lévő (Kampp) -64- számú sírhoz tartozhatott.

33 Davies–Macadam № 282. Eddig két hasonló példány került elő a közelből a korábbi feltárás során (2009.1009 és 2011.1074 számon leltározottak).

34 Davies–Macadam № 332.

35 № 2009.1017.

36 A cserepek és az edények feldolgozásában az idén részmunkaidőben Ahmed Haszan Huszein Ibrahim (Zumurrugy) volt hathatós segítségünkre.

37 № 2013.1153.

38 №s 2011.1087 és 2011.1088, ill. vö. a *Szaff*-1 sírból származó, modellek nélküli darabokkal és töredékekkel: 2006.770, 2006.771, 2006.772, 2007.808, 2009.990.

39 Az osztrakon: № 2013.1218; a kanopuszok: №s 2013.1160 és 2013.1198.

40 A koszorú: № 2013.1161; a parittya: № 2013.1219.

Orpheus Noster 2014.2.indd 42 2014.11.17. 14:44:20

is. Szerepüket korábban csupán abban láttam, hogy előkerülésük környezetét, az esetleges rétegeket datálhatják is. Ahogy a számuk nőtt, és egyre több olyan apró töredék gyűlt össze, amely kuriózumot vagy számunkra valamilyen érdekességet tartalmazott, bebizonyosodott, hogy ez az anyagcsoport saját értékkel is rendelkezik. Egyrészt a régi képeslapok, gyufacímkék, cigarettásdobozok művészi, grafikai értékeket hordoznak, az egész huszadik század történetét végigkövethetjük rajtuk, és ugyanígy, bár más szempontból az újság- és könyvrészek során is. Másrészt olyan, az egyiptológia tudományát érintő levéltöredékek, jegyzetlapok részletei, melyek gyakran az ókori Egyiptom kutatásában egykoron nagy szerepet játszó személyiségek – Howard Carter, Herbert Winlock vagy Harry Burton – nevéhez kapcsolható, tudománytörténeti érdekességek.

A modern anyagcsoport számára tematikus leltárt nyitottunk, és dokumentációjukat, kutatásukat is megkezdtük.[41] Eddig 324 tétel került a modern leltárkönyvbe.

A festett domborművek dokumentációja Nefermenu sziklasírjában (TT 184)

Az ásatás korábbi szakaszaiban *Nefermenu* sziklasírjának szinte minden sziklába vésett részét feltártuk, felmértük, és az epigráfiai anyag dokumentációját is elkészítettük. Az első, széles szentély keleti („É") felét azonban modern téglafal választotta el a sír többi részétől. Ezt a különálló helyiségnek kiképzett részt a Bét Bogdádi tulajdonosai használták, és a szintén a házegyütteshez tartozó *Szeni-iqer*-sírból (TT 185) lehetett egy ajtón át megközelíteni. A téglafalat, melyet igen valószínű, hogy Ernest MacKay építtetett az első világháború előtt,[42] tavaly lebontottuk.

Miután a helyiséget borító törmeléket akkor eltávolítottuk, *Nefermenu* festett domborműveinek viszonylag jó állapotban fennmaradt alsó része vált láthatóvá. A domborművek pontosan illeszkednek a sír dekorációs programjába. Az „északi" rövid falat kettős álajtóval díszítették, a szentély szemközti falához hasonlóan, ahogyan a „Hoha-sírokban" általában. A hosszú falak alsó képsávjaiban az úgynevezett áldozati jeleneteket lehet felismerni, melyek a szentély „déli" részének hasonló sorozatához illeszkednek. *Nefermenu* és – ahol ábrázolták – felesége ülő alakjai előtt áldoz minden egyes jeleneten egy férfi. A hosszú falak nagyon megrongálódott felsőbb részein két-két további képsáv apró részleteit lehet azonosítani: szintén a szentély „déli" részének megfelelően a *Halottak Könyve* 145. fejezetét, illetve a *Szájmegnyitás rituáléjá*nak jeleneteit és szövegeit. A bejárat kőből vésett, „északi" ajtókeretének díszítése is részben ránk maradt.

[41] A szöveges anyag feldolgozását Zimányi Krisztina, a grafikai, művészi szempontból értékelhető modern leletekét Fa Marianna vállalta.

[42] Beszámolóját l. MacKay, M.E.: Report of the Excavations and other Work Carried out in the Necropolis of Thebes for the Department of Antiquities by Robert Mond, Esq., of Combe Bank, Sevenoaks, Kent, England, During the Year Beginning on March 9th, 1913, *ASAE* 14 (1914) 88–96.

Orpheus Noster 2014.2.indd 43 2014.11.17. 14:44:20

83. […-]neferu, az áldozó.

Az áldozó személyéről a „nyugati" hosszú falon megállapíthattuk, hogy mindkét jeleneten *Dzsehutimesz*, a TT 32 tulajdonosa látható, akit címeinek és nevének hieroglif feliratai alapján lehet azonosítani. Eltér ez az ábrázolás, illetve az áldozó személy megnevezése a bejárati fal korábban is ismert „déli" szakaszának alsó regiszterében szereplő személy nevétől, melynek egy része […-] *neferu* (*83. kép*).

84–87. Festett domborművek Nefermenu első sziklába vágott szentélyének bejárati falán, az alsó képsávban, illetve a bejáratnál az ajtófélfa díszítése. Az első rajz a rongálásokkal együtt, a második a rongálások jelzése nélkül mutatja a domborművek körvonalait.

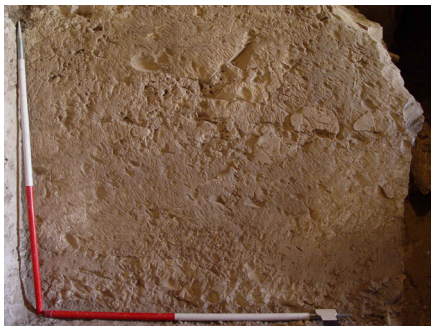

Orpheus Noster 2014.2.indd 44 2014.11.17. 14:44:27

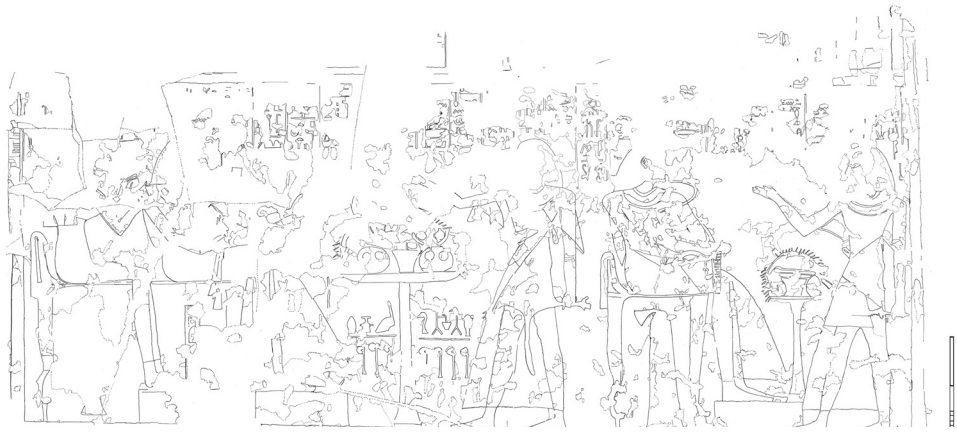

88–90. Nefermenu domborművei az első szentélyének hátfalán, az alsó képsávban. Az első rajz a rongálásokkal együtt mutatja a domborművek körvonalait, a második a rongálások jelzése nélkül.

Orpheus Noster 2014.2.indd 45 2014.11.17. 14:44:33

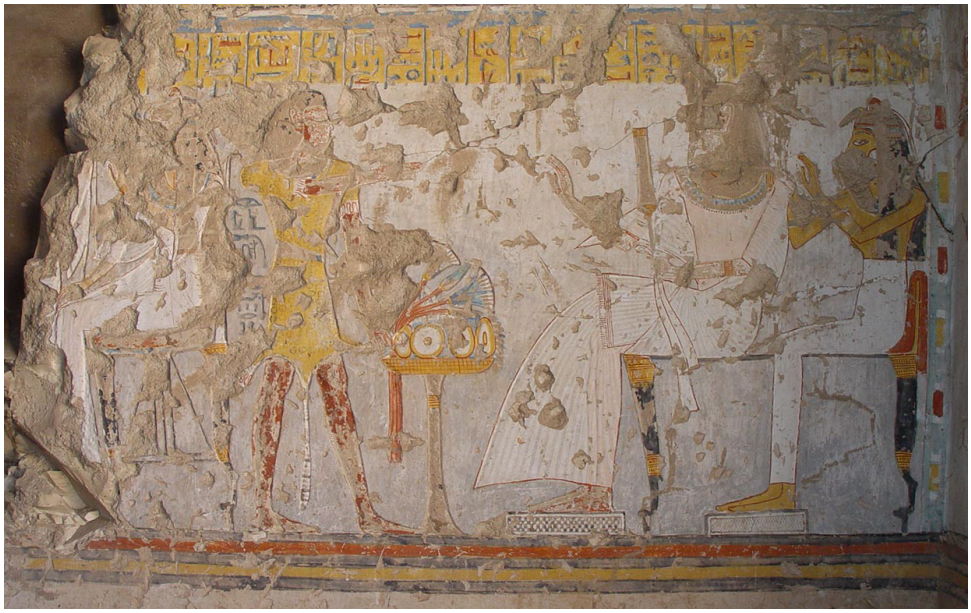

91–92. Áldozati jelenetek maradványai a bejárati fal „déli" szakaszán.

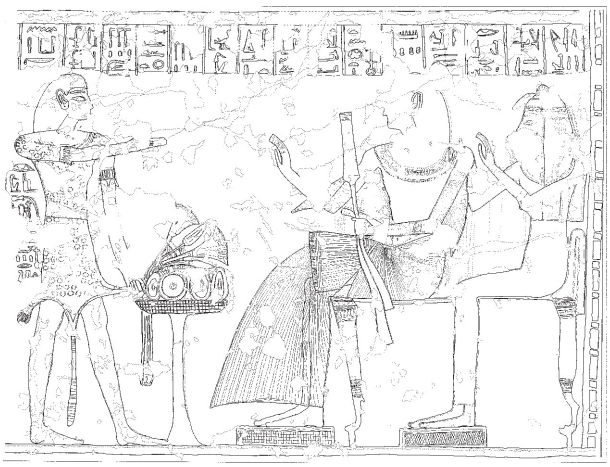

A domborművek, szövegek maradványainak fóliára történő másolására ebben az évben kerülhetett sor: a két hosszú fal alsó képsávjának áldozati jeleneteit sikerült lemásolnom. A fóliák illesztése nyomán tudom a rajzokat bemutatni, melyek a fényképekkel összevethetőek (*84–87.* és *88–90. kép*).

A bejárati fal („K") középső szakaszának nagy hiánya azzal magyarázható, hogy ezen a helyen *Nefermenu* bejárata mellett – valószínűleg egy későbbi korszakban – bejáratot nyitottak, és a sziklapadlóban lefelé vezető járatot vágtak, mely először *Nefermenu* sziklaszentélyeinek tájolásával párhuzamosan halad, azután a folyosó a hátfal alatt balra, „délre" fordul. Egyelőre eddig tudjuk követni a járatot, és feltárására csak a későbbiekben kerülhet sor.

A hátfalon („Ny") a két jelenet azért foglal el kisebb helyet, azért keskenyebb (és azért kellett a művésznek úgy megoldania a jobb oldali jelenetet, hogy csak *Nefermenu*t ábrázolta, feleségét azonban nem), mert a második, hosszanti szentély-

Orpheus Noster 2014.2.indd 46 2014.11.17. 14:44:34

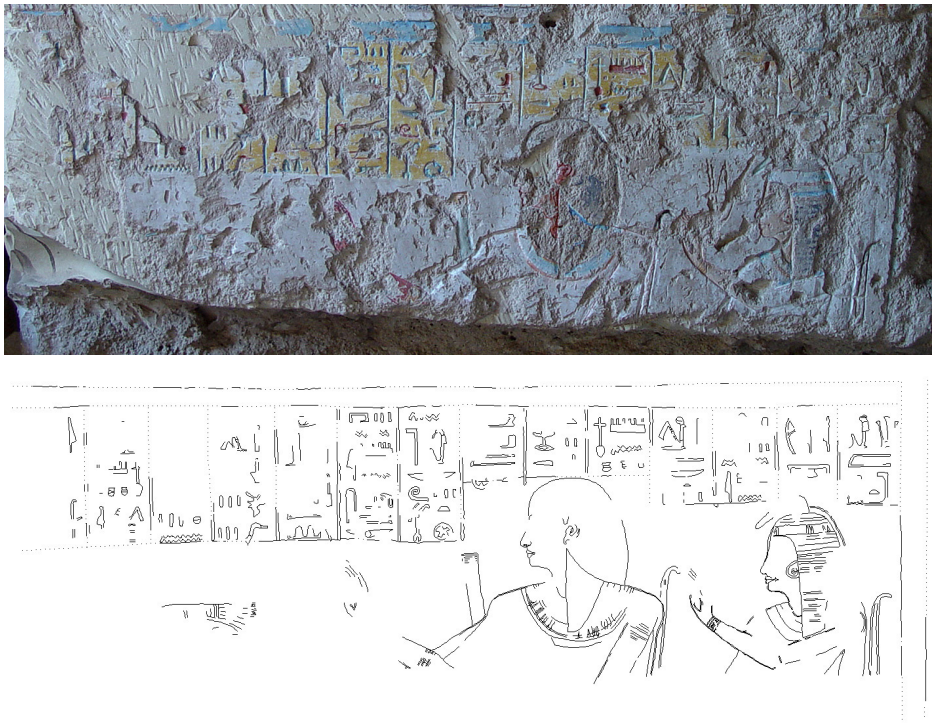

93–94. Áldozati jelenet maradványai a hátfal „déli" szakaszán.

be vezető bejárat két oldalán *Nefermenu* szentély-keretben ábrázolt álló szobrait jelenítették meg, a többi „Hoha-sírhoz" hasonlóan, ahol szintén az illető sír tulajdonosának szoborpárját faragták ki.

Az áldozati jelenetek domborművei az alsó képsávban végigfutnak az egész első szentélyben a hosszú falakon. A helyiség korábban ismert „déli" szárnyában a bejárati falon két jelenet részletei maradtak fenn, mindkettőn ábrázolták *Meri-nubet*et, *Nefermenu* feleségét is (*91–92. kép*).

A hátfalon egyetlen jelenet részleteit ismerjük, mégpedig a szentélykeretbe foglalt *Nefermenu*-szobor mellettit, tehát a belsőt (*93–94. kép*). Ezen szintén szerepel *Nefermenu* mögött a felesége is. Az áldozatokat együtt kapják, éppúgy, mint a helyiség másik szárnyában, a szobor mellett, a párhuzamos jeleneten.

A fennmaradt áldozati jelenetek mindegyikén *Nefermenu* és – amelyiken szerepel – felesége fogadja az áldozatokat. A jelenetek tájolása a bejárati falon kifelé halad, a hátfalon a terem középpontja felé.

A helyiség azonban nem teljesen szimmetrikus. *Szeni-iqer* sírjának közelsége miatt *Nefermenu* első szentélyének nemrégiben feltárt „északi" szárnya kisebb, mint a „déli" szárny. Feltételezhető, hogy a „déli" hosszanti falakon több áldozati jelenet férhet el, avagy a jelenetek teljesebbek, mint az „északi" szárnyban, azaz a feleség minden jeleneten szerepelhet.

Orpheus Noster 2014.2.indd 47 2014.11.17. 14:44:34

Amennyiben minden áldozati jeleneten (az elpusztult jeleneteken is) hasonló volt a helyzet, tehát minden jeleneten *Nefermenu* (és felesége) kapta az áldozatokat, akkor a bejárati falon akár három-három jelenet, a hátfalon kettő-kettő szerepelhetett, összesen tehát a sorozat tíz jelenetet tartalmazhatott.

Azt a megszorítást, mely szerint „amennyiben minden jeleneten *Nefermenu* fogadja az áldozatokat", azért kell számításba vennünk, mert a sír díszítésének legközelebbi ismert párhuzamában, *Nebszumenu* sírjában (TT 183), a hosszanti falak alsó képsávjában más jellegű áldozati jelenetek is szerepelnek. Előfordul egyrészt az, hogy az áldozatokat a sír tulajdonosa, *Nebszumenu* rokonai fogadják *Nebszumenu*tól, másrészt, egy teljes sávot elfoglaló jeleneten, áldozó személy megjelenítése nélkül, az áldozati asztal mindkét oldalán összesen hat személyt, rokonokat, barátokat ábrázoltak, köztük, mint ismeretes, a *Dzsehutimesz* házaspárt is.[43] *Dzsehutimesz* sírjában (TT 32), hasonló pozícióban szintén egyéb, a jelenetsor rendszerét további finom árnyalatokkal gazdagító elemek egészítették ki: a hátfalon a helyiség egyik szárnyában hárfásdal szerepel, a másikban rokonok.[44]

Elképzelhető tehát, hogy *Nefermenu* sírjában a jelenetsorozat nem feltétlenül csupán a Nefermenu házaspárnak bemutatott áldozati jelenetekre szorítkozhatott, és éppen az elpusztult felületeken voltak további jelenetváltozatok. Ez elképzelhető ugyan, de jelenlegi ismereteink alapján kevésbé valószínű, hogy a *Nefermenu*-jelenetek közé egyéb, a sorozat rendszerébe az adott pozíciókban kevésbé illő képeket terveztek volna.

Az áldozó személyek, mint láttuk, nem azonosak az „északi" és a „déli" szárny fennmaradt részleteiben. Ábrázolásuk sem egységes. *Dzsehutimesz* az „északi" szárny hátfalán a belső jeleneten párducbőr ornátust visel, éppúgy, mint *[…-]neferu* a „déli" szárny homlokzati falán. A külső, kisebb, feleség nélküli jelenetén azonban jóllehet díszruhában, de párducbőr nélkül ábrázolták (*88–90. kép*). A bejárati fal külső jelenetén az ismeretlen nevű áldozót szintén párducbőr nélkül jelenítették meg, míg a belső sarokban párducbőrös férfi mutat be áldozatot (*84–87. kép*).

Az áldozati jelenetek fennmaradt részletei a továbbiakban legfeljebb az ásatás során előkerült kőtöredékek alapos feldolgozásával bővíthetők. Eleddig 16 olyan, kisebb-nagyobb, festett domborművel fennmaradt töredéket tartunk számon, melyek az alsó képsávok valamelyikéből származhatnak. Szöveges és képeket tartalmazó töredékek egyaránt előfordulnak a készletben. Néhány jellemző darabot érdemes megvizsgálni (*95–104. kép*).[45]

43 Nebszumenu áldozati jeleneteihez l. Assmann, J.: The Ramesside Tomb of Nebsumenu (TT 183) and the Ritual of Opening the Mouth, in: Strudwick, N. – Taylor, J. H. (szerk.): *The Theban Necropolis. Past, Present and Future*, London 2003, 53–60.

44 Kákosy–Fábián, ill. Fábián, in: Kákosy, L. – Bács, T. A. – Bartos, Z. – Fábián, Z. I. – Gaál, E.: *The Mortuary Monument of Djehutymes (TT 32)*, /Studia Aegyptiaca, Series Maior I/ Vol. 1. Budapest 2004, 141–145, ill. 146–149.

45 A képeken szereplő kőtöredékeket a következő számokon regisztráltam (felülről haladva): ko-46.1996, ko-48.1996, ko-50.1996, ko-47.1996, ko-49.1996

Orpheus Noster 2014.2.indd 48 2014.11.17. 14:44:34

95–104. Az áldozati jelenetek sávjaiba illő kőtöredékek.

Az öt töredék közül a legjellemzőbb talán az, amelyik két áldozati jelenet részleteit is tartalmazhatja: a jobbra néző áldozó felsőtestét és mögötte a másik jelenetben szereplő feleségét, de legalábbis egy ülő nő mellét, nyakát és állát. Ez a töredék a helyiség „déli" szárnyának mindkét faláról származhat, máshonnan nem valószínű, mivel az áldozó személy valószínűsíthetően ezeken a falakon tekintett jobbra. A további lehetőséget, az „északi" szárny bejárati falát ennek alapján kizárhatjuk.

A lábat ábrázoló töredék egy ilyen, jobbra tekintő áldozóhoz tartozhatott, éppúgy, mint a fej töredéke egy név részletével, valamint az áldozó kezét a füstölővel és egy áldozati süteménnyel ábrázoló kicsiny töredék. A szöveges töredék szövegoszlopainak olvasati iránya jobb felé haladó („[… minden] jó és tiszta [dolgot nek]ed, minden nap, […. …] *ka*-jának"), valószínűleg az áldozatot fogadó személy felé kellett olvasni.

Ennek alapján nem kizárt, hogy az öt töredék akár egyazon falszakaszról is származhatott. Bár pontos illesztésükre nincs lehetőség, összefüggéseiket mégis hipotetikusan rekonstruálhatjuk (*105. kép*).

Az mindenesetre nagyon valószínű, hogy az áldozó személy és a hölgy az áldozati jelenetek eddig megismert sematikus rendjét követi, és nem olyan jelenet-variánsból

Orpheus Noster 2014.2.indd 49 2014.11.17. 14:44:40

származik, ahol további szereplőket kellene keresnünk. A jelenetsorozat feltételezett tíz eleméből hatról eddig azt állapíthattuk meg, és egy hetedikről[46] legalábbis feltételeztük, hogy az olykor a feleségével ábrázolt *Nefermenu* ülő alakja kapja az áldozatokat egy álló személytől. A töredékek legalább egy további hasonló jelenetet feltételeznek. Ha a kőtöredéken szereplő áldozó személy nem a „déli" szárny hátfalán látható jelenethez tartozik, akkor további két jelenetről gondolhatjuk azt, hogy a sémába illik. Így már akár kilenc ilyen sematikus jelenetet feltételezhetünk. Ez persze nem zárja ki azt, hogy az „északi" szárny bejárati falának jelenetei között, a másodlagos bejárat kivágott helyén lehetett olyan jelenet, mely további személyeket is szerepeltet, vagy más az elrendezése, de jelen ismereteink birtokában nem tartom valószínűnek.

105. A kőtöredékek hipotetikus rekonstrukciója.

*

Végezetül most is, mint minden évben, szeretnék köszönetet mondani a 2013. évi feltárásban részt vállaló kollégáknak, mindazoknak a személyeknek és intézményeknek, akik a munkában segítségünkre voltak, magyaroknak, egyiptomiaknak vagy más nemzetekből származóknak egyaránt, és kérem további támogatásukat a régi korok e felbecsülhetetlen értékű emlékeinek feltárásában, tanulmányozásában és közzétételében.

[46] Az „északi" szárny bejárati falának belső jelenete, ahol a párducbőrös áldozó részletei maradtak fenn.

Orpheus Noster 2014.2.indd 50 2014.11.17. 14:44:40

1. Függelék: Leletek képtáblái tárgycsoportok szerint – 2013.

Usébti

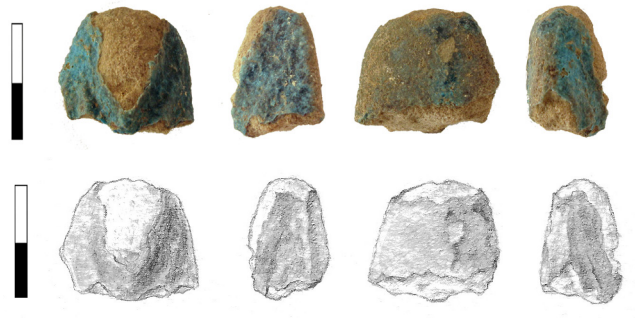

2013.1131 (Köllő Zsuzsa rajza)

2013.1132 (Köllő Zsuzsa rajza)

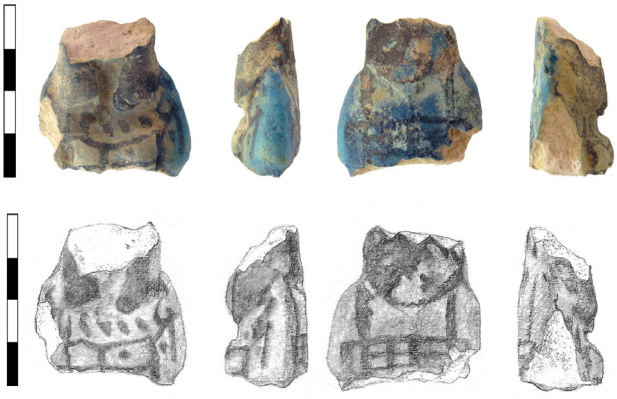

2013.1133 (Köllő Zsuzsa rajza)

2013.1136

Orpheus Noster 2014.2.indd 51 2014.11.17. 14:44:42

2013.1137

2013.1140

2013.1143

2013.1144

2013.1146

2013.1147.a–c

Orpheus Noster 2014.2.indd 52 2014.11.17. 14:44:44

2013.1150

2013.1151

2013.1154

2013.1155

2013.1156.a–b

2013.1157.a–d

2013.1158.a–d

2013.1163

Orpheus Noster 2014.2.indd 53 2014.11.17. 14:44:47

2013.1164

2013.1165

2013.1166

2013.1167

2013.1168.a–c

Orpheus Noster 2014.2.indd 54 2014.11.17. 14:44:50

2013.1188

2013.1192

2013.1193

2013.1194

2013.1195

2013.1196

2013.1197

Orpheus Noster 2014.2.indd 55 2014.11.17. 14:44:52

2013.1199

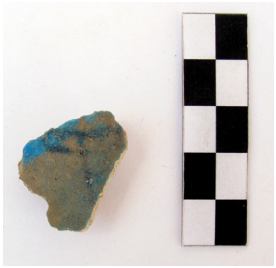

2013.1200

2013.1203

2013.1204

2013.1205

2013.1211

2013.1212

Orpheus Noster 2014.2.indd 56 2014.11.17. 14:44:55

2013.1213.a–b

2013.1214

2013.1215

Amulett, gyöngy, fajansz

2013.1138

Orpheus Noster 2014.2.indd 57 2014.11.17. 14:44:57

2013.1141

2013.1152

2013.1202 (Fa Marianna rajza)

2013.1207

Fa: koporsó, szobor, fejalátét, bútor

2013.1134

Orpheus Noster 2014.2.indd 58 2014.11.17. 14:44:58

2013.1142 (Fa Marianna rajza)

2013.1162

2013.1210 (Fa Marianna rajza)

Orpheus Noster 2014.2.indd 59 2014.11.17. 14:45:01

2013.1217

Sírkúp

2013.1139
(Davies–Macadam 350:
TT 205, Thutmoszisz ?)

2013.1145.a–f (Davies–Macadam 178: TT 241, Jahmesz)

2013.1148 (Davies–Macadam 277, Nraw)

2013.1149

2013.1190

Orpheus Noster 2014.2.indd 60 2014.11.17. 14:45:03

2013.1201

2013.1206
(Davies–Macadam 151: Amenhotep)

2013.1208
(Davies–Macadam 282: Ijtu/Irinefer)

2013.1216 (Davies–Macadam 332: Honszu)

Kerámiaedények

2013.1135 (Bezerédi Zsófia rajza)

2013.1159 (Csukai Márta rajza)

Orpheus Noster 2014.2.indd 61 2014.11.17. 14:45:06

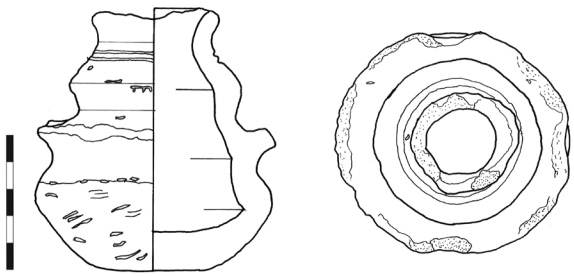

2013.1169: TT 185 (Szeni-iqer) ?
(Bezerédi Zsófia rajza)

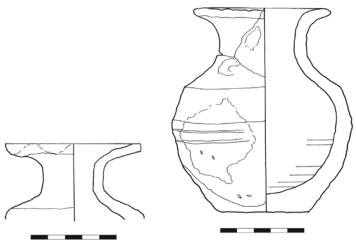

2013.1270.a–b: TT 185 (Szeni-iqer) ?
(Winkler Magdolna és Csukai Márta rajzai)

2013.1171: TT 185 (Szeni-iqer) ? (Németh Bori rajza)

Orpheus Noster 2014.2.indd 62 2014.11.17. 14:45:09

2013.1172: TT 185 (Szeni-iqer) ? (Németh Bori rajza)

2013.1173: TT 185 (Szeni-iqer) ? (Németh Bori rajza)

2013.1174: TT 185 (Szeni-iqer) ? (Winkler Magdolna rajza)

2013.1175: TT 185 (Szeni-iqer) ? (Németh Bori rajza)

Orpheus Noster 2014.2.indd 63 2014.11.17. 14:45:11

2013.1176: TT 185 (Szeni-iqer) ? (Németh Bori rajza)

2013.1177: TT 185 (Szeni-iqer) ? (Németh Bori rajza)

2013.1178.a–b: TT 185 (Szeni-iqer) ? (Németh Bori rajza)

2013.1179: TT 185 (Szeni-iqer) ? (Németh Bori rajza)

2013.1180: TT 185 (Szeni-iqer) ? (Németh Bori rajza)

Orpheus Noster 2014.2.indd 64 2014.11.17. 14:45:15

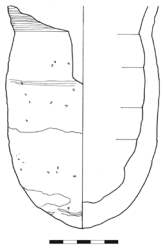

2013.1181: TT 185 (Szeni-iqer) ? (Németh Bori rajza)

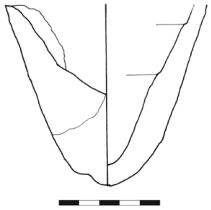

2013.1182: TT 185 (Szeni-iqer) ? (Winkler Magdolna és Bezerédi Zsófia rajzai)

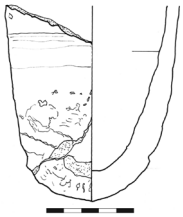

2013.1183: TT 185 (Szeni-iqer) ? (Németh Bori rajza)

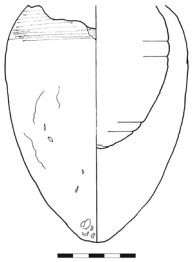

2013.1184: TT 185 (Szeni-iqer) ? (Bezerédi Zsófia rajza)

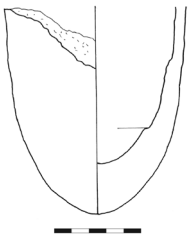

2013.1185: TT 185 (Szeni-iqer) ? (Winkler Magdolna rajza)

Orpheus Noster 2014.2.indd 65 2014.11.17. 14:45:18

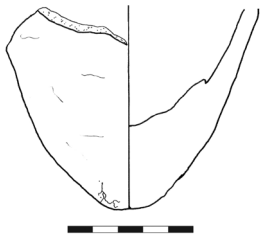

2013.1186: TT 185 (Szeni-iqer) ? (Bezerédi Zsófia rajza)

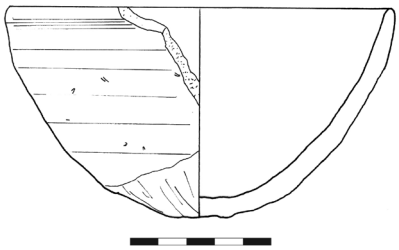

2013.1187: TT 185 (Szeni-iqer) ? (Németh Bori rajza)

2013.1218: Osztrakon

Agyag áldozati tábla

2013.1153: TT 185 (Szeni-iqer) ??

Orpheus Noster 2014.2.indd 66 2014.11.17. 14:45:21

Canopus

2013.1160

2013.1198

Kőtál

2013.1209

Koszorú

2013.1161

Orpheus Noster 2014.2.indd 67 2014.11.17. 14:45:23

Parittya

2013.1219

Orpheus Noster 2014.2.indd 68 2014.11.17. 14:45:24

2. Függelék: Leltározott tárgyak jegyzéke – 2013

Leltári szám	*Megnevezés*	*Lelőhely*	*Méret (cm)*	*Megjegyzés*
2013.1131	Fajansz usébti töredék	TT 184 előudvar ÉK	m: 1,8	
2013.1132	Kicsi terracotta usébti töredék	TT 184 előudvar ÉK	m: 5,5	
2013.1133	Fajansz usébti töredék	TT 184 előudvar ÉK	m: 3,6	
2013.1134	Koporsó töredék hieroglif szöveggel	TT 184 előudvar K	m: 23,1	
2013.1135	Kicsiny edény	TT 184 – TT 185 ÉK	m: 9,5	
2013.1136	Terracotta usébti töredék	TT 184 előudvar K	m: 4,4	
2013.1137	Fajansz usébti töredék	TT 184 előudvar K	m: 1,5	
2013.1138	Hórusz-fiú amulett	TT 184 előudvar K	m: 4	
2013.1139	Sírkúp töredék	TT 184 előudvar K	átmérő: 11,9	
2013.1140	Terracotta usébti töredék	TT 184 előudvar K	m: 4,8	
2013.1141	Fajansz gyöngyök (gyöngyháló ?)	TT 184 előudvar K	különböző	
2013.1142	Fa kutyafej (Anubis)	TT 184 előudvar K	m: 12,3	
2013.1143	Terracotta usébti töredék	Bét Bogdádi (a továbbiakban: BB) E1, letaposott járószint alatt	m: 4,8	
2013.1144	Terracotta usébti töredék	BB-E1, járószint alatt	m: 2,2	
2013.1145. a–f	Sírkúp töredékek: *Davies–Macadam* (a továbbiakban: *DM*) 178: TT 241 (*Jahmesz*)	BB-E1, E2, D1, D2	különböző	
2013.1146	Terracotta usébti töredék	BB-E2	m: 6,9	
2013.1147. a–c	Fajnsz usébti töredékek	BB-E2	m: 2,9	
2013.1148	Sírkúp töredék	BB-E2	átmérő: 7,2	
2013.1149	Sírkúp töredék	BB-E2	átm.: 10,4	
2013.1150	Fajansz usébti töredék	BB-E2	átm.: 3,1	
2013.1151	Fajansz usébti töredék	BB-E2	átm.: 2,4	
2013.1152	Amulett töredék	BB-E2	m: 0,6	
2013.1153	Agyag áldozati tábla töredék	BB-E2	sz: 11,1	
2013.1154	Terracotta usébti töredék	BB-E2 K	m: 4,7	
2013.1155	Fajansz usébti töredék	BB-E2 K	m: 3,7	
2013.1156	2 fajansz usébti	BB-E2 K	m: 2,8; 1,3	
2013.1157	4 fajansz usébti	BB-E2 K	m: 0,5–1,9	
2013.1158	4 terracotta usébti töredék	BB-E2 K	m: 2,5–3,8	
2013. 1159	Agyagedény	BB-E2 falból	m: 29,6	
2013.1160	Canopus edény töredék	BB-E2 akna	m: 10,6	

Orpheus Noster 2014.2.indd 69 2014.11.17. 14:45:24

2013.1161	Koszorú töredékei	BB-E3–E4	m: 7,1–13,3	
2013.1162	Fa fejtámasz	TT 184 Ny pülón	m: 14,3	
2013.1163	Fajansz usébti töredék	BB-E4 Ny	m: 4,1	
2013.1164	Terracotta usébti töredék	BB-G2	m: 8,4	
2013.1165	Fajansz usébti töredék	BB-G2	m: 3,4	
2013.1166	Terracotta usébti töredék	BB-G2	m: 4,8	
2013.1167	Fajansz usébti töredék	BB-G2	m: 4,3	
2013.1168 a–c	Fajansz usébti töredékek	BB-G2	m: 1,7–2,9	
2013.1169	Kicsiny, agyag „áldozati edény" „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 II.	m: 9,8	2011-ből
2013.1170 a–b	Hullámos peremű edény „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 II + TT 185 sírkamra	m: 12	2011-ből
2013.1171	Kenyérsütő forma „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 II	m: 11,3	2011-ből
2013.1172	Füstölő tál „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 II	m: 12,4	2011-ből
2013.1173	Lapost talpú karcsú váza „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 II	m: 13,2	2011-ből
2013.1174	Lapos talpú nagyobb váza „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 II	m: 16	2011-ből
2013.1175	*ḫs*-váza nyaktöredéke „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 II	m: 8,2	2011-ből
2013.1176	Lapos talpú váza, talán *ḫs* „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 II	m: 9,4	2011-ből
2013.1177	Kézzel formált váza pereme és hasa „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 II	m: 9	2011-ből
2013.1178 a–b	Agyagedény váll- és nyaktöredékei „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 II + BB-E3–E4	m: 8,3	2011-ből
2013.1179	Íves talpú tál töredéke „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 sírkamra	m: 7,8	2011-ből
2013.1180	Íves talpú tál töredéke „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 sírkamra	m: 8,4	2011-ből
2013.1181	Íves talpú váza töredéke „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 I É + TT 185 II	m: 16,3	2011-ből
2013.1182	Hegyes talpú váza töredéke „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 I É + TT 185 II + TT 185 sírkamra	m: 9	2011-ből
2013.1183	Kézzel formált hegyes talpú edény töredéke „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 II + TT 185 sírkamra	m: 11,2	2011-ből
2013.1184	Hegyes talpú edény töredéke „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 II	m: 15,3	2011-ből
2013.1185	Hegyes talpú edény töredéke „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 II	m: 12	2011-ből

Orpheus Noster 2014.2.indd 70 2014.11.17. 14:45:24

2013.1186	Hegyes talpú edény töredéke „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 II	m: 8,1	2011-ből
2013.1187	Vörös agyagedény „S-készlet" (TT 185) ?	TT 185 II	m: 7,5	2011-ből
2013.1188	Terracotta usébti töredéke	BB-D0	m: 3,9	
2013.1189	Sírkúp töredéke	BB-D0	átmérő: 9,4	
2013.1190	Sírkúp töredéke	BB-D0	m: 17,7	
2013.1191	Terracotta usébti töredéke	BB-D0	m: 2,8	
2013.1192	Fajansz usébti láb	BB-D1	m: 3,9	
2013.1193	Fajansz usébti felső	BB-D1	m: 3,2	
2013.1194	Fajansz usébti fej	BB-D1	m: 2,3	
2013.1195	Fajansz usébti	BB-D1	m: 3,6	
2013.1196	Fajansz usébti felső	BB-D1	m: 4,3	
2013.1197	Fajansz usébti töredék	BB-D1	m: 2,6	
2013.1198	Kő canopus edény oldaltöredéke	BB-D1	m: 23,5	
2013.1199	Fajansz usébti töredék	BB-D1	m: 2,3	
2013.1200	Fajansz usébti háttöredéke	BB-D1	m: 2,4	
2013.1201	Sírkúp töredéke	BB-D1	átmérő: 10,6	
2013.1202	Fajansz amulett	BB-D1	m: 2,4	
2013.1203	Fajansz usébti töredék	BB-D2 K	m: 5,4	
2013.1204	Fajansz usébti töredék	BB-D2 K	m: 5,1	
2013.1205	Fajansz usébti töredék	BB-D2 K	m: 2,8	
2013.1206	Sírkúp töredék *DM* 151 (*Amenhotep*)	BB-D2 K	átmérő: 10,1	
2013.1207	Fajansz amulett gyöngy töredék	BB-D2	m: 1,7	
2013.1208	Sírkúp töredék *DM* 282 (*Ijtu/Irinefer*)	BB-D2	átmérő: 11,4	
2013.1209	Kőedény töredéke	BB-D2	m: 3,4	
2013.1210	Fa bútor töredéke: álló férfi	BB-D2	m: 10,2	
2013.1211	Fajansz usébti fej	BB-D2	m: 1,7	
2013.1212	Fajansz usébti fej	BB-D2	m: 2,5	
2013.1213 a–b	Fajansz usébti felső + kicsi töredék	BB-D2	m: 5,2; 1,6	
2013.1214	Alig égetett usébti felső	BB-D2	m: 6,6	
2013.2015	Terracotta usébti láb	BB-D2	m: 3,4	
2013.2016	Sírkúp töredék *DM* 332 (*Honszu*)	BB-D2	m: 9,8	
2013.1217	Fa koporsó töredékei	BB-D2	változatos	
2013.1218	Cserép osztrakon	BB-E4 Ny	átmérő: 7	
2013.1219	Kötél parittya	BB-D0	h: 129	

Orpheus Noster 2014.2.indd 71 2014.11.17. 14:45:24

FODOR KRISZTINA DÓRA

A Chrestus-kérdés

A kereszténység történetében fontos szerepet tölt be Claudius császár rendelete, mellyel kiűzte a zsidókat (és velük együtt a zsidókeresztényeket is) Rómából. Több forrás is foglalkozik a történettel. Elsőként a Biblia tesz említést róla, Suetonius érdekes összefüggésben mutatja be az esetet, míg Cassius Dio az előző két forráshoz képest teljesen mást mond.

A Bibliában az *Apostolok cselekedetei*ben találjuk azt a részt, ahol Pál Korinthusban találkozik két barátjával, akik Rómából érkeztek, mert Claudius császár kiutasította őket: „Ezek után Pál eltávozott Athénből, és Korinthusba ment. Ott találkozott egy Akvila nevű pontuszi származású zsidóval, aki nemrég jött Itáliából, feleségével, Priszcillával, mivel Klaudiusz elrendelte, hogy minden zsidó távozzék Rómából."[1] Lukács nem részletezte, milyen okból lettek kiutasítva. Erre csak Suetoniusnál találunk választ, aki azt állítja, hogy a zsidók állandóan zavarogtak, mégpedig egy Chrestus nevezetű személy miatt, ezért Claudius kiűzte őket Rómából: „Iudaeos impulsore Chresto assidue tumultantis Roma expulit".[2] Ezek alapján többen igyekeztek úgy magyarázni az esetet, hogy ekkor történt meg az első keresztény-zsidó ellentét és konfliktus.[3] Tehát a zsidóknak azért kellett elhagyniuk Rómát, mert a zsidókeresztények ellen lázadtak, így zavargások törtek ki, amit Claudius nem tűrt meg.

Orosius szerint Claudius uralkodásának kilencedik évében történt az esemény, tehát a Kr. u. 41-ben[4] trónra lépő császár Kr. u. 50-ben űzhette ki a zsidókat Rómából.[5] Ezt Jeromos (Eusebios alapján írt) krónikája támasztja alá. Orosius szerint a következő évben éhezés volt Rómában: „Verumtamen sequenti anno tanta fames Romae fuit…".[6] Az éhezésről Jeromos is beszámol, Claudius uralkodásának 10. évé-

[1] ApCsel 18,1-2: Μετὰ ταῦτα χωρισθεὶς ἐκ τῶν Ἀθηνῶν ἦλθεν εἰς Κόρινθον. 2 καὶ εὑρών τινα Ἰουδαῖον ὀνόματι Ἀκύλαν, Ποντικὸν τῷ γένει, προσφάτως ἐληλυθότα ἀπὸ τῆς Ἰταλίας καὶ Πρίσκιλλαν γυναῖκα αὐτοῦ διὰ τὸ διατεταχέναι Κλαύδιον χωρίζεσθαι πάντας τοὺς Ἰουδαίους ἀπὸ τῆς Ῥώμης, προσῆλθεν αὐτοῖς, …

[2] Suetonius 209. p. V. Divus Claudius, 25. 4.

[3] Egészen Orosiustól kezdve (Kr. u. IV. század) tényként kezelik több középkori kódexmásolatban is (ezekről lásd később), valamin Philip Schaff XIX. századi egyháztörténész is egyetért ezzel.

[4] Kienast 1990, 90.

[5] Orosius VII. 6,15.

[6] Orosius VII. 6,17.

Orpheus Noster 2014.2.indd 72 2014.11.17. 14:45:25

re datálva azt: „Magna fames Romae".[7] Suetonius szerint azonban az eset Kr. u. 52-ben történt, amit a két XIX. századi egyháztörténész, sem Leon H. Canfield,[8] sem Philip Schaff[9] nem vitat.

Külön figyelmet érdemel Cassius Dio tudósítása az eseményről: mivel a zsidók száma megnövekedett, felfordulás keletkezett, de Claudius nem utasította ki őket a városból, viszont elrendelte, hogy nem tarthatnak gyűléseket.[10] Dixon Slingerland tanulmányában[11] megemlíti, hogy a Diónál előforduló eset datálása bizonytalan. Egyesek szerint Kr. u. 41-ben[12] történt, ezt támasztja alá Slingerland is, mások szerint Kr. u. 50-ben.[13] Slingerland állítása szerint Dio feljegyzése a történtekről nem azonos Suetoniusével. Mivel Dio ismerte Suetonius írásait, és mivel Dio feljegyzései a Kr. u 47–54 közötti időszakról csak nagyon gyenge másolatokban maradtak meg,[14] ezért nem zárható ki, hogy létezhetett művének olyan részlete, amelyben konkrétan a zsidók kiűzését írja le, Suetoniusszal egyetértésben. Slingerland végkövetkeztetése, hogy eltérő időben, azonban még Claudius alatt, két különálló rendeletet bocsátott ki az uralkodó.[15]

Az egyikben (Cassius Dio alapján) még csak megfenyegette őket, és megtiltotta a gyülekezést a városban Kr. u. 41-ben, de Kr. u. 50–52-re már odáig fajult a helyzet, hogy el is űzte őket Rómából (Suetonius alapján). Megemlítendő, hogy a zsidók kiűzetése Rómából nem egyedi eset, hiszen Tiberius is megtette.[16]

Orosius így ír az eset kapcsán: „Anno eiusdem nono expulsos per Claudium urbe Iudaeos Iosephus refert. Sed me magis Suetonius movet, qui ait hoc modo: Claudius Iudaeos inpulsore Christo adsidue tumultuantes Roma expulit; quod, utrum contra Christum tumultuantes Iudaeos coherceri et conprimi iusserit, an etiam Christianos simul velut cognatae religionis homines voluerit expelli, nequaquam

7 Hieronymus 263 p. 2066.

8 Canfield 1913, 50. pp. 3. jegyzet

9 Schaff 1890, 309.

10 Cassius Dio LX 6,6: τούς τε Ἰουδαίους πλεονάσαντας αὖθις, ὥστε χαλεπῶς ἂν ἄνευ ταραχῆς ὑπὸ τοῦ ὄχλου σφῶν τῆς πόλεως εἰρχθῆναι, οὐκ ἐξήλασε μέν, τῷ δὲ δὴ πατρίῳ βίῳ χρωμένους ἐκέλευσε μὴ συναθροίζεσθαι.

11 Slingerland 1989. 307–322. pp.

12 Slingerland itt Iosephus Flaviusra hivatkozva vezeti vissza az időpontot: Dio egybe sorolja az esetet Agrippa elhelyezésével és Flaviustól tudjuk, hogy ez Kr. u. 41. Ld.: Iosephus Flavius: *A zsidók története* XIX. 5.

13 A Kr. u. 50. évet azok a kutatók állítják, akik szerint a Diónál és Suetoniusnál leírt két esemény valójában egy és ugyanaz.

14 Slingerland 1989, 318.

15 Slingerland 1989, 321–322.

16 Iosephus Flavius: *A zsidók története* XVIII. 3.

Orpheus Noster 2014.2.indd 73 2014.11.17. 14:45:25

discernitur."[17] Orosius már eleve *Christust*[18] írt *Chrestus* helyett. Vagy véletlenül, vagy szándékosan megváltoztatta a nevet, hogy ezzel is alaposabban alátámassza a kereszténység védelmét. Ezen kívül még felveti, hogy vajon Claudiusnak szándékában állt-e egyúttal a kereszténeket is elűzni Rómából. Mivel ekkoriban még nem tettek különbséget a zsidók és a zsidókeresztények között, valószínűleg szándékában állt. Rengeteg zsidókeresztény élt Rómában, akik szokásai nem sokban különböztek az eredeti zsidókétól. Tekintettel Aquila és Priscilla távozására, akik Pál barátai voltak,[19] bizonyára a kereszténeknek is távozniuk kellett Rómából.

Visszatérve az Orosius művében szereplő Christusra, több lehetséges magyarázata van annak, miért lett Chrestusból Christus. Az első lehetőség, hogy Suetoniusnál elírták a nevet. A Teubner-kiadásban nincs külön megjegyzés a „Chrestus" szóra, csak hivatkozás Orosius már említett részletére.[20]

Jobjorn Boman e kérdés megvitatása érdekében több középkori Orosius- és Suetonius-másolatot is megvizsgált. A legtöbb Orosius-másolat anélkül utal Suetonius mondatára, hogy kapcsolatba hozná Krisztussal vagy a kereszténységgel. Több másolatban el is hagyták a Chrestus/Christus részt, ami azt jelentheti, kételkedtek benne, hogy köze lenne Krisztushoz vagy a kereszténységhez, túl homályosnak tartották, ezért inkább le sem írták.[21] Ami a Suetonius-másolatokat illeti, Boman 41 példányt vizsgált, melyek alapján a következő eredményre jutott: 21-ben található a Chresto (Chrestus) név, 1-ben Cresto, 13-ban Cherestro, és mindössze 4-ben szerepelnek Krisztusra utaló nevek: XPO, Xpisto, Christo, Cristo. A végeredmény szerint a másolatok 90,2%-ában az E betű szerepel,[22] ami alátámasztja azt, hogy Orosius valóban megváltoztatta a Chrestust Christusra, hiszen az eredetileg Chrestus volt.

Ebből adódik a következő kérdés: mit tudunk más pogány forrásokról, szerepel-e azokban Christus helyett Chrestus, Krisztusra utalva? Philip Schaff úgy véli, hogy a két nevet – Chrestus vagy Christus – nagyon gyakran összekeverték a zsidók.[23] Mindkét név görög eredetű, jelentésük azonban teljesen más. A χρηστός szó jelentése: hasznos, becsületes, derék, bátor, míg a χριστός szó jelentése: felkent,

[17] Orosius,VII. 6,15. „Iosephus elmondja, hogy Claudius, uralkodásának kilencedik évében elűzte a zsidókat a városból. De engem inkább Suetonius érdekel, aki így írt erről: Claudius elűzte Rómából a zsidókat, akik a lázító Krisztus miatt folyvást zavarogtak; viszont azt nem lehet eldönteni, hogy vajon csak a Krisztus ellen lázongó zsidókat akarta megzabolázni és megfékezni, vagy a kereszténeket, mint hasonló vallásúakat szintén el akarta-e űzni."

[18] Boman kutatása szerint több Orosius-kéziratban a XPO rövidítést használták, amely Krisztust jelenti, de nem mondható ki bizonyosra, hogy maga Orosius is ezt a rövidítést használta volna művében. Ld.: Boman 2012, 359–360.

[19] Schaff 1890, 310.

[20] Suetonius, 209. p. 8. jegyzet

[21] Boman 2012, 368.

[22] Boman 2012, 374–376.

[23] Schaff 1890, 309. 497. jegyzet

Orpheus Noster 2014.2.indd 74 2014.11.17. 14:45:25

bekent. A zsidók legtöbbször nagyon jól tudtak görögül[24] – akárcsak Pál apostol –, ezért nem értek egyet azzal, hogy összekeverték volna ezt a két szót.

Tertullianus fontos kijelentést tesz *Védőbeszéd*ében: „A keresztény név azonban, ami származását illeti, úgy magyarázzuk, hogy a felkenésből ered. Még amikor ti hibásan chrestianus-nak ejtitek – lám, a név pontos ismerete is hiányzik nektek, – a szelídség és a jólelkűség fogalmaiból tevődik össze."[25] Ez egyértelmű utalás arra, hogy a pogányok félreértették Krisztus nevét, és Christus helyett Chrestusról beszéltek. Tertullianus kijelentése a legalapvetőbb alátámasztása azoknak, akik úgy vélik, hogy Suetonius Chrestusa valójában Krisztus. Ebből könnyedén levezetik, hogy Krisztus miatt lázongtak a zsidók, ezért kiűzték őket Rómából, tehát a később kibontakozó keresztényüldözésnek[26] ez lehetett az előzménye.

Tacitus művében szintén megtaláljuk a Christus nevet, valamint a *christianos* szót. A Teubner-kiadás megerősít bennünket abban, hogy a Christus nevet nem írták el, azonban a *christianos* szóhoz feljegyzi: a Codex Mediceusban a szót először *chrestianos*nak írták le, de a kódex másolója önmagát kijavítva írta át *christianos*ra. A *consensus recentiorum codicum* szerint az eredeti szó a *christianos*.[27] Ezek alapján nem állíthatnánk, hogy Suetonius vagy Tacitus rosszul ismerték volna Krisztus nevét.

Rudolf Hanslik szerint azonban a keresztényekről többet beszéltek az alsóbb néprétegekben, ahol könnyebben elképzelhető a hangtévesztés.[28] E. H. Sturtevant szerint a latin *i* betűből csináltak a görögök *e* betűt, ezeket is leginkább a latin jövevényszavakban.[29] A görögön belül a Kr. e. I. században az ι betűt egyértelműen *i*-nek ejtették, Kr. u. 150 körül az ι betűt szintén *i*-nek ejtették, de már a leírt η betűt is ejthették *i*-nek, ami magyarázhatná a hangtévesztést,[30] az általunk tárgyalt időszak azonban 100 évvel korábbi, ami megmagyarázhatja, hogy Tertullianus korára (II. század vége) már lehettek olyanok, akik valóban másképpen mondták az étát. A zsidók azonban jól ismerték a görög nyelvet, így nem valószínű, hogy rosszul ejtették Krisztus nevét. Nem tűnik valószínűnek a hangtévesztés sem, hiszen amikor a latinba átvették a nevet, egyértelműen megtartották az *i* betűt.

Kijelenthető tehát, hogy Suetonius nem Krisztust említette művében. Ezt alátámasztja Lukács is, mivel nem érezte szükségét annak, hogy megmagyarázza a zsidók kiűzésének okát, éppen ezért biztosra vehetjük, hogy nem Krisztus miatt lettek kiutasítva, hiszen ezt Lukács nem hallgatta volna el.

Még mindig fennáll annak a lehetősége, hogy ez a Chrestus nevezetű személy esetleg keresztény volt. Így továbbra is megmagyarázható lenne Claudius rendeletét megelőzően egy keresztény-zsidó konfliktus, mivel ebben az esetben is egy

[24] Adams 2003, 271–274. o.
[25] Tertullianus, Annales III. 5.
[26] A Nero uralma alatt meginduló keresztényüldözés, amely Kr. u. 64-ben tört ki.
[27] Tacitus, i.m. 115. pp.
[28] Hanslik 1963, 101.
[29] Sturtevant 1920, 18.; 128.
[30] Sturtevant 1920, 130.

Orpheus Noster 2014.2.indd 75 2014.11.17. 14:45:25

keresztény személy miatt kezdtek volna el lázadozni a zsidók. Heikki Solin *Die griechischen Personennamen in Rom: ein Namenbuch* című műve alapján összegyűjtöttem az I. századra datálható, Rómában élő Chrestusokról maradt feliratokat. Összesen 63 Chrestusról van tudomásunk, akiknek az élete az adott korszakra eshetett.[31] Mondhatjuk tehát, hogy elég elterjedt név volt. A 63 felirat közül 53-at sikerült vizsgálnom.

A következő táblázatban felsorolom a személyek teljes nevét, illetve társadalmi helyzetét (rabszolga, felszabadított vagy szabad), valamint munkakörét (amennyiben lehetséges), a felirat idejét (megközelítőleg), illetve igyekszem meghatározni vallását és származását.

A Heikki Solin által I. évszázadra datált 53 név közül 49-ről mondhatjuk, hogy jelen lehetett, amikor a zsidókat kiűzték Rómából.[32]

Néhány személyre szeretnék kitérni, legfőképpen azokra, akiknél a vallást vagy származást igyekeztem megadni. Először is a pogány szóval jelzett személyek feliratán a Dis Manibus is helyet kapott, ebből alapvetően következik, hogy az illető pogány személy lehetett.

Az első kiemelendő személy P. Herennius P. l. Chrestus praeco tribunicius[33] (4.), akinek feliratán jól látszik, hogy felesége a Cassia nevet viselte. A Herennius nevet megtalálni zsidó feliratok között is,[34] ezért következtetni lehet arra, hogy ez a személy zsidó volt, legfőképpen azért, mert feleségének Cassia a neve, ami szintén zsidó eredetű név.[35]

C. Octavius Chrestus[36] (5.) feliratán megtalálható még a Parthenio[37] név, amely utalhat keresztény személyre. Chrestus[38] (22.) élettársának neve Narde,[39] gyermekeik neve pedig Carpus,[40] Lygdus[41] és Amaryllis. Két gyermekének neve görög eredetű (Lygdus, Amaryllis), az élettárs (Narde) és Carpusé pedig latin, ezért kérdéses, hogy Chrestus latin vagy görög eredetű volt, de valószínűbb, hogy görög. Érdemes itt megjegyeznünk, hogy a Carpus név használatos volt zsidó körökben,[42] tehát ha a gyermek esetleg zsidó vallású volt, meglehet, hogy a szülők is zsidók voltak (vagy legalább egyikük).

31 Solin 2003, 1004–1005.

32 A négy kivétel: L. Cocceius Chrestus (29.), T. Flavius Chrestus pater, T. Flavius Chrestus filius (31.), T. Flavius Chrestus (32.), valamint Chrestus disp(ensator) Norbanorum Flacci et Balbi (48.).

33 CIL VI 1949.

34 Ilan 2008, 263.

35 Scheiber 1960, 26–27.

36 CIL VI 4329.

37 Παρθενίων görög név ld.: Fraser – Matthews I. 1987, 362. A név jelentése: hajadon, szűz.

38 CIL VI 14757.

39 Narde, amely görögösen ragozódik, de latin név (Nardus férfi változat) ld.: Kajanto 1965, 336.

40 Carpianus, Carpus latin név ld.: Kajanto 1965, 143.

41 Lygdus hasonlatos a Λύγδαμις görög névhez ld.: Fraser – Matthews I. 1987, 289.

42 Ilan 2008, 318.

Orpheus Noster 2014.2.indd 76 2014.11.17. 14:45:25

	Név	*Társadalmi helyzet*	*Munka*	*Idő*	***Vallás, származás***
1.	L. Volusius Chrestus[43]	szabad		Augustus–Nero	
2.	[- - -] Chrestus lictor Caesaris[44]	rabszolga	császári rabszolga	1. század	
3.	Q. Lucretius Q. l. Chrestus viator quaestor(ius) ab aerar(io)[45]	felszabadított	közigazgatási hivatalnok	1–2. század	
4.	P. Herennius P. l. Chrestus praeco tribunicius[46]	szabad		1. század	zsidó
5.	C. Octavius Chrestus[47]	szabad / felszabadított	gazdag ember	Tiberius–Nero	keresztény / pogány
6.	M. Maecilius Crestus[48]	felszabadított		Tiberius–Nero	
7.	[C]hrestus Caesaris[49]	rabszolga	császári rabszolga	1–2. század	
8.	Chrestus[50]	rabszolga		1. század második fele (D. M.)	pogány
9.	T. Statilius Chrestus[51]	felszabadított		Augustus–Nero	görög
10.	Euenus Chresti Auctiani vicar(ius) de amphiteatro[52]	rabszolga	adminisztratív vezető	Tiberius–Nero	
11.	Chrestus Taurus[53]	rabszolga	adminisztratív vezető	Tiberius–Nero	
12.	T. Statilius Chrestus[54]	szabad / felszabadított	gazdag ember	Tiberius–Nero	
13.	T. Statilius Chrestus Barbianus[55]	szabad / felszabadított	gazdag ember	Tiberius–Nero	
14.	M. Vigellius Chrestus[56]	felszabadított		1. század	
15.	Crestus l.[57]	felszabadított		Augustus–Nero	
16.	Crestus ger(ulus)[58]	rabszolga	alacsony adminisztratív beosztott	1. század	
17.	P. Decimius Chrestus[59]	felszabadított		1. század második fele (D. M.)	pogány

43 CIL VI 1833b.
44 CIL VI 1871.
45 CIL VI 1929.
46 CIL VI 1949.
47 CIL VI 4329.
48 CIL VI 5269.
49 CIL VI 5645.
50 CIL VI 5716.
51 CIL VI 6208.
52 CIL VI 6228.
53 CIL VI 6390.
54 CIL VI 6406.
55 CIL VI 6561.
56 CIL VI 7846.
57 CIL VI 7924.
58 CIL VI 9440.
59 CIL VI 11823.

Orpheus Noster 2014.2.indd 77 2014.11.17. 14:45:26

18.	N. Iunius Chrestus[60]	felszabadított		1. század második fele (D. M.)	görög pogány
19.	[L. Arl]enus [Ch]restus[61]			1. század	
20.	T. Antonius T. l. Chrestus[62]	felszabadított		Augustus–Nero	görög
21.	C. Carrinas C. l. Chrestus[63]	felszabadított		Augustus–Nero	
22.	Chrestus[64]	rabszolga		1. század	görög pogány/zsidó
23.	Chrestus Dionysus[65]	felszabadított		1. század	görög keresztény/zsidó
24.	Crhestus Dioscyridis[66]	rabszolga		1. század	görög
25.	[- - -]l. Chrestus[67]	rabszolga		1. század	keresztény/ zsidó
26.	[- - -] M. l. Chrestus[68]	felszabadított		1. század	
27.	[C]hrestus[69]			1–2. század	
28.	C. Cincius C. l. Chrestus[70]	felszabadított		1. század	
29.	L. Cocceius Chrestus[71]	szabad / felszabadított		2. század (D. M.)	pogány
30.	Sex. Eunius Sex. l. Chrest(us)[72]	felszabadított		Augustus–Nero	
31.	T. Flavius Chrestus pater, T. Flavius Chrestus filius[73]	felszabadított		1. század vége (D. M.)	pogány / zsidó
32.	T. Flavius Chrestus[74]	felszabadított		2. század (D. M.)	pogány
33.	C. Furnius Crestu(s)[75]			1. század	
34.	Q. Gellius Crestus[76]	szabad / felszabadított		1. század	görög
35.	Chrestus[77]	rabszolga		1. század	
36.	L. Crimillus L. l. Chrestus[78]	felszabadított		1. század	görög / latin keresztény / pogány

60 CIL VI 12242.
61 CIL VI 12335.
62 CIL VI 14058.
63 CIL VI 14433.
64 CIL VI 14757.
65 CIL VI 14758.
66 CIL VI 14759.
67 CIL VI 14760.
68 CIL VI 14761.
69 CIL VI 14762.
70 CIL VI 14805.
71 CIL VI 15891.
72 CIL VI 17352.
73 CIL VI 18022.
74 CIL VI 18249.
75 CIL VI 18823.
76 CIL VI 18958.
77 CIL VI 18975.
78 CIL VI 20750.

Orpheus Noster 2014.2.indd 78 2014.11.17. 14:45:26

37.	Q. Iunius Q. l. Chrestus[79]	felszabadított		1. század	
38.	A. Larcius Chrestos[80]	felszabadított		1. század	görög
39.	M. Marcius Chrestus[81]			1. század	
40.	C. Naevius C. l. Chrestus[82]	felszabadított		Augustus–Nero	görög
41.	P. Flavius Chrestus[83]	felszabadított		1. század (D. M.)	pogány / zsidó
42.	P. Sempronius P. l. Chrestus[84]	felszabadított		1. század	
43.	M. Teren[tius] Chrest[- - -][85]			1–2. század	
44.	Q. Terentius Chrestus[86]	felszabadított		1. század	
45.	M. Canuleius M. l. Chrestus[87]	felszabadított		1–2. század	görög / latin keresztény / pogány
46.	C. Vettenus C. l. Chrestus[88]	felszabadított		Augustus–Nero	görög
47.	[Ch]restus[89]	rabszolga		1. század	
48.	Chrestus disp(ensator) Norbanorum Flacci et Balbi[90]	rabszolga	magas adminisztratív beosztás	Tiberius	
49.	Q. Poppaeus Crestus[91]			1. század	
50.	Chrestus l.[92]	felszabadított		1. század	
51.	C. Vinnius Chrestus[93]			1. század	
52.	A. Manlius A. l. Chrestus[94]	felszabadított		1. század	
53.	P. Munatius P. l. Crestus[95]	felszabadított		1. század	görög

79 CIL VI 20770.
80 CIL VI 21100.
81 CIL VI 22052.
82 CIL VI 22837.
83 CIL VI 25499.
84 CIL VI 26157.
85 CIL VI 27172.
86 CIL VI 27255.
87 CIL VI 28324.
88 CIL VI 28659.
89 CIL VI 29094.
90 CIL VI 33472.
91 CIL VI 36173.
92 CIL VI 37377.
93 CIL VI 37460.
94 CIL VI 37672.
95 CIL VI 38735.

Orpheus Noster 2014.2.indd 79 2014.11.17. 14:45:26

Chrestus Dionysus[96] (23.) feliratán jól kivehető több különböző személynek a neve, köztük a Thiopilus[97] név, amely elterjedt volt mind zsidó,[98] mind keresztény körökben. Mivel a nevek nem utalnak családi kapcsolatokra, azt kell feltételeznünk, hogy más kapocs tartotta őket össze, ami nagy valószínűséggel a vallás lehetett, ezért is feltételezhető keresztény mivoltuk.

[- - -]l. Chrestus[99] (25.) feliratánál is a látható nevek keresztény vonásokat mutatnak. Q. Gellius Crestus[100] (34.) feliratán jól látható az Aphia[101] név, amely görög eredetű. L. Crimillus L. l. Chrestus[102] (36.) feliratán a görög nevek mellett egy Saturnina név is található, amely elüt a többi görögtől. A Saturnina név a Saturnus[103] női változata, latin eredetű, azonban igen gyakori volt keresztény körökben.[104]

M. Canuleius M. l. Chrestus[105] (45.) feliratán egyaránt megtalálhatóak görög és latin nevek: Phileros, Helena, Achilles, Fausta, Clemens, Potitus, Gamis. Itt is meg kell említenünk, hogy a sok különböző nevű ember nem rokonságon alapuló kapcsolata erősen utalhat keresztény közösség(ek)re.

Az 49 vizsgált személyről megállapítható, hogy többségük felszabadított vagy rabszolga volt. A felszabadítottak aránya 51% (25 személy), a rabszolgáké 22% (11 fő). A kettő összesen (ha a felszabadítottak még rabszolgaként élték meg a Kr. u. 50–52. évet) 73%, azaz 37 fő. Hogy miért vannak többen a rabszolga/felszabadított jogállású személyek, annak talán magyarázata lehet a már fentebb említett χρηστός szó elsődleges jelentése: hasznos. A maradék személyekből 4%, tehát 2 személy biztosan szabad volt, 8%-ról (4 személyről) nem tudjuk megmondani, hogy szabad volt vagy felszabadított (mert nekik is voltak saját felszabadítottjaik). A maradék 14%-ról (7 személyről) nem tudjuk eldönteni a társadalomban betöltött helyét.

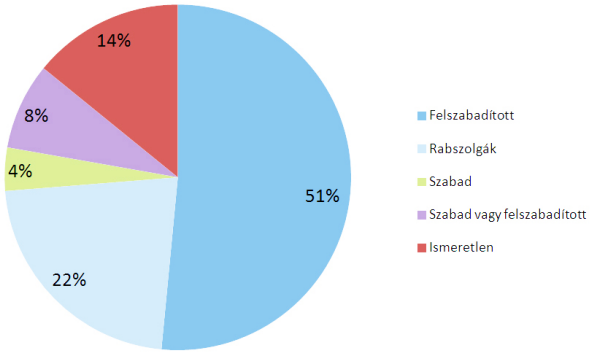

1. kép. A mellékelt ábra mutatja a vizsgált 49 személy társadalmi hovatartozását.

96 CIL VI 14758.
97 Θεοφιλος görög név ld.: Fraser – Matthews II. 1987, 222. A név jelentése: Isten barátja, Isten kegyeltje.
98 Ilan 2008, 306.
99 CIL VI 14760.
100 CIL VI 18958.
101 Αφια görög név ld.: Fraser – Matthews IV. 1987, 62.
102 CIL VI 20750.
103 Saturnus latin név ld.: Kajanto 1965, 216.
104 Kajanto 1956, 58.
105 CIL VI 28324.

Orpheus Noster 2014.2.indd 80 2014.11.17. 14:45:26

A vallási eloszlás bonyolultabb kérdés, hiszen nagyon sok személyről nem lehetett megállapítani a felirat alapján, hogy milyen istent tisztelt, ezért az itt meghatározottak sem száz százalékig biztosak, csak találgatunk. Ettől függetlenül megkísérlem bemutatni a Chrestus nevezetű személyek valláseloszlását.

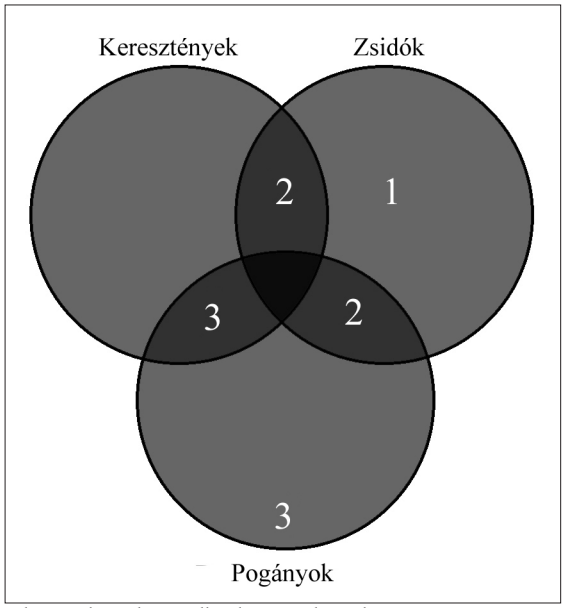

2. kép. Halmazábra a vallások megoszlásáról.

38 emberről nem lehet tudni, hogy milyen vallású volt, de nagy a valószínűsége, hogy többségük pogány. A maradék 11 személy eloszlását a következő halmazok mutatják:

A halmazok alapján jól kivehető, hogy egyetlen Chrestust sem mondhatunk biztosan kereszténynek, de 5 személyt feltételesen idesorolhatunk, ami 10%-ot tesz ki.

Zsidónak mondhatunk majdnem biztosra egyet, illetve még négyet sorolhatunk ide feltételesen, ami összesen 5 személy, 10%.

A pogányok száma a legtöbb: 3 fő szinte biztosan pogány volt, és ide vehető még 5, ami összesen 8 személy, tehát 16%. A maradék 38 személy java része is pogány lehetett.

Valószínű, hogy a három vallás közül a pogányok voltak a legtöbben, tehát az a legvalószínűbb, hogy Chrestus pogány volt. Azonban most inkább a kereszténység vagy zsidóság közti választás lehetőségét vizsgáljuk. Ha a kereszténység és zsidóság lehetséges maximális arányát nézzük, az arány azonos. Megemlítendő viszont a Chrestus név női változata (Chreste):[106] ez a név előfordult zsidó körökben is. Tekintettel erre, és hogy egy személy szinte bizonyosan zsidó, keresztény pedig egy sem, valószínűbb, hogy Chrestus zsidó volt, semmint keresztény. Valószínűleg egy felszabadított, zsidó származású személy lehetett. Érdemes megemlíteni továbbá, hogy néhány Chrestus elég gazdag és tehetős volt, valamint hogy adminisztratív beosztásban dolgozott.

A feliratok elemzése alapján kimondható, hogy a Suetonius által megadott személy valószínűleg nem származott keresztény körökből. Ez azt támaszthatja alá, hogy Kr. u. 50–52-ben még nem volt jele a keresztény–zsidó ellentétnek, így nem is lehetett előzménye a később, Kr. u. 64-ben kirobbant keresztényüldözésnek.

[106] Ilan 2008, 449.

Orpheus Noster 2014.2.indd 81 2014.11.17. 14:45:26

Bibliográfia

Források:

ApCsel

Görög: Πράξεις Ἀποστόλων in Kurt Aland (Ed.): The Greek New Testament, London, 1966. http://www.katapi.org.uk/katapiNSBunix/master.html?http://www.katapi.org.uk/katapiNSBunix/GNT/GNTtextByBC.php?B=305&C=1 (Ellenőrzés dátuma: 2014. augusztus 27.)

Magyar: Magyar Bibliatársulat, Budapest, 2011.

Cassius Dio

Cassius Dio Cocceianus, Historiae Romanae. Ed. Earnest Cary – Herbert Baldwin Foster. http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0593 (Ellenőrzés dátuma: 2014. április 9.)

CIL VI

Corpus Inscriptionum Latinarum VI

Hieronymus:

Chronicle Rudolf Helm: Die Chronik des Hieronymus, Berlin: Akademie-Verlag, 1956. http://www.tertullian.org/fathers/jerome_chronicle_06_latin_part2.htm (Ellenőrzés dátuma: 2014. április 9.)

Iosephus Flavius: A zsidók története

Iosephus Flavius: A zsidók története, ford. Révay József. Budapest, 1980.

Orosius

Orosius: Historiarum adversum paganos VII libri http://www.thelatinlibrary.com/orosius/orosius7.shtml#6 (Ellenőrzés dátuma: 2014. április 9.)

Suetonius

C. Suetoni Tranquilli Opera Vol. I. De Vita Caesarum Libri VIII, Recensuit: Maximilianus Ihm, Teubner, 1993.

Tacitus

Annales in: Stephanus Borzsák et Kenneth Wellesley (Ed.): Cornelii Taciti Libri qui superunt, Teubner, 1986.

Tertullianus

Védőbeszéd Tertullianus: Védőbeszéd in: Tertullianus művei, szerk. Vanyó László. Bp., 1986, Városi István ford.

Szakirodalom:

Adams 2003

J. N. Adams: *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge University Press, 2003.

Boman 2012

Jobjorn Boman: „Inpulsore Cherestro? Suetonius' Divus Claudius 25.4 in Sources and Manuscripts", *Liber Annuus*, vol. 61, 2012.

Orpheus Noster 2014.2.indd 82 2014.11.17. 14:45:27

Canfield 1913
Leonard H. Canfield: *The early persecutions of christians*, New York, 1913.
Fraser – Matthews I–IV. 1987
P. M. Fraser – E. Matthews: *A lexicon of greek personal names, Vol. I.–Vol. IV.*, Oxford, 1987.
Hanslik 1963
Rudolf Hanslik: „Der Erzählungskomplex vom Brand Roms und der Christenverfolgung bei Tacitus", *Wiener Studien*, 76, 1963.
Ilan 2008
Tal Ilan: *Lexicon of Jewish Names in Late Antiquity Part III The Western diaspora 330 BCE-650 CE*, Tübingen, Germany, 2008.
Kajanto 1965
Iiro Kajanto: *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965.
Kienast 1990
Dietmar Kienast: *Römische Kaisertabelle*, 1990.
Schaff 1890
Philip Schaff: *History of the Christian Church, Volume I.: Apostolic Christianity. A.D. 1–100.*, New York, 1890.
Scheiber 1960
Scheiber Sándor: *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig*, Budapest, 1960.
Slingerland 1989
Dixon Slingerland: „Suetonius Claudius 25.4 and the account in Cassius Dio", *The Jewish Quarterly Review*, 79, 1989.
Solin 2003
Heikki Solin: *Die Griechischen Personennamen in Rom: ein Namenbuch*, Berlin, 2003.
Sturtevant 1920
E. H. Sturtevant: *The Pronunciation of Greek and Latin*, Chicago, 1920.

The question of Chrestus

The emperor Claudius expelled the Jews from the city of Rome in 52 AD. This event takes place in the Bible (in the Acts), and is also mentioned by Suetonius. Suetonius provides more informations, including that Jews were rebelling in Rome and that was the reason why Claudius expelled them. He says that the Jews rebelled because of a person whose name was Chrestus.

According the Christian tradition this person was Jesus Christ. This thought was derived from Orosius who transcribed the name Chrestus to Christus. Tertullianus also mentioned that at first pagans did not know the right name of Christus so they called him Chrestus.

These arguments speak for a fact that in 50 or 52 AD there was a conflict between Christians and Jews in Rome, before the 64th AD Christian persecution.

Orpheus Noster 2014.2.indd 83 2014.11.17. 14:45:27

But what if Suetonius' Chrestus is not Christus? I analysed those inscriptions which contain the name of Chrestus in Rome in the first century. As it turned out Chrestus had to be a slave or a freedman rather than a free man, corresponding with the meaning of the name. Chrestus is a Greek word which means useful. Of what religion was this person named Chrestus? Was he a Jew, pagan or Christian? After the analysis of the inscriptions we can say that Chrestus was more probably pagan or Jew than Christian. But since we are trying to decide only the relations of Jews and Christians, we must say Chrestus was probably a Jewish person and consequently there was a conflict only between Jews, not between Jews and Christians in 52 AD.

Orpheus Noster 2014.2.indd 84 2014.11.17. 14:45:27

Speck Gyula

A Boudica-felkelés az új kronológiai és topográfiai eredmények tükrében

Bevezetés

A Kr. u. 60–61-es britanniai felkelés, más néven a Boudica-felkelés a császárkori római hadtörténet – hazánkban kevésbé ismert –, több részletében máig vitatott, mégis jelentős eseménye. Úgy tűnhet, hogy a Kr. u. 1. század folyamán a korai princepsek expanzív külpolitikája töretlenül haladt előre, mégis több olyan lázadás tört ki, mely hajszál híján véget vethetett volna a terjeszkedésnek. A Boudica-lázadás volt az egyik ilyen esemény, melynek során majdnem elveszett az isteni Claudius által meghódított Britannia provincia.

A lázadást lényegében három auctor írta le: Tacitus az *Agricolá*ban és az *Annales*ben, Cassius Dio a *Rómaiké historiá*ban, valamint Suetonius Neróról írott életrajzában. A három közül a legfontosabb Tacitus, mert minden bizonnyal első kézből szerzett információkat az eseményről apósa, Iulius Agricola révén, aki a lázadás alatt tisztként szolgált Britanniában.[1] Több kutató is úgy véli, hogy Dio és Tacitus egyaránt felhasználta a felkelés győztesének, Suetonius Paulinusnak mára már elveszett emlékiratait.[2] A Boudica-lázadás kronológiai és topográfiai részleteinek tanulmányozásához elengedhetetlen a régészeti, a numizmatikai és az epigráfiai adatok vizsgálata, hiszen az ókori szerzők rendkívül szűkszavúan és tömören írták le a történéseket.

Előzmények

Claudius Kr. u. 43-as inváziója után a provincia továbbra sem konszolidálódott. A nyugati határon a walesi törzsek ellenálltak Caratacus vezetésével, valamint már az icenusok is fellázadtak Kr. u. 47-ben Ostorius Scapula lefegyverzési rendelete miatt.[3] A lázadást leverték, de a mai Wales területén élő törzsek tovább harcoltak. A helyzet annyira súlyos volt, hogy Nero majdnem kiürítette a provinciát.[4] Azonban végül másképp döntött: az új kormányzót, a veterán hadvezért, Suetonius Paulinust

1 Tacitus: *Agricola* 5.

2 E. Adler*: Boudica's Speeches in Tacitus and Dio,* In: Classical World 101. (2008) 2. sz. [www.academia.edu/302174/_Boudicas_Speeches_in_Tacitus_and_Dio_] (2013. 03. 05.) 194.; G. Standing: *The Varian Disaster and the Boudiccan Revolt: Fabled Victories?* In: Britannia 36. (2005) 374.

3 S. S. frere: *Britannia: A History of Roman Britain*, Pimlico, London (1991) 60.

4 Suetonius: *De vita Caesarum, Nero,* VI.18.

Orpheus Noster 2014.2.indd 85 2014.11.17. 14:45:27

bízta meg a walesi törzsek megtörésével Kr. u. 59-ben. Paulinus a briton ellenállás és egyben a druidák központját, Mona szigetét (ma Anglesey) gyorsan elfoglalta, azonban hamarosan rettenetes híreket kapott: Boudica vezetésével az icenusok és trinobasok fellázadtak és megtámadták a provincia székhelyét, Camulodunumot.[5]

Az icenusok

Boudica törzse, az icenusok a mai Norfolk területén éltek. Észak-nyugati szomszédjaik a corieltavusok, a déli szomszédjaik a mai Suffolk területén élő trinobasok voltak. Az icenus törzs – déli szomszédjával ellentétben – elzárkózott a rómaiakkal való kereskedéstől, korai pénzérméiket is csak a törzsi területükön belül találták meg.[6] Ez nagyban hozzájárult a Rómával való nehézkes viszonyhoz az invázió után.[7] A törzs uralkodóiról a pénzérméik alapján tudunk kronológiát felállítani. Legkorábbi érméiket Kr. e. 10 és Kr. u. 30 körülire datálhatjuk. Azonos időben vert érmesorozataik gyakran eltérnek egymástól, ami arra utalhat, hogy a törzs nem volt egységes központi irányítás alatt, feltehetően több altörzs szövetségi rendszeréből állt.[8] Mindezt az is alátámasztja, hogy érmekincseik különböző helyekről kerültek elő Norfolkban: a mai Brecklandsnél, Sedgefordnál, Fisson Waynél és Thetfordnál, valószínű tehát, hogy több politikai és egyben vallási központ létezett.[9] A pénzérmék tanulmányozásából kideríthető, hogy első királyuk Antedios volt, Cunobelinus király kortársa, majd utána – valószínűleg a Kr. u. 47-es lázadás után – a Tacitus és Dio által is említett Prasutagus, Boudica férje uralkodott.[10] Pénzérméje, melyen a sokat vitatott „sub ri prasto" felirat és egy császárportré látható, arra utal, hogy Prasutagus a római császárok hűséges kliense volt.[11]

A felkelés okai

A Kr. u. 60–61. évi felkelést Boudica férjének, Prasutagus királynak a halála váltotta ki. Végrendeletében két lányát és Nero császárt nevezte ki örököséül. Valószínűleg ezzel azt remélte, hogy királysága megmarad utódai számára, de egyben Nero császárt is kielégíti. A császári kormányzat azonban másképp rendelkezett.

5 J. N. L. Myres, R. G. Collingwood: *Roman Britain and the English Settlements,* Clarendon Press, Oxford (1961) 98., Tacitus: *Annales*, XIV. 29–30.

6 P. R. Sealey: *The Boudican Revolt against Rome,* Shire Publications Ltd. (2004) 5–6.

7 D. F. Allen: *The Coins of the Iceni.* In: Britannia 1. (1970) 14.

8 Allen: The Coins of the Iceni, 14.; Webster: *Boudica*, 47.; Sealey: *The Boudican Revolt Against Rome*, 10.

9 M. Aldhouse-Green: *Boudica Britannia, Rebel, war-leader and Queen,* Pearson Education Limited, London (2006) 161–163.

10 Allen: *The Coins of the Iceni*, 11-13. vö. Fields: *Boudicca's Rebellion AD 60–61*, 42.; Salway: *Roman Britain,* 90.; Frere: Britannia, 54.

11 Webster: *Boudica*, 48.; Allen: *The Coins of the Iceni*, 11–13.;Aldhouse-Green: *Boudica Britannia,* 72.

Orpheus Noster 2014.2.indd 86 2014.11.17. 14:45:27

A provincia procuratora, Catus Decianus úgy döntött, hogy beolvasztja az icenus földeket a császári tulajdonba, valamint az adományokat, melyeket Claudius adott az icenusoknak, kölcsönnek minősítette és követelte a kifizetésüket. Emberei kifosztották és végigdúlták az icenus arisztokrata birtokokat, beleértve a királyi udvart is. Amikor Boudica tiltakozott, Catus emberei megkorbácsolták, lányait pedig megerőszakolták. Cassius Dio hozzáteszi, hogy Seneca a helyzetet kihasználva egyszerre hajtotta be az általa kölcsönzött 40 millió sestertiust. Ezek az eljárások már önmagukban súlyos atrocitások voltak, melyek nyilvánosan kifejezték a római hatalom üzenetét. Ez a fajta bánásmód még római értékrend szerint is rendkívül kegyetlen volt, ez Tacitus beszámolójából is kiderül.[12] Az atrocitásokért elsősorban Catus Decianus procurator volt a felelős: valószínű, hogy annyi adót akart behajtani, amennyit csak lehetséges volt, hiszen pénzügyi felügyelőként ezen múlott további karrierjének sikere.[13] A lázadásnak egyéb okai is voltak. Az őslakosoknak feltehetőleg terményben kellett befizetniük az adókat, ezért az állandó éhínség is motiválhatta a felkelőket.[14] Tacitus leírja, hogy a terményadó mellett az icenusoknak valószínűleg hadra fogható férfiakat is ki kellett állítaniuk, hogy segédcsapatosokként szolgáljanak a római hadseregben.[15] Azonban ez csak mellékes ok lehetett, ugyanis briton cohorsok csak Agricola kormányzata alatt jelentek meg nagyobb számban.[16] További okként megemlíthetjük, hogy a kliensállamokat előbb-utóbb beolvasztották a birodalomba, úgy, mint Pontust és Bithyniát, vagy Asia provinciát, tehát Prasutagus királysága sem maradhatott volna meg sokáig.[17] Érdemes megemlítenünk egy másik lehetséges tényezőt is, mely hozzájárult a felkeléshez. Tudjuk, hogy Boudicát nem foglalta bele Prasutagus végrendeletébe. Gyanítható, hogy ennek az icenus törzsön belüli megosztottsághoz van köze. Lehetséges, hogy Prasutagus Róma-barát, Boudica pedig Róma-ellenes volt? Boudica talán megpróbálta kivívni az icenusok függetlenségét férje halála után.[18] A druidák szerepét is érdemes fontolóra vennünk, akikről Caesar és Tacitus beszámolói, valamint a régészeti bizonyítékok alapján tudjuk, hogy rendkívül kiterjedt kapcsolatokkal rendelkeztek Írországtól Galliáig, és fontos szerepet vállaltak az ellenállások megszervezésében. Elképzelhető tehát, hogy Boudica felkelését is valamilyen módon támogatták, bár erre semmilyen bizonyítékunk nincs.[19]

A trinobas törzsnek is minden oka megvolt az ellenállásra. Még Scapula kormányzata alatt Camulodunumban egy coloniát hozott létre Claudius – az őslakosok föld-

[12] Tacitus: *Annales*, XIV.31.; Cassius Dio: *Rómaiké historia*, LXII.2.1.

[13] Aldhouse-Green: *Boudica Britannia*, 177–179.; Fields: *Boudicca's Rebellion AD 60-61,* 14–15.

[14] Sealey: *The Boudican Revolt against Rome*, 13., 14.

[15] Tacitus: *Agricola*, 13., 15.

[16] B. Dobson, C. Mann: *The Roman Army in Britain and Britons in the Roman Army,* In: Britannia 4. (1973) 198–199., 205.

[17] Aldhouse-Green: *Boudica Britannia,* 68., 74.

[18] Aldhouse-Green: *Boudica Britannia*, 87.

[19] Iulius Caesar: *De bello Gallico,* VI.13.;Tacitus: *Annales*, III.40.; Frere: *Britannia*, 70.

Orpheus Noster 2014.2.indd 87 2014.11.17. 14:45:27

jeit elkobozva – a leszerelt veteránoknak.[20] Továbbá a győztes császárnak, az istenné nyilvánított Claudiusnak egy hatalmas templomot (lehetséges, hogy már életében) emeltek, melyben a császárkultusz kiszolgálására kötelezték a trinobasokat.[21] Mindezen inzultusok, illetve a római invázió és a 47-es lázadás keserű emlékei együttesen felgyülemlettek az őslakosokban, és végül 60–61-ben törtek felszínre.

A felkelés kronológiája

A Boudica-felkelés egyik legvitatottabb tárgya, hogy Kr. u. 60-ban vagy 61-ben volt-e. Mivel a kérdés máig lezáratlan, ezért nevezem meg 60–61-et a felkelés dátumának. Ahogy kutatásom során tapasztaltam, a mai szakirodalom általában véve megkerüli e vitás kérdést, és G. Webster és D. R. Dudley *The Rebellion of Boudicca* (London 1962.) c. műve alapján a Kr. u. 60. évet fogadják el. Kutatásom folyamán ennek ellentmondó forrásokat vizsgáltam meg, melyek alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a felkelés 61-ben volt, tehát Tacitus nem vétette el a kronológiát.

E kérdésben is elsődleges kiindulópontunk Tacitus. Leírása alapján az eseményeknek két évet kellett átfedniük: volt egy hadjárati időszak, egy tél, amikor Paulinust leváltották és egy következő időszak, amikor Petronius Turpilianus átvette a kormányzást. Tacitus a consulok megnevezésével (Caesennius Paetus és Petronius Turpilianus) Kr. u. 61-re teszi a felkelés kitörését.[22] Így tehát egyértelmű, hogy az események 61–62-ig tartottak. Azonban a szakirodalomban elterjedt egy elmélet, miszerint Tacitus hibát követett el a datálásban, mert a lázadás valójában 60-ban tört ki. Ezt először J. Aschbach állította az *Analecta Historia et Epigraphica Latina* c. könyvében.[23] Ő azzal érvelt, hogy Turpilianus 63-ban ismét Rómában volt, vagyis a hivatali ideje túlságosan rövid lett volna, ha csak 62-ben váltotta le Paulinust (a kormányzók hivatala ekkoriban 3 évig tartott). Ezért szerinte inkább valószínű, hogy Turpilianus 61-ben érkezett Britanniába, a lázadás pedig 60-ban tört ki. D. R. Dudley és Graham Webster is emellett érvelt. Szerintük Paulinus tehát 58 és 60 között volt helytartó, ezért érthető is, hogy a császári küldött, Polyclitus visszahívta, hiszen már lejárt a három hivatali éve. Hozzáteszik, hogy egy Kr. u. 61-re datálható felirat alapján (CIL VI 597) L. Caesannius Paetusnak P. Calvisius Ruso volt a consultársa az év márciusában, ugyanis Turpilianusnak ekkor már Britanniában kellett lennie, tehát kellett a helyébe egy helyettes consul.[24] Ez a felirat egy Sil-

[20] Sealey: *The Boudican Revolt against Rome,* 16–20.

[21] Tacitus: *Annales*, XIV. 31.

[22] Tacitus: *Annales*. XIV. 29.

[23] J. Aschbach: Analecta Historia et Epigraphica Latina. Bonn, 1878. idézve K. K. Carroll: *The Date of Boudicca's Revolt*, In: Britannia 10. (1979) 197. alapján.

[24] W. Henze: *Boudicca*. In: Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft. Fünfter Halbband. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart (1897) 796–797.; Carroll: *The Date of Boudicca's Revolt*, 197–199.

Orpheus Noster 2014.2.indd 88 2014.11.17. 14:45:28

vanus-oltáron olvasható, melyet C. Cossutius Epaphroditus állított helyre Publius Calvisius Ruso és Lucius Caesennius Paetus évének márciusában.[25]

Úgy tűnik azonban, hogy Dudley és Webster nem jól datálta e feliratot: egy másik itáliai felirat szerint ugyanis P. Calvisius Rusót és L. Iunius Caesennius Paetus nevét Vespasianus kilencedik consulsága mellett említi.[26] Márpedig ez alapján e két személy Kr. u. 79-re tehető.[27] A CIL VI 597 által említett L. Caesennius Paetus könnyen lehet, hogy valójában a 61-es consul fia volt.[28] Továbbá tudjuk, hogy Calvisius Ruso Domitianus alatt volt proconsul, ezért is valószínű, hogy valamikor Vespasianus alatt lehetett consul.[29] Ezenfelül ismerünk két pompeii viasztáblát, melyek egy pénzkölcsönnel kapcsolatos szerződést tartalmaznak, ezeket szintén e két consul datálja. A viasztáblák keltezését nem tudjuk megállapítani, a hónapok nevei is lekoptak. Mindenesetre legkésőbb Kr. u. 79. augusztus 23-ra lehet datálni őket, hiszen Pompei a következő napon elpusztult. Lehetséges, hogy a szerződést 79 harmadik havában, viszont az is lehet, hogy 18 évre kötötték. Csakhogy kétséges, hogy egy pénzkölcsönszerződés 18 évig fennmaradt volna viaszban, ezért inkább hihető, hogy a szerződést 79 folyamán, legkésőbb márciusban kötötték.[30] Mindebből tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy P. Calvisius Ruso és L. Iunius Caesennius Paetus consulsága semmiképpen nem 61-ben, hanem 79-ben volt. A másik érv a 60-as dátum ellen, hogy Turpilianust Nero akár helytartói tisztségének lejárta előtt visszahívhatta, ezért tehát nem lenne meglepő, hogy Turpilianus már 63-ban Rómában volt. Tacitus pedig a *„qui iam consulatu abierat"* alatt azt érthette, hogy Turpilianus consuli évének vége előtt lett Britannia kormányzója. Összefoglalva tehát több ellenérvet tudunk felhozni a 60-as dátum ellen, mint a 61-es ellen. Hihetünk Tacitusnak, aki egyébként is mindig odafigyelt a kronológiára.[31]

Maga a hadjárat kronológiája szintén megosztja a kutatókat. Tacitus szerint a britonok vetés előtt döntöttek a lázadás mellett.[32] Webster és Dudley szerint Verulamium elestéig legfeljebb három nyári hét telhetett el, majd a végső csata késő nyáron vagy kora ősszel történhetett. Azonban nem valószínű, hogy a csata késő nyáron lett volna, hiszen Tacitus írja, hogy Suetoniusnak már rendelkezésére állt a két legio és a közeli segédcsapatok.[33] Bár Cassius Dio megjegyzi, hogy Paulinus késleltetni akarta a csatát, de erre nem volt sok ideje.[34] Hozzá kell tennünk, hogy a láza-

25 CIL VI 597.

26 AE 1998, 419.

27 *T. Flavivs Vespasianvs,* In: Prosopographia Imperii Romani. Saec. I. II. III. Pars II. Edidit: Hermannus Dessau. Berolini Apud Georgium Reimerum, (1897) 78.

28 Carroll: *The Date of Boudicca's Revolt,* 199.

29 *P. Calvisivs Rvso.* In: Prosopographia Imperii Romani. Saec. I. II. III. Pars I. Edidit: Elimarus Klebs. Berolini Apud Georgium Reimerum, 1897. p. 292.

30 CIL IV 3340, CLIV és CLV.

31 Carroll: *The Date of Boudicca's Revolt.* 199.; Fields: *Boudicca's Rebellion AD 60–61*, 45.; idézet: Tacitus: *Annales*, XIV.39.

32 Tacitus: *Annales*, XIV.38.

33 Tacitus: *Annales*, XIV.34.

34 Cassius Dio: *Rómaiké historia*, LXII.8.1.

Orpheus Noster 2014.2.indd 89 2014.11.17. 14:45:28

dás nem tarthatott sokáig, hiszen Tacitus, Cassius Dio és Suetonius sem számol be arról, hogy hosszú ideig tartott volna. Valószínűbb, hogy Verulamium pusztulása és a végső csata között legfeljebb két hét telhetett el, tehát Boudica június közepén szenvedett vereséget. Az új *procurator*, Classicianus július közepén, Polyclitus pedig október közepén érkezhetett meg a szigetre. A germániai utánpótlás az év végén érkezhetett meg. Petronius Turpilianust, a 61. év consulját 61 végén küldte Nero Britanniába, aki 63 elejéig volt hivatalában.[35]

A három város pusztulása

A mélységesen gyűlölt camulodunumi *colonia* volt Boudica és a lázadók első célpontja. Mivel a kormányzó nyugaton volt, Catus Decianus *procurator* csak 200 embert tudott küldeni a lakosok védelmére, ráadásul a *colonia* nem rendelkezett megfelelő védelemmel. Petilius Cerialis, a IX Hispana legatusa megpróbálta megmenteni Camulodunumot egy *vexillatió*val, azonban a lázadók tőrbe csalták és csak kevés lovasával tudott a ma Longthorpe-nál található *legió*s erődbe visszavonulni.[36] Camulodunum két napos harc után elesett, a lakóit lemészárolták, a várost és a templomot felgyújtották. A pusztítás nyomai a mai napig megtalálhatóak.[37] A következő célpont a tartomány gazdasági központja, Londinium volt. Paulinus, értesülvén a lázadásról, lovasságával keletre sietett, de látta, hogy már nem tud segíteni a városon, ezért nyugat felé fordult, hogy csatlakozzon a XX. és a XIV. *legió*hoz.[38] Valószínűleg bízott abban, hogy a *II Augusta* megérkezik Isca Dummoniorumból (ma Exeter)[39], azonban a *legio praefectus castrorum*a, Poenius Postumus – ismeretlen okokból – megtagadta a segítséget. Elképzelhető, hogy a környező ellenséges törzsek miatt nem merte pozícióját elhagyni – Boudica veresége után szégyenében öngyilkos lett.[40] Segítség híján Londinium szintén Camulodunum sorsára jutott. A város pusztulása után Boudica az észak-nyugat irányú római úton, a mai Watling Streeten észak felé vonult Verulamium ellen. A mindössze nyolchektárnyi *municipium*ot szintén földig rombolták, azonban a régészeti bizonyítékok alátámasztották, hogy a lakosság el tudott menekülni.[41] Tacitus a három város veszteségét 70 000 főre becsülte, Dio 80 000-re.[42] Azonban, ha figyelembe vesszük, hogy Verulamium és Londinium együttes lakossága még az Antoninus-korban is alig érte

35 Carroll: *The Date of Boudicca's Revolt*, 199–201.

36 Tacitus: *Annales*, XIV.31–32.; S. S. Frere, J. K. St. Joseph: „The Roman Fortress at Longthorpe", In: *Britannia* 5. (1974) 38–39.

37 Sealey: *The Boudican Revolt against Rome,* 22–23.

38 Webster: *Boudica*, 95–96.

39 Myres, Collingwood: *Roman Britain and the English Settlements,* 101.

40 Tacitus: *Annales*, XIV.37.; Webster: *Boudica*, 95.

41 Sealey: *The Boudican Revolt against Rome*, 35–37.

42 Tacitus: *Annales* XIV.33.; Cassius Dio: *Rómaiké historia*, LXII.1.

Orpheus Noster 2014.2.indd 90 2014.11.17. 14:45:28

el a 20 000 főt, kimondhatjuk, hogy a két auctor bőven túlbecsülte a veszteségek számát.[43]

Boudica végső csatája

Suetonius Paulinus hadserege déli irányban erőltetett menetben haladt a mai Watling Streeten valószínűleg napi 30–35 mérföldet is megtéve.[44] Paulinus azért siettethette *legió*it, hogy minél hamarabb találjon egy alkalmas csatateret, ahol bevárhatja a segédcsapatokat és az utánpótlást, s végül egyetlen csapással véget vethessen a felkelésnek, ugyanis nyilvánvalóan attól félt, hogy a lázadás elhúzódó gerillaháborúvá fajulhat. Azonban Boudica harcosai a sikerektől és a bosszúszomjtól feltüzelve alig várták az összecsapást.

Az erőviszonyok a britonok számára voltak kedvezőek, ugyanis míg Paulinusnak a XIV. legióval és a XX. *legio vexiallatió*jával, valamint az *auxiliá*kkal együtt összesen 11–13 000 embere, addig Boudicának nagyjából 100 000 harcosa volt.[45] Nem szabad viszont elfelejtenünk, hogy a rómaiak sokkal több harci tapasztalattal rendelkeztek: Suetonius Paulinus maga is kipróbált veterán volt, aki Kr. u. 41-ben – rómaiként először – vezetett sikeres hadjáratot az Atlasz-hegységen és a Szaharán keresztül a mauritaniai lázadók ellen.[46]

A végső csata helyszíne szintén a felkelés egyik máig legvitatottabb kérdése. A legfőbb probléma, hogy Tacitus nem közli a csata pontos helyszínét, ugyanakkor mégis részletesen számol be a csatatér földrajzi jellemzőiről: Paulinus egy szűk szakadékkal és egy erdővel hátulról jól védett helyet választott, melynek elölről keskeny bejárata volt, így a britonok csak szemből támadhattak.[47] A leírás alapján a csata szinte bárhol történhetett a mai Közép-Angliában: az egyik legújabb terepvizsgálat összesen 263 (!) lehetséges helyszínt vetett fel.[48] A két legelterjedtebb elmélet szerint a csata vagy a mai warwickshire-i Mancetternél[49], vagy délen, Silchester és Staines között történhetett[50]. Valamennyi helyszínnel az a legfőbb probléma, hogy szinte semmilyen kézzelfogható bizonyítékot nem találtak, mely az összecsapásra utalna. Jómagam viszont John Pegg 2010-es, a feltételezett csa-

43 Myres, Collingwood: *Roman Britain and the English Settlements,* 198.

44 H. W. Benario: *Legionary Speed of March before the Battle with Boudicca*, In: Britannia 17. (1986) 358–362.

45 Webster: *Boudica*, 99.; Fields: *Boudicca's Rebellion AD 60–61,* 70.

46 F. Miltner: *Suetonius*. In: Paulys Realencyclopädie der Classichen Altertumwissenschaft, Siebter Halbband, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart (1931) c.591.

47 Tacitus: *Annales*, XIV.34.

48 S. Kaye: *Finding the site of Boudica's last battle: an approach via terrain analysis* [www.bandaarcgeophysics.co.uk/Boudica/Bou…terrain-analysis.pdf] (2013. 03. 03.)

49 Fields: *Boudicca's Rebellion AD 60–61,* 67–68.

50 N. Fuentes: *Boudicca re-visited,* In: London Archeologist Vol. 4. No. 12. (1983) [archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/london_arch/contents.cfm?vol=04:12&CFID=88884&CFTOKEN=FE8C362D-6183-49F1-901ACA54EFEF48BB] (2013. 03. 03.) 313.

Orpheus Noster 2014.2.indd 91 2014.11.17. 14:45:28

tatér terepfelméréséről szóló tanulmánya alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a csatatér a mai Watling Streettől nyugatra lehetett Northamptonshire-ben, a mai Church Stowe-i hátságnál. A tanulmány leírja, hogy a helyszín egy völgy, ettől keletre fekszik a Nene folyó széles ártere, amely megfelel a Tacitus által leírt síkságnak. A völgy kelet felé tehát nyitott és nyugatról egy 167 méteres hátság zárja. A légifelvételek több helyen is kimutattak a hátság gerincén különböző földsáncokra utaló nyomokat. A kutatás szerint a Tacitus által leírt csatatér tulajdonképpen egy természetes erőd volt, melyet Paulinus kihasznált és erődök láncolatával erősített meg. A régészek többsége a felfedezett földsáncok közül az egyiket vaskori, a másikat középkori eredetűnek véli, azonban nem lehet kizárni, hogy ezeket a rómaiak is használták. Paulinus tisztában lehetett azzal, hogy Boudica nem képes sokáig vizet és élelmet szerezni a 100 000 fős seregének. Ezért tehát olyan helyet választhatott ki a harcra, melyet jó ideig lehet tartani, mialatt a lázadók komoly veszteségeket szenvednek és az utánpótlás hiányától végül szétszélednek.[51] Véleményem szerint a tanulmány konklúziója az eddigi eredmények közül a leghihetőbb, hiszen Frontinus és Iosephus Flavius révén tudjuk, hogy az ellenség erődökkel való legyőzése jellegzetes római taktika volt.[52]

Amint említettem, számos elmélet létezik a csata helyszínét illetően, azonban úgy vélem, hogy a csatának mindenképpen a provincia központjától észak-nyugatra kellett történnie. Boudica minden bizonnyal a római haderőt akarta elpusztítani, azért, hogy a szigetet felszabadítsa az elnyomás alól. Továbbá nem látom semmi okát annak, hogy Londinium és Calleva Atrebatum között zajlott volna le az összecsapás, mivel a lázadás nyomai Verulamium irányába vezetnek, másrészt Suetonius *legió*i sem menetelhettek oly délre anélkül, hogy össze ne találkoztak volna a britonokkal. Suetonius a felderítések révén tisztában lehetett azzal, hogy a britonok többszörös túlerőben vannak, ezért egy olyan helyszínt választott ki, mely megfelelően védhető erősített állásokkal, ahol a provincia minden harcképes csapatát össze lehetett vonni, beleértve a környező helyőrségek *auxiliá*it és a II. *legió*t. Egyedül a church stowe-i helyszín felel meg mindezen kritériumoknak Wales és Verulamium között. Ezen elmélet alátámasztására további régészeti kutatások szükségesek.

A csata lezajlásáról már tisztább képet alkothatunk Tacitus és Cassius Dio beszámolói alapján. Boudica beszédétől feltüzelve a britonok egyetlen tömeges rohammal rárontottak a fegyelmezetten felsorakozott rómaiakra. Azonban a rómaiak halálos *pilum*-záporától a briton roham megtört, majd a legionáriusok és az *auxiliá*k ékalakzatban előretörtek a szűk völgyben és lassan legyűrték a britonokat, akik a hátuk mögött felállított szekereik miatt képtelen voltak visszavonulni. A rómaiak mindenkit lemészároltak, beleértve a lázadók családjait is, akik a szekerekről figyelték az összecsapást. Mire a csata véget ért, Tacitus szerint az összes lázadóval szem-

[51] J. Pegg: *Landscape Analysis and Appraisal Church Stowe, Northamptonshire, as a Candidate Site for the Battle of Watling Street,* [craftpegg.com/Battle_Church_Stowe_CP] (2012. 09. 30.)

[52] Iosephus Flavius: *Bellum Iudaicum*, III.5.; Frontinus: *Strategemata*, IV.7.2.

Orpheus Noster 2014.2.indd 92 2014.11.17. 14:45:28

ben mindössze 400 római esett el. A vesztes csata után Dio szerint Boudica betegségben, Tacitus szerint – a kelta szokást követve – önkezével vetett véget életének.[53]

A lázadás következményei

Britannia provincia végül győzedelmesen megmenekült Boudica pusztításától. A XIV. és XX. *legió*t kitüntették, a veszteségeket Germaniából pótolták 2000 légionáriussal, 8 auxiliáris *cohors*sal és 1000 lovassal.[54] Suetonius Paulinus kemény kézzel bánt a felkelő törzsekkel: földjeiket feldúlták, a menekülőket levadászták, valamint egy erődláncot építettek ki Kelet-Britanniában, ennek nyomát a régészek is megtalálták. A régészet arra is fényt derített, hogy az icenus hatalmi és vallási központokat – köztük Thetfordot – is lerombolták.[55] Az új *procurator*, Iulius Alpinus Classicianus valószínűleg meggyőzte Nerot, hogy új kormányzót nevezzen ki a provincia élére, aki – figyelembe véve a gazdasági adottságokat – konszolidálja a tartományt. Paulinust nem sokkal később leváltották, helyét Petronius Turpilianus vette át.[56]

A Boudica-lázadás traumája és a 68–69-es polgárháború miatt a római kormányzat 10 évig békepolitikát folytatott a tartományban. A helyzet csak Petilius Cerialis és az őt követő kormányzók – köztük Iulius Agricola – alatt változott meg, amikor megkezdődött a nyugat és észak felé irányuló újabb expanzió.[57] Camulodunumot és Londiniumot hamarosan újjáépítették, Verulamium csak később, a század végére lett újra jelentős város.[58]

A lázadás maradandó traumát okozott az icenusoknak. A földeket valószínűleg megpróbálták beolvasztani a császári *patrimonium*ba, ennek régészeti nyomai is felfedezhetőek, azonban ez végül nem valósult meg.[59] Az új icenus főváros Venta Icenorum (ma Caistor St Edmund) lett, mely 14 hektárnyi területével a provincia legkisebb városa lett.[60] A régészeti bizonyítékok arra utalnak, hogy az icenus törzs a Kr. u. 5. századig szegényes, vidéki közösség maradt, mely tartózkodott a római urbanizált életformától.[61]

E tanulmány terjedelméből fakadóan még számos kérdését nem érintettem a Boudica-lázadásnak, de nem is ez volt a célom. A kronológiát illetően arra a következtetésre jutottam, hogy a felkelés 61-ben történt, és Calvisius Ruso és L.

53 Tacitus: *Annales*, XIV.37.; Cassius Dio: *Rómaiké historia*, LXII.12.1–6.

54 Tacitus: *Annales*, XIV.38.

55 Frere: *Britannia*, 73.; Sealey: *The Boudican Revolt against Rome*, 42.; Aldhouse-Green: *Boudica Britannia,* 212.

56 Tacitus: *Annales*, XIV.38–39.

57 Frere: *Britannia*, 77.

58 Sealey: *The Boudican Revolt against Rome*, 52–56.

59 S. Frere: *A 'Limitatio' of Icenian Territory?* In: Britannia 31. (2000) 350–355.

60 Sealey: *The Boudican Revolt against Rome,* 57.

61 Sealey: *The Boudican Revolt against Rome,* 57.; C. Johns, T. W. Potter: *Roman Britain,* The University of California Press, Berkeley, Los Angeles (1992) 94.

Orpheus Noster 2014.2.indd 93 2014.11.17. 14:45:29

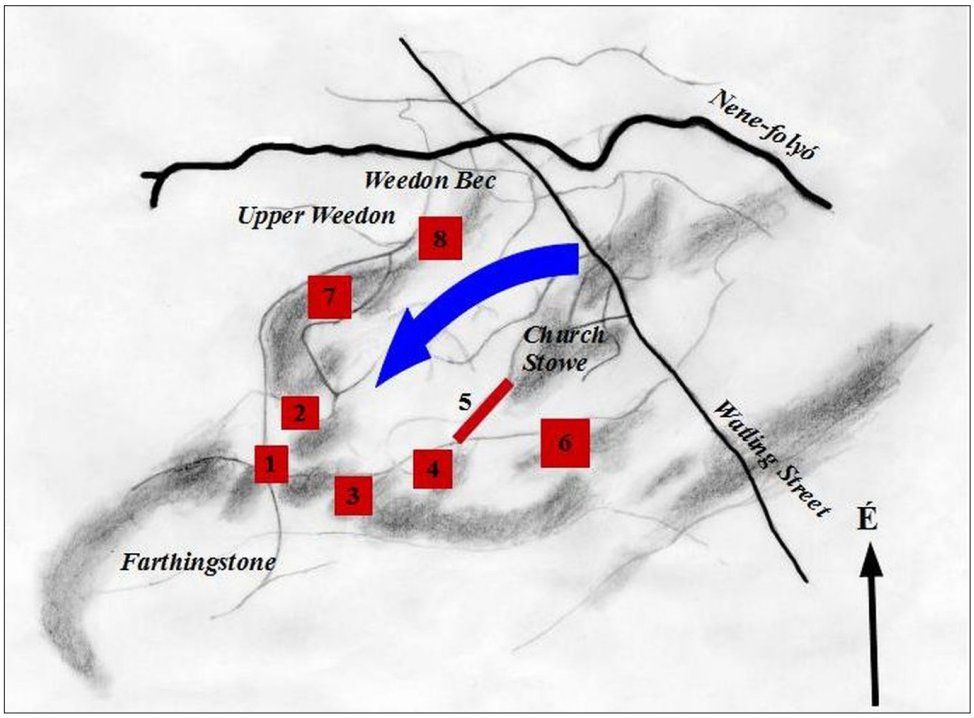

1. kép. A Church Stowe-i csatamező. Lehetséges római erődítmények (piros alakzatok): 1 – Everdon Stubbs, 2 – Castle Dykes, 3 – Castle Yard, 4 – Stowe Lodge, 5 – Árok, 6 – Erődítmény, 7 – kerek domb, mely valószínűleg mesterséges létesítmény, 8 – Sánc. A kék nyíl a briton támadás irányát jelöli. A térkép PEGG: *Landscape Analysis and Appraisal Church Stowe, Northamptonshire* alapján készült

Iunius Caesennius Paetus consuli éve Kr. u. 79 volt nagy valószínűséggel. Tehát kutatásommal nem csak a felkelés, hanem két consul évét is sikerült remélhetőleg pontosan meghatároznom, márpedig mindkét kérdést a jelenlegi brit szakirodalom nagy része elkerüli. Boudica végső csatája pedig könnyen lehet, hogy a mai Church Stowe-nál zajlott le. A csata helyszínének meghatározása természetesen sokat változhat az évek folyamán, azonban fontosnak tartom, hogy látható és kézzel fogható régészeti bizonyítékokat tudjunk felhozni. A kronológiai és topográfiai kérdések révén megpróbáltam felhívni a figyelmet arra, hogy attól, hogy egy kutatás tézise széles körben elterjed, nem feltétlenül kell azt elfogadnunk, és könnyen lehet, hogy teljesen más eredményekhez jutunk el, melyek gyökerestül átírják jelenlegi ismereteinket.

The Rebellion in Britannia, AD 60–61

Orpheus Noster 2014.2.indd 94 2014.11.17. 14:45:29

The Boudican Revolt of AD 60–61 is a very controversial story still today, despite the many researches in the 20th and 21th century. The purpose of this study is to show new results in chronology and battlesite topography of the rebellion, which have been disregarded by many today's well-known scholars. The greatest debate among the contemporary scholars is on the exact date of the Boudican Revolt. Most studies agree with D. R. Dudley and Graham Webster, who claim that the rebellion occured in AD 60, despite of Tacitus' AD 61. They assert that the uprising happened in AD 60 by the CIL VI 597 inscription. But I have found one more inscription (AE 1998, 419) and two wax tablets from Pompeii (CIL IV 3340, CLIV and CLV) certifying clearly that Webster and Dudley misdated the rebellion which occured definitely in AD 61. Finally I have found many reasons and geographical evidences referring to John Pegg's terrain analysis attesting that the final battle of Boudica happened in the Church Stowe Ridge, Northamptonshire.

Orpheus Noster 2014.2.indd 95 2014.11.17. 14:45:29

KLEMÁN DÁVID

A római–szarmata háborúk hadtörténeti vonatkozásai (Kr. u. 167/168–180)

A Kr. u. 166/167–175, majd a 178–180-ig tartó szarmata háborúk a principátus 2. századi hadtörténetének igen fontos, bár ennek ellenére napjainkban nem kellőképpen kihangsúlyozott és feltérképezett eseménye volt. Kutatásom során arra jutottam, hogy a szakirodalom e háború-sorozatnak javarészt csak a markomann eseményeit tárgyalja, a szarmata eseményekről jóval kevesebb munka született. Általában véve a szarmaták hadtörténetével kevés kutatás foglalkozott, annak ellenére, hogy a Római Birodalom legszívósabb ellenségei közé tartoztak, hiszen három évszázadig komoly kihívást jelentettek a birodalom védelme számára. Továbbá érdemes azt is megvizsgálni, hogy a háborúk miként hatottak a római hadsereg katonapolitikájára és harcmodorára. E tanulmány nem elegendő arra, hogy a háborúk eseményeit részletesen tárgyalja, pusztán a háborúk leglényegesebb hadtörténeti vonatkozásait kívánja kiemelni.

A 2. századi szarmata háborúk írott forrásai közé tartoznak Cassius Dio LXXI. és LXXII. könyvei (ezek Xiphilinus révén maradtak ránk), a görög–bizánci írók, valamint a későbbi keresztény írók (Nüszai Gergely és Eusebios) munkái, illetve a *Historia Augusta* Marcus Aurelius- és Lucius Verus-életrajzai. Ez utóbbi forrásokat fokozott kritikával kell kezelni. A képi ábrázolások közül a legfontosabb Marcus Aurelius diadaloszlopa, melyet a háborúk után nem sokkal állítottak fel Rómában. Az oszlop egyaránt elmeséli az eseményeket, és ábrázolja a katonák fegyverzetét, bár a barbár népcsoportok nehezen különíthetők el. Traianus oszlopán a népek (köztük a szarmaták is) jobban elkülöníthetőek, bár nem szabad elfelejteni, hogy ez fél évszázaddal korábban készült. A pénzérmék, illetve a mézeskalácsminták is fontos források e témakörben, hiszen segítségükkel lehet datálni a háborúk egyes eseményeit.

A szarmata fegyverek és harcmodor

A szarmaták korábbi történetével kapcsolatban számos neves római író nagyobb műveiben találunk adatokat. Többségük negatív képet festett róluk, a hadszervezetüket, harcmodorukat is lenézték, de mivel egy részük nem volt katonaember, a leírások nem mindig szakszerűek. Gyakran kiemelik, hogy a szarmaták szervezet-

Orpheus Noster 2014.2.indd 96 2014.11.17. 14:45:29

len csőcselék, akik csak a rabláshoz értenek, semmi máshoz, reguláris hadviselésre szinte teljesen alkalmatlanok, és a zsákmányoló hadjáratokban a legjobbak.[1]

Minden szarmata népnek volt egy királya, aki a legfelsőbb hadúr szerepét töltötte be. Ő vezette a hadsereget a háborúkban, de a más nép szolgálatába állt szarmata csapatok felett is ő parancsnokolt. A néhány királynévből, amit ismerünk – többek között Aripharmes vagy Rasparaganus – nem lehet királylistát felállítani, mert ehhez az irodalmi források nem kielégítőek, annyi azonban bizonyos, hogy mindegyik név iráni eredetű.[2]

Tacitus *Historiae* című művében a jazigok főembereit principesnek nevezi, így elképzelhető, hogy itt egyenrangú nemzetségfőkről lehet szó, akik a saját csapataikat vezették a háborúban, ezek jelenthették tulajdonképpen fegyveres kíséretüket, és különálló harci egységként vehettek részt a harcban.[3] A korai időkben minden hadra alkalmas férfinak katonának kellett állnia, ha a szükség úgy kívánta. A hivatásos harcosok csoportja csak később, talán a Kr. e. IV. századtól jelenhetett meg az arisztokraták, törzsi vezetők köré csoportosulva. Ezt a harcos társadalmi réteget a személyi kötelék, a barátsági fogadalom tartotta egyben, amelynek fontos megnyilvánulása volt a kardra tett hűségeskü és a vérszövetség aktusa.[4] Lukianos II. századi görög írónál olvasható, hogy a törzsi vezető feladata volt saját csapatának felszerelése és ellátásának biztosítása.[5]

A szarmaták hadereje, mint a legtöbb lovas nomád népnél az ókorban, többnyire lovas íjászokból állt, emellett azonban az ókori írók egy másik fontos elemet, a páncélos lándzsást is kiemelik. A görög nyelvű forrásokban többnyire kontophorosként,[6] a latin forrásokban pedig contariusként[7] szerepel. Ez a speciális fegyverzetű lovasság valószínűleg Közép-Ázsiában, Iránban alakulhatott ki a Kr. e. III–II. században, és innen terjedt el a szarmaták körében.[8] A lándzsák hossza, mint ahogyan a szkíták esetében is, valószínűleg 2,5–3,5 m közt lehetett.[9] Ilyen hosszú

1 Richard Brzezinski – Mariusz Mielczarek: *The Sarmatians (600 BC–AD 450)*. Osprey Publishing, Oxford, 2002. 15.

2 Brzezinski, R. – Mielczarek, M.: i. m. 14.
J. Harmatta: *Studies in the History and Language of the Sarmatians*. Acta Universitatis de Attila József nominatae, Acta Antiqua et Archaeologica, Tomus XIII. Szeged, 1970. 95–97.

3 Tacitus: *Historiae* III. 5.

4 Brzezinski, R. – Mielczarek, M.: i. m. 14.

5 Lukianos: *Toxaris* 48.

6 Jelentése: lándzsát tartó, hordozó (*Kontophoros* in: *Liddell-Scott's Greek-English Lexicon*. Clarendon Press, Oxford, 1977. 387.)

7 Jelentése: *contus*szal (nagyon hosszú lándzsával) felszerelt lovas (*Contarius, contatus*. In: *Thesaurus linguae latinae, editus auctoritate et consilio academiarum quinque Germanicarun Berolinensis, Gottingensis, Lipsiensis, Monacensis, Vindobonensis*. Volumen IV. Lipsiae in aedubus, B. G. Teubneri, 1906–1909. 631. c.; *Contus*, in: *Thesaurus linguae latinae*, IV. 809. c.; Alfred Richard Neumann: *Contarius*, in: *Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike*, Erster Band, hg. von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer, Alfred Druckenmüller Verlag, Stuttgart, 1964. 1295–1296. c.

8 Brzezinski, R. – Mielczarek, M.: i. m. 16.

9 A. V. Simonenko: *Sarmatian Riders of North Pontic Region, St. Petersburg*. 2009. 288–289.

Orpheus Noster 2014.2.indd 97 2014.11.17. 14:45:29

fegyver használata nagy ügyességet és gyakorlottságot igényelt a lovastól, hiszen a hossza miatt két kézzel kellett használnia.[10] Érdemes azonban ezt egy kicsit jobban megvizsgálni, ugyanis nehéz elképzelni, hogy rohamozás és a különféle manőverek közben a lovas elengedte volna a kantárt, hiszen ekkor valószínűleg leesett volna a lóról. Elképzelhető, hogy a roham alatt a lándzsát a hónaljuk alá szorították, a másik kezükben pedig a kantárt tartották, és a lándzsát csak a közelharcban – amikor már a roham kifulladt – használták két kézzel. A lándzsa egykezes használatára utalnak a dura-europosi, az ilurati falrajzok (Kr. u. II. század) és az orlati csont tarsolylemez (Kr. e. II – Kr. u. I. század) nehézpáncélos lovas ábrázolásai.[11] A contust használó harcosok valószínűleg külön egységekbe voltak csoportosítva a hadseregen belül,[12] és zárt sorokban támadhattak.[13]

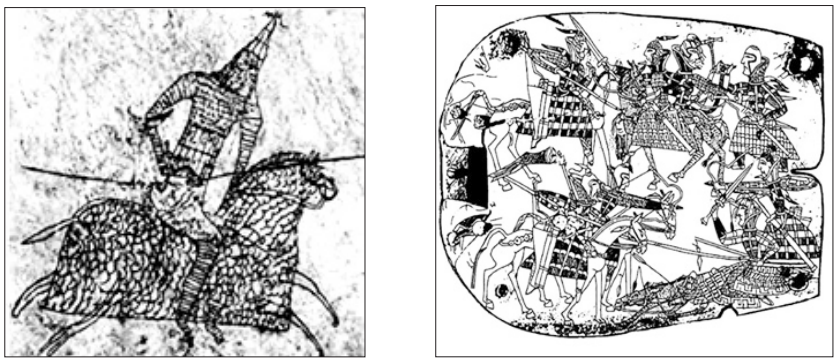

1. ábra. Dura-europosi falrajz és az orlati csont tarsolylemez ábrázolásai

Az ókori írók véleménye alapján nem egyszerű eldönteni, hogy a szarmata harcosok milyen mértékben voltak védve. Strabón a chersonésosi háborúval kapcsolatban említést tesz a szarmaták páncélzatáról is. Leírja, hogy könnyűfegyverzetűek és gyengék a jól szervezett gyalogsági alakzatok ellen, ugyanis a páncéljuk és a sisakjuk nyersbőrből készült.[14] Ez ellen szól Tacitus tudósítása a Kr. u. 69-ben bekövetkezett Moesia elleni roxolán támadásról, ahol 9000 lovas indított támadást, de a tavaszi olvadás és a sár ezt megakadályozta, mert a szarmata vezérek súlyos páncélt viseltek, és ha egyszer megcsúsztak a lovukkal a sárban, már nem tudtak felállni, így a római katonáknak estek áldozatul.[15] Tacitus szövegében hangsúlyozza, hogy a főembereknek és az előkelőknek volt súlyos pikkelypáncélja, amelyet vaslemezekből és kemény bőrből készítettek, ezért a forrásokban gyakran cataphracteseknek[16] nevezik ezeket

[10] Brzezinski, R. – Mielczarek, M.: i. m. 15–16.
[11] Simonenko, A. V.: i. m. 289–290.; ld. 1. ábra.
[12] Brzezinski, R. – Mielczarek, M.: i. m. 18.
[13] Simonenko, A. V.: i. m. 289.
[14] Strabón: *Geógraphika* VII. 3,17; vö. Brzezinski, R. – Mielczarek, M.: i. m. 17.
[15] Tacitus: *Historiae* I. 79.
[16] Teljesen páncéllal borított lovast jelent, ahol a lovas és a ló is páncélt viselt, tulajdonképpen a nehézpáncélos lovas elnevezése az ókorban. Tacitus *Historiae* I. 79-ben is ezt az elnevezést használja.

Orpheus Noster 2014.2.indd 98 2014.11.17. 14:45:30

a lovasokat.[17] A páncél valószínűleg drága dolog volt, így csak az előkelőbb embereknek volt lehetőségük felszerelkezni vele. Az ily módon felszerelt harcosok a hadseregen belül nem lehettek többségben, mivel azonban a hadsereg egy jól látható és feltűnő részét alkották, leginkább ez foghatta meg az ókori írókat.[18] A szarmata hadsereg nagyobb része csak könnyűpáncélzatban harcolhatott. A fennmaradt képi forrásokon a lovakat is pikkelypáncél borítja, amely azonban a lovak lábára nem terjedhetett ki.[19]

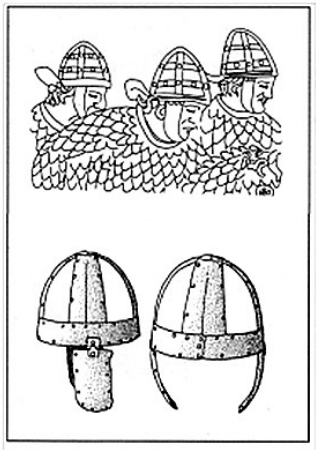

2. ábra. Szarmata sisakok (Forrás: Brzezinski R., Mielczarek, M.: i. m. 20.)

A védőfelszerelésekhez sorolhatóak még a pajzsok is, habár ezekről nincs ábrázolás, csak szöveges utalás: valószínűleg a könnyűlovasok használhatták ezeket. Tacitus megemlíti, hogy a szarmatáknál nem volt szokás pajzsot használni, mert a lándzsájuk mindkét kezüket lefoglalta.[20] Valószínűleg a perzsák gerrhonjához hasonló fonott pajzs lehetett.[21] Az alföldi szarmaták szállásterületén is találtak már pajzsokat a germánokkal szomszédos határ menti területeken, nagyrészt a Felső-Tisza-vidéken, amelyek a Kr. u. II. század végéről vagy a III. századból származhatnak. E szarmata pajzsok érdekessége, hogy fém pajzsdudorral voltak megerősítve. Feltehetően ezeket is a könnyűlovasok használták. E védőfegyverek megjelenését a szarmaták körében a Przeworsk-kultúra (vandálok) hatásának lehet tulajdonítani.[22] Az ábrázolásokon feltűnik a sisak is, amely nagyon hasonlít a parthusokéra és a későbbi korokból ismert ún. Spangenhelm-formára[23] – valószínűleg fémből készültek, de a megkeményített bőrből készült sisak is elterjedt lehetett.[24]

A kardtípusok közül a Kr. e. III. századtól a Kr. u. II. századig az ún. gyűrű alakú markolatgombos, kétélű, kis keresztvassal ellátott változat volt elterjedt.[25] Hossza 50–70 cm közötti volt, de előfordul 130 cm-es is. Ezután jelentek meg a különálló,

(Alfred Richard Neumann: *Kataphraktoi.* In: *Der Kleine Pauly*, Lexikon der Antike, Dritter Band, hg. von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer, Alfred Druckenmüller Verlag, Stuttgart, 1969, 159. c.)

17 Tacitus: *Historiae* I. 79.

18 Brzezinski, R. – Mielczarek, M.: i. m. 19.

19 Brzezinski, R. – Mielczarek, M.: i. m. 18.

20 Tacitus: *Historiae* I. 79.

21 Brzezinski, R. – Mielczarek, M.: i. m. 23.
Strabón: *Geógraphika* VII. 3. 17.

22 Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: *Pajzsos temetkezések a Dunától keletre eső kárpát-medencei szarmata barbaricumban.* Jósa András Múzeum Évkönyve 30–32. 1987–89, 70–71.

23 Ld. 2. ábra.

24 Brzezinski, R. – Mielczarek, M.: i. m. 22–23. Strabón: *Geógraphica* VII. 3. 17

25 Ld. 3. ábra.

Orpheus Noster 2014.2.indd 99 2014.11.17. 14:45:30

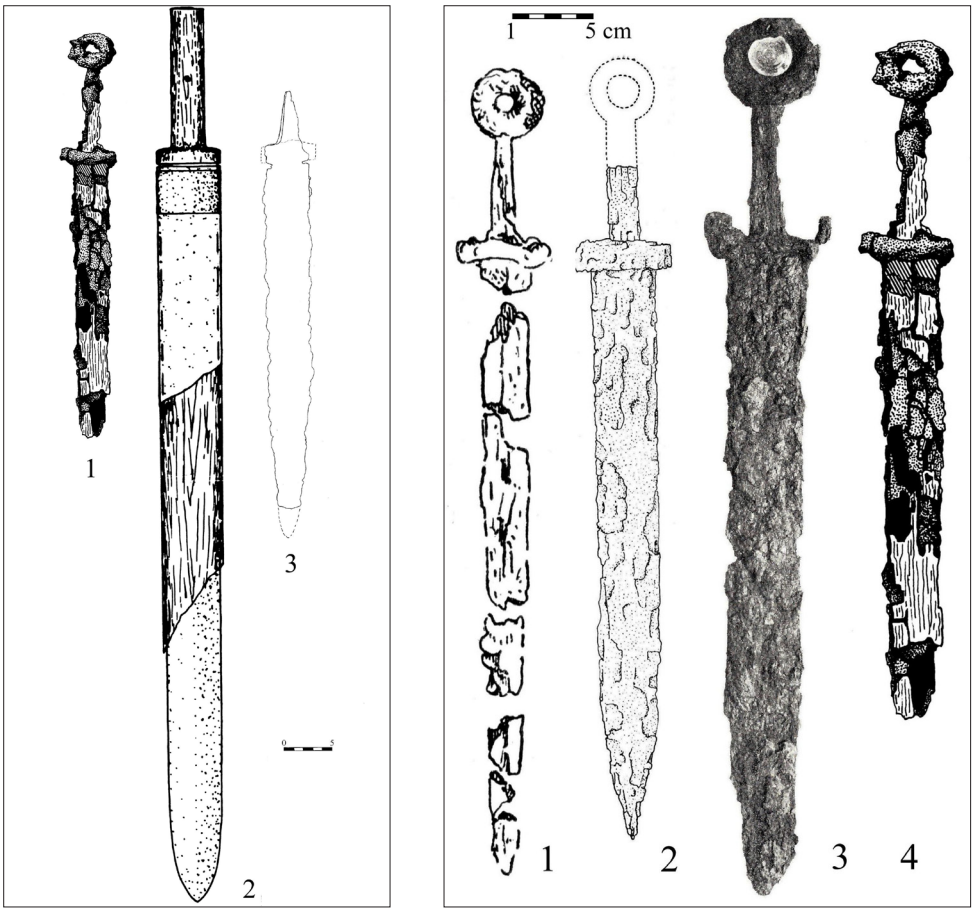

3. ábra. Gyűrűs markolatgombos kardok (Forrás: Brzezinski, R. – Mielczarek, M.: i. m. 33.; Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Sarmatian swords with ring-shaped pommels in the Carpathian basin. i. m. 98.)
4. ábra. Korong vagy ellaposodó gömb alakú markolatgombos kardok (Forrás: Brzezinski, R. – Mielczarek, M.: i. m. 34.)

korong vagy ellaposodó gömb alakú markolatgombos, 100 cm-es hosszú kardok.[26] Ez a típus a Kr. u. II. századtól az V. századig volt népszerű. Ezek már elég hosszúak voltak ahhoz, hogy ló hátáról is tudják használni.[27] Ezeken túl meg lehet különböztetni két további fajtát, a fém markolatgomb nélküli hosszú kardot és a „meotiszi" vagy „micia" típusú kardokat, tőröket, melyeket a Kr. u. II–IV. század között használtak.[28] Ezek közül a gyűrűs markolatgombosok voltak a legelterjedtebbek az itt tárgyalt idő-

[26] Ld. 4. ábra.

[27] Brzezinski, R. – Mielczarek, M.: i. m. 33–34. Istvánovits Eszter. – Kulcsár Valéria: *Vázlat a szarmaták sztyeppei történetéhez.* In: *Jazigok, roxolánok, alánok, szarmaták az Alföldön,* (szerk.) Havassy László, Gyulai katalógusok 6, Gyula, 1998. 22.

[28] Ld. 5. ábra.

Orpheus Noster 2014.2.indd 100 2014.11.17. 14:45:31

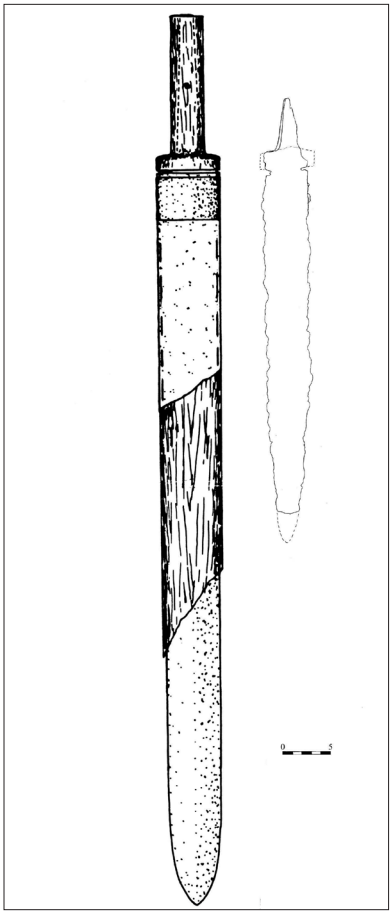

5. ábra. Fém markolat nélküli hosszúkard (Hévízgyörkről) és „meotiszi" vagy „micia" típusú kard (Csongrádról) (Forrás: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Sarmatian swords with ring-shaped pommels in the Carpathian basin. i. m. 95.)

szakban. A Kárpát-medencében hat-nyolc ilyet találtak,[29] a leghosszabb 55,5 cm hosszú.[30]

A szarmata íjakkal kapcsolatban elmondható, hogy a Kr. u. I. századig szkíta típusú, majd ezután az erősebb hun típusú összetett reflexíj volt elterjedt, mérete miatt pedig kiválóan lehetett használni lóhátról.

A szarmatákkal szemben alkalmazott római taktika

A rómaiak kellő tapasztalatot gyűjtöttek a szarmaták harcmodoráról a Kr. u. I. században vívott háborúkban. A szarmaták nemcsak ellenségként, hanem szövetségben is harcoltak a rómaiakkal, ami még jobban hozzájárult a szarmata hadviselés megismeréséhez. A szarmatákról szóló haditapasztalatokról Arrianus írt műveket, ezek az *Acies contra Alanos* (135 k.) és az *Ars tactica* (137 k.). Arrianus Hadrianus alatt, 131–137-ig volt Cappadocia római helytartója,[31] 135-ben egy alán támadás alkalmával utasítást adott a XV Apollinaris és a XII Fulminata legio

[29] Ezek a kardok lelőhely és hossz szerint a következők: Gáva-Kató-halom I. sír (50, 5 cm); Szentes-Kistőke 143. sír (55,5 cm); Szolnok, Beke Pál halma (20 cm); Törökszentmiklós, Surján, Újtelep, Kastély-dűlő, DNy-i homokbánya I. sír (38,8 cm); Újszilvás-Gólyajárás I. sír (42,4 cm); Üllő 7501. sír (17,7 cm). További kettőt is ilyen típusú kardnak tartanak, mert a markolat vége nem maradt meg, de a kardok méretéből és kialakításából ítélve ehhez a csoporthoz tartozhatnak: Kiskunfélegyháza-Belsőferencszállás (Petőfiszállás-Majsai u. farm no. 1586) (42,5 cm); Tápiószele-Szumrák 90. sír (ismeretlen hossz). (Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: *Sarmatian swords with ring-shaped pommels in the Carpathian basin*. In: *The Enemies of Rome*, edited by László Kocsis, Proceedings of the 15th International Roman Military Equipment Conference, Bp, 2005. 97–98.)

[30] Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: *Sarmatian Swords with Ring-shaped Pommels in the Carpathian Basin*. i. m. 95–99.

[31] Arrianus irodalmi munkásságáról és politikai pályafutásáról ld: Eduard Schwartz: Arrianus. In: PWRE, Zweiter Band, hg. von Georg Wisssowa, J. B. Metzlerscher Verlag, Stuttgart, 1896, 1230–1247. c. Fehér Bence – Kovács Péter (szerk.): *Fontes Pannoniae Antiquae I*., Károli Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003. 181–183.

Orpheus Noster 2014.2.indd 101 2014.11.17. 14:45:32

katonáinak, hogy milyen harcrendet vegyenek fel az alánok ellen.[32] Fontos megemlíteni, hogy a műben az alánok szerepelnek, akik jóval keletebbre éltek, mint a jazigok és a roxolánok. Anabasis című művében egyszer megemlíti a jazigokat, ezért tudhatott róla, hogy azok különálló törzs.[33] Azonban az alánok, hasonlóan a többi szarmata néphez, nomádok voltak, így a harcmodoruk is nagyban hasonlíthatott a többiekére. A nagy térbeli távolság dacára a fegyverzetük nagyrészt ugyanaz lehetett, seregük döntően lovasíjászokból és contusszal felszerelt lovasokból állhatott.[34] Arrianus műveiből kiderül, hogy arra várt, hogy az alánok frontális támadást fognak intézni a legionáriusok ellen, amit visszaverhet contusszal felszerelt katonáival,[35] mégpedig oly módon, hogy a rómaiak mozgékony és vékony phalanxban állnak fel a felvonuló ellenséges lovasság megszalasztásához.[36] Emellett számított átkaroló támadásra és színlelt visszavonulásra is, ami a szarmaták jellemző manővere volt: ezzel zavarták volna össze a római sereget, és ezt igyekezett elkerülni a művében leírtakkal. Előírta, hogy a phalanx 2–4. sorában hajításra készítsék elő a contust, hogy a lovast vagy a lovat átszúrva megállítsák és visszaverjék a támadást, vagy ha ez nem sikerülne, a contus pajzsba vagy lemezpáncélba akadva a vas lágysága miatt meggörbülve mozgásképtelenné teheti az ellenséges lovast.[37] Nem tudni, hogy Arrianus művei mennyire lehettek ismertek az antik világban, nincs utalás arra, hogy Marcus Aurelius olvasta volna őket, de tény, hogy a rómaiak továbbra is használtak speciális, contusszal felszerelt lovas egységeket, ilyen volt pl. az ala I Ulpia contariorum milliaria is, amely Traianus korától kezdve Arrabonában állomásozott.[38]

Ha nem is Arrianus, de az előző háborúk tapasztalatait mindenképpen alkalmazták a Marcus Aurelius uralkodása alatti háborúkban is. A források arra utalnak, hogy egyes római egységeket kifejezetten kiképeztek arra, miként szálljanak szembe a lovas nomádokkal. Erre jó példa a Cassius Dio által leírt, 172/173 telére datálható, Duna jegén vívott csata.[39] Cassius Dio leírja, hogy a rómaiak a jazigokat üldözték, majd amikor a jégre értek, a jazigok szembeszálltak a rómaiakkal. A jazig lovasok szemből és oldalról támadtak. A rómaiak erre sűrű alakzatban álltak fel, valószínűleg orbis vagy acies quadrata formációban.[40] A római katonák

[32] Martin Mosser: *Steindenkmäler der legio XV Apollinaris*. Wien, 2003. 157.

[33] Arrianos: *Anabasis* I 3,2 (A görög nyelvű szöveget Fehér Bence segítségével dolgoztam fel).

[34] Arrianos: *Ars Tactica*, 44,1 (A görög nyelvű szöveget Fehér Bence segítségével dolgoztam fel). M. Christo Danoff: Alani. In: *Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike I.* (Herausgeber:) Konrat Ziegler, Walther Sontheimer, Alfred Druckenmüller Verlag, Stuttgart, 1964, 229 c.

[35] Arrianos: *Ars tactica*, 40.

[36] Arrianos: *Ars tactica*, 11,2.

[37] Arrianos: *Acies contra Alanos*, 17 (A görög nyelvű szöveget Fehér Bence segítségével dolgoztam fel).

[38] Barnabás Lőrincz: *Die Truppenbewegungen am pannonischen Limes während der Markomannenkriege*. In: *Zur Militärgeschichte der Donauprovinzen des Römisches Reiches*, Ausgewählte Studien 1975–2009, Band I. Budapest – Debrecen, 2010. 212; Barnabás Lőrincz: *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit I. Der Inschriften*, Wiener Stadtarchäologie, 2001. 18–19. 92.

[39] Cassius Dio: *Rómaiké historia* LXXI. 1,7.

[40] Ross Cowan – Adam Hook: *Roman battle tactics 109 BC–AD 303*. Osprey Publishing, Oxford, 2007. 52.

Orpheus Noster 2014.2.indd 102 2014.11.17. 14:45:32

egy része a csúszás megakadályozására a jégre rakta a pajzsát, és az egyik lábával ráállt. A rómaiak kézi tusára kényszerítve a jazigokat, kantárjuknál és hosszú lándzsájuknál fogva lerángatták őket lovaikról. A legionáriusok a pilum mellett a lovasok ellen hatékonyabb hastát használhatták, majd a közelharcra alkalmasabb gladiusszal és pugióval harcoltak. A szöveg hangsúlyozza, hogy a jazigok járatlanok voltak az efféle harcban, és könnyebb fegyverzetűek voltak, így nem tudtak helytállni; nagy veszteségeket szenvedtek, és csak kevesen tudtak elmenekülni. A rómaiak lényegében azáltal győztek, hogy saját harcmodorukat kényszerítették rá a szarmatákra.

A szarmatákkal szemben alkalmazott stratégiai és katonapolitikai változtatások

A 167/168-180 között vívott két szarmata háború alatt nemcsak a megfelelő harcmodort kellett kialakítania a birodalomnak, hanem stratégiai válaszlépéseket is kellett tennie a folyamatosan dúló háborúk alatt. Ezek közül a legfontosabbak a különböző csapatáthelyezések és az egységek átszervezése volt. Megállapítható, hogy a rómaiak igyekeztek olyan legionárius és auxiliáris egységeket bevetni Pannonia provincia határvidékén, melyek tapasztalata, harcmodora és fegyverzete alkalmassá tette őket arra, hogy szembeszálljanak a szarmatákkal.

A szarmaták elleni frontszakaszon nagyjából 21 000 katona szolgált. A háború elejéhez képest a lovas egységek számát néggyel növelték, így a lovasok létszáma 5000–6000 fő körül lehetett, és az íjjal felszerelt csapatok száma is nőtt. A legfeltűnőbb változás, hogy keletről jelentős csapatok érkeztek. 176-ban több ilyen keleti segédcsapatot is Inferiorba vezényeltek át. Két szír egység állomásozott itt, a cohors I Aurelia Antonina milliaria Hemesenorum sagittaria equitata és a cohors I Aurelia Antonina milliaria Surorum sagittaria equitata. Az említetteken kívül még Inferiorba vezényelték az ala I Thracum Herculianát Syriából és a cohors I Augusta Canathenorum Trachonitum equitatát Arábiából.[41] Az ala I Ulpia contariorum milliaria is részt vett a szarmaták elleni háborúban. Ez az ala hasonló fegyverrel, contussal volt felszerelve, mint a szarmata lovasok, így biztosan eredményesen harcolhatott ellenük. A két szír cohors íjászcsapat volt lovas íjászokkal is felszerelve, ezért vezényelték át ezeket az egységeket a szarmaták elleni frontra, a harcmodoruk ugyanis hasonlított a szarmatákéra.[42]

[41] Elképzelhető, hogy nem a *cohors I. Augusta canathenorum Trachonitum equitata* nevű egység állomásozott itt, ugyanis egy óbudai amphora töredék felirat az alábbi egység neve olvasható: *Coh(ortis) I. F(laviae) C(anathenorum?) XVI c(ongii?)* (*Tituli Aquincenses* III, cura B. Fehér, Budapest 2011. 34. Nr. 1103.)

[42] Lőrincz, B.: *Truppenbewegungen,* i. m. 212–213. Lőrincz, B.: i. m. p. 92. Kovács Péter: *Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk*, PTE-BTK Ókortörténeti és Régészeti Tanszék, Pécs, 2005. 214. Póczy Klára: *Aquincum, Budapest történelmi városmagja*. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2004. 188–189.

Orpheus Noster 2014.2.indd 103 2014.11.17. 14:45:32

A háborúkban a római stratégia a vexillatiókra épült, melyek előnye abban rejlett, hogy nem az egész legiót, hanem csak egy kisebb részét vetették be, miáltal az adott határszakasz nem maradt őrizetlenül. Ezeket az egységeket könnyebb volt irányítani, mint a nagy létszámú legiókat.[43] Nincs kizárva, hogy a háborúban több legio vexillatióit vonták össze, és ezeket együtt alkalmazták a szarmata területek megtámadásakor 175-ben. Így a vexillatio Afrorum et Maurorum is ide került. Ennek katonáiból állították fel a cohortes Maurorum equitatae milliaria et quingenaria egységeket. Elképzelhető, hogy a legio III Augusta vexillatióját Lambaesisből helyezték át ide, de erre nincsenek bizonyítékok. Ezenkívül a legio II adiutrix és a legio XV Apollinaris egy-egy vexillatióval harcolhatott a szarmaták ellen.[44] Az utóbbi részvétele azért érdekes, mert 131–137-ig Flavius Arrianos Cappadocia helytartójaként parancsnoka volt a legio XV Apollinarisnak és a XII Fulminatának, így ezek részt vehettek annak az alán támadásnak a visszaverésében, amelyről Arrianus két művét írta.[45] Ez azért is fontos, mert ebből látszik, hogy a rómaiak igyekeztek olyan egységeket átvezényelni a hadszíntérre, amelyek állomáshelyük miatt találkoztak már a nomád harcászattal, és az így szerzett tapasztalataikat jól felhasználhatták a szarmata hadszíntéren.

Összefoglalás

Tanulmányomban a Kr. u. 166/167–175 és a Kr. u. 178–180-ig tartó római–szarmata háborúk legfontosabb hadtörténeti vonatkozásait emeltem ki. Természetesen számos olyan kérdés adódik, melyekre csak a további régészeti kutatások adhatnak választ. A tanulmány rávilágított Pannonia hadtörténetének e lényeges szakaszára, melyet a külföldi és a magyar szakirodalom is mintegy érintőlegesen tárgyal. A római–szarmata háborúk döntő mértékben átalakították a provincia hadseregének összetételét és határvédelmét, és egyben egyfajta előfutárai voltak a 3. században intenzívebbé váló népvándorlási hullámnak. Az eseménysorozat hadtörténetileg azért jelentős, mivel látványos példáját nyújtja annak, miként volt képes a római harcászat alkalmazkodni az újabb és újabb kihívásokhoz, további három évszázaddal meghosszabbítva a birodalom fennállását.

Dávid Klemán: The Roman–Sarmatian wars in the military history (167/168–180 AD)

This article discusses the two Sarmatian wars which occurred during the reign of Marcus Aurelius, in 166/167–175 and 178–180 AD. The purpose of this study is not to tell the whole story of the wars; it rather emphasizes the military historical significance of the conflict. Some books

43 Cowan, R. – McBride, A.: i. m. 17–19

44 Lőrincz, B.: i. m. 212–213.; Mosser, M.: i. m. 157.

45 Mosser, M.: i. m. 157.

Orpheus Noster 2014.2.indd 104 2014.11.17. 14:45:32

and studies have been written about this period but they mostly deal with the Marcomannic wars, not with the Sarmatians. At first I examined closely the armies and warfare of the Sarmatian peoples, specifically their use of different kind of weapons and armour. Second, I studied the Roman tactics and military decisions which responded to the continuous conflicts with the Sarmatians. I concluded that the Romans commanded the vexillation of the Legio XV Apollinaris and those auxiliary troops to Pannonia province from the eastern provinces, who had the proper armament, training and experience to fight with the Sarmatian heavy cavalrymen and horse archers. The two Sarmatian wars are an excellent example how the Roman army and government was able to adapt to the new challenges which became more and more common from the 2nd century AD.

Orpheus Noster 2014.2.indd 105 2014.11.17. 14:45:32

MŰHELY

FEHÉR BENCE, ford.

Sapphó két új töredéke[1]

A

- - - - - - -

Bár rebeghetnéd: „Hazajött Charaxos
telt hajóval!" Ám hiszem, ehhez ért Zeus
s mind az istenek – teneked pedig nem
kell belelátnod.

Buzditón kell engemet ösztökélned,
Héra úrnőhöz könyörögni sokszor,
hogy kerüljön vissza Charaxos, épen
hozza hajóját,

s minket is sértetlenül itt találjon.
Mást a védőszellemeinkre hagyj mind:
hisz következik hamarost[2] a szélcsend
nagy viharokra,

és kiről úgy dönt az Olympos atyja:
vészből óvó szelleme visszatérjen
egykor, annak jut fölösen szerencse
s boldogan él majd.

[1] Idén látott napvilágot két Sapphónak tulajdonítható hosszabb töredék papiruszon (D. OBBINK: Two New Poems by Sappho, *ZPE* 189, 2014, 32–49). Amellett, hogy Obbink néhány további papirusztöredéken Sapphó több egyéb, már ismert versének is azonosította részleteit (néhány érdemi új javaslattal a szövegértelmezéshez: S. BURRIS – J. FISH – D. OBBINK: New Fragments of Book I of Sappho, *ZPE* 189, 2014, 1–28), az általa közölt adatok alapján a szerzőséget érdemben aligha lehet kétségbe vonni, így megalapozottnak vélem, hogy állító formában, határozottan mint Sapphó két töredékét fordítsam le e műveket.

[2] Futólag hadd jegyezzem meg, hogy e vers tanúsága szerint Hor. *Carm*. I 9, 9 *simul* szavát félreértés 'mihelyt'-ként értelmezni, nyilvánvalóan ott ugyanígy 'egyszerre, egyhamar' jelentésű.

Orpheus Noster 2014.2.indd 106 2014.11.17. 14:45:33

Mink is, egyszer hogyha fejét emelné
Lárichos, s már végre ha férfi lenne,
nagy hamar sok-sok keserű bajunkból
    megszabadulnánk.

B

Hogyhogy az, ki már szeretett egy embert,
Kypris úrnő, nem telik egyhamar be,
és leginkább hívni akarja újra?
    Felkel a vágyad,

hogy hiában hívj s azután megöljél
térdem-oldó vággyal [- - -][3]
[- - - - - - -]
[- - - - - - -]

[- - -] akarom, hogy [- - -]
[- - -] tűrjed el ezt [- - -]
[- - -] de hát magamtól
    jól tudom én ezt.

- - - - - - -

[3] A strófa további részei túl töredékesek ahhoz, hogy fordíthatóak legyenek. A következő sorban ugyan πέρησθα érthető, de a körülményektől függően többféleképp értelmezhető; az *adonicus* nem tartalmaz jelenleg megfejthető szavakat. A következő csonka strófa sem teljesen világos: úgy tűnik, mintha a hiányzó részben az istennő válaszát hallhatnók.

Orpheus Noster 2014.2.indd 107 2014.11.17. 14:45:33

IMREGH MONIKA, FORD.

Plutarchos: *Miért nem versben szólnak többé a Pythia jóslatai?*[*]

A beszélgetés résztvevői
Először: BASILOKLÉS, PHILINOS
Másodszor: PHILINOS, DIOGENIANOS, THEÓN, SARAPIÓN, BOÉTHOS

1. BASILOKLÉS: Ti aztán jól belementetek az éjszakába, Philinos, ahogy az áldozati adomány miatt elkísértétek a vendégeteket; mert rátok várakozva már-már lemondtam érkezésetekről.

PHILINOS: Mert lassan mentünk, Basiloklésem, ugyanis beszédek magvait hintettük el, s nyomban egy szócsata csalóka és viszályt szító kalászait arattuk, melyek mint a Kadmos által megölt sárkány fogaiból kikelt emberek, mindig újrasarjadtak, és a levágottak helyébe újak teremtek az út során.

BASILOKLÉS: Ki mást kellene hát megkérnem a jelenlevők közül, mint téged, hogy légy szíves, mondd el nekünk sorjában, miről folyt a vita, és ki mit mondott?

PHILINOS: Úgy tűnik, Basiloklés, rám marad ez a feladat. A többiek közül ugyanis senkire sem találnál rá egykönnyen a városban, mivel a legtöbbjük, úgy láttam, elutazott az idegennel együtt Kórykionba és Lykuriába.[1]

BASILOKLÉS: A vendégünk bizonyára kedveli a látnivalókat, s különös figyelemmel hallgat másokat.

PHILINOS: Felette kedveli a beszélgetést és igen tudásvágyó. Ám nem is annyira ez az, ami csodálatra méltó benne, hanem jóindulattal teli barátságossága, valamint vitázó kedve

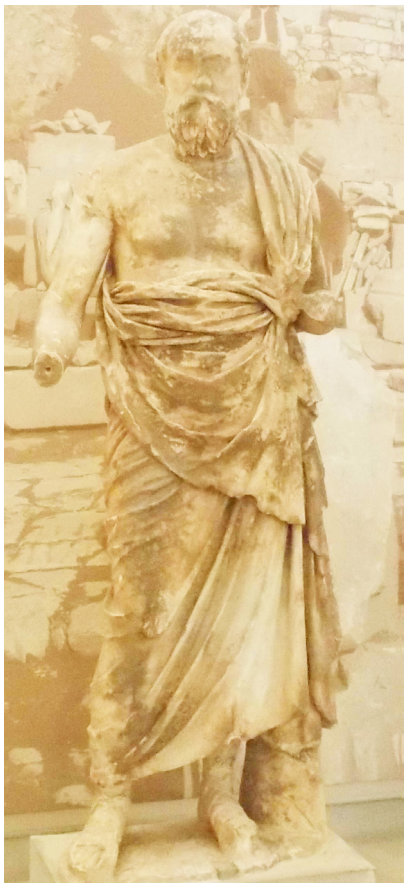

1. kép. Plutarchos szobra. Régészeti Múzeum, Delphoi

[*] A görög szöveg fordítása a következő kiadás alapján készült: Plutarchi Chaeronensis *Moralia* (recognovit Gregorius BERNARDAKIS), vol. III., Leipzig, ed. Teubner, 1891, 27–68. A görög szöveget és a fordítást összevetettem a következő kétnyelvű kiadással: Plutarco, *Iside e Osiride e Dialoghi delfici*, Milano, Bompiani testi a fronte, 2008, 204–267. A verses idézetek saját fordításaim.

[1] Pausanias, Ἑλλάδος περιήγησις, X, 6, 2-3.

Orpheus Noster 2014.2.indd 108 2014.11.17. 14:45:34

és kétkedése a beszélgetések során, s az, hogy sem nem csökönyös, sem nem konok a válaszadásban; ezért alighogy megismerkedik vele valaki, nyomban azt mondhatja: „jó atya sarja".[2] Tudnod kell ugyanis, hogy Diogenianos igen kiváló férfiú.

Basiloklés: Én magam ugyan nem láttam, Philinosom, de sokakkal találkoztam, akik e férfiú beszédét és jellemét is erősen helyeselték, s ehhez hasonló dolgokat meséltek erről az ifjúról. Ám hogyan kezdődött a beszélgetés, és miből indultatok ki?

2. Philinos: Az útikönyvírók egyáltalán nem gondoltak ránk, mikor műveiket írták, hogy majd részleteket tudjunk kiválasztani belőlük idézet gyanánt és sokat a feliratok közül is. Nos, vendégünket mélyen megragadta a szobrok elgondolása és művészi megmunkálása, s úgy tűnik, sok szép munkát megtekintett. Megcsodálta azt a bronzszobrot, melynek színezete sem patinára, se rézrozsdára nem hasonlít, hanem leginkább a fényes lazúrkő kék felületére, úgyhogy tréfálkozott is a hajóparancsnokokkal (ugyanis ők javasolták megtekintését), hogy nem elég jó tengerészek, mert bőrszínük nem vall a tenger mélykékjére.

Diogenianos tehát ezt mondta: „Vajon a hajdani kézműveseknek volt valami vegyítési vagy kezelési módszere a bronzra, éppúgy, ahogy a kardokat is úgymond megedzették, s ha az elmaradt, a bronz felmentést kapott a katonai szolgálat alól? A korinthosiak ugyanis nem mesterségbeli tudásuk révén, hanem egy véletlen folytán jutottak e szép színhez,[3] amikor is tűz harapódzott el egy házban, ahol némi aranyat és ezüstöt és nagyobb mennyiségű rezet tároltak. Miután ezek így egybeolvadtak és összeálltak, az egész a réz túlsúlya miatt a bronz nevet kapta."

Theón pedig válaszul így szólt: „Mi egy másik, furfangosabb történetet hallottunk. Egyszer egy korinthosi ötvös egy arannyal gazdagon díszített ládára bukkant, s attól félve, kiderül a dolog, apránként, mindig csak kis darabokat vágott le belőle. Ezeket titokban rézzel vegyítette, amitől az csodálatos szerkezetűvé vált. Színe és különös szépsége miatt jó áron tudta aztán eladni. Hanem ez is meg az előbbi is csak szóbeszéd. Azonban úgy tűnik, létezett valamely vegyület, illetve ötvözet, valahogy úgy, ahogy most az aranyat ezüsttel vegyítik, s így egy sajátos és különleges – szerintem túlságosan – fakó színt kölcsönöznek neki."

3. „Te mit gondolsz, mi lehet az oka, hogy ott a bronznak ilyen színe lett?" – kérdezte Diogenianos. Theón pedig így felelt: „Amikor a természettől létrehozott legegyszerűbb dolgok – a tűz, a föld, a levegő és a víz – voltak keletkezőben, illetve léteztek, a rézzel semmi más nem érintkezett, és semmi más nem közeledett hozzá, csak a levegő; világos tehát, hogy ez által és ennek hatására különbözik örökösen és magából fakadóan.[4] Vagy

[2] Platón, *Respublica*, 368 a.

[3] Pausanias, II, 3, 3.

[4] Plutarchos, *Coriolanus*, 38, 232 A.

Orpheus Noster 2014.2.indd 109 2014.11.17. 14:45:34

világra sem jött még Theognis, s zengted ezt,

ahogy a vígjátékíró mondja,[5] s azt szeretnéd inkább megtudni, hogy milyen természetű volt a levegő, és míg a rezet könnyedén cirógatta, miféle erővel élt, hogy azt felszínén megfestette?"

Miután Diogenianos igennel válaszolt, ezt mondta: „Mert én is, gyermekem; kutassunk hát együtt, méghozzá mielőbb, ha van kedved, hogy miért az olaj fertőzi leginkább rozsdával a folyadékok közül. Ugyanis kétségkívül nem magát a rezet részelteti a rozsdában, amennyiben tisztán és mocsoktalan állapotában érintkezik vele."

„Semmiképpen – szólt az ifjú. – Nekem bizony úgy tűnik, valami más lehet ennek a dolognak az oka. Ugyanis ha a rozsda a finom, átlátszó és tiszta levegővel találkozik, jól látható, egyéb nedves anyagokban viszont láthatatlanná lesz." Theón erre ezt felelte: „Igazad van, gyermekem, és helyesen beszélsz, de vizsgáld meg azt is, ha van kedved, amit Aristotelés[6] jelölt meg e dolog okának." „Van bizony" – válaszolta. „Azt mondja mármost, hogy a rozsda más nedves anyagokból közeledve észrevétlen hatol be és terjed szét, minthogy egyenlőtlenek és ritkásak a pórusok. Az olaj sűrűsége révén viszont nem jut keresztül, és egy helyben maradva ott felhalmozódik. Tehát ha mi is valami hasonló dolgot tudnánk feltételezni, nem lennénk teljesen zavarban e varázslat és magyarázata tekintetében."

4. Ahogy tehát megegyeztünk és egyetértettünk, Aristotelés a delphoi levegőről beszélt, mely sűrű és összefüggő, és visszhangos, mert a hegyek útját állják a hangnak, és visszaverik azt; azonkívül még ritka és csípős is, ahogy valahol állítja, ahol az élelmiszerek érleléséről van szó. Azt mondja tehát, hogy ritkaság hatja át, és megsebzi a bronzot, s így idéz elő abból nagy mennyiségű, földszerű rozsdát, viszont nem engedi azt keresztül, és visszaszorítja, minthogy a sűrűség nem kényszeríti arra, hogy a felszínre törjön, az alatta levő réteg pedig a nagyobb részen át elváltozik, és bizonyos csillogást és ragyogást kap szerte a felszínén. Mi elfogadtuk ezt, mire vendégünk azt mondta, hogy a másik feltevés állja meg inkább a helyét.

„A ritkaság – mondotta – ellentmondásosnak tűnik, és a levegő úgynevezett sűrűségével való viszonyában nem eléggé érthető. Ugyanis a réz az idő múlásával magától pusztul, és így bocsátja ki magából a rozsdát, melyet a sűrűség megtart és szilárddá tesz, és az nagyobb mennyiségben láthatóvá válik."

Theón erre így válaszolt: „Ugyan mi akadálya annak, hogy ugyanaz a dolog egyszerre ritka és sűrű is legyen, ahogyan a szövetek közül a selyem és a finom lenvászon, melyekről Homéros azt mondta[7]:

sűrü szövésű vásznakból csepegett az olíva –

[5] Ismeretlen szerző, *CAF*, III, 495. p., 461. fr. (Plutarchos idézi még a *Maxime cum principibus philosopho esse disserendum*, 777 C-ben: *Moralia*, 50.)

[6] Aristotelés ránk hagyományozott szövegeiben nem maradt fenn az a szöveghely, amelyre itt Plutarchos céloz.

[7] Homéros, *Odysseia*, VII, 107; Athénaios, *Deipnosophistae*, 582 D.

Orpheus Noster 2014.2.indd 110 2014.11.17. 14:45:34

ahol megmutatja, hogy a vászon ritka, de aprólékos szövése arra szolgál, hogy az olaj ne rekedjen meg benne, hanem folyjon át és csepegjen le, úgyhogy itt a sűrűség és a ritkaság nem zárja ki egymást. És bizony nemcsak a rozsda előidézésére használhatja az ember a levegő ritkaságát, hanem úgy tűnik, a rezet tetszetősebbé, ragyogó kékké alakíthatja, fényt és ragyogást adva a lazúrkő színéhez."

5. Mivel ekkor mindenki elhallgatott, idegenvezetőink ismét elővették idézeteiket. Miután felolvastak egy, úgy vélem, az argosi Aigón[8] uralkodásáról szóló jóslatot, Diogenianos többször is megjegyezte, hogy csodálkozik azoknak a verseknek a középszerűségén és silányságán, amelyeken a jóslatok szólnak: „S valóban, Apollón a Múzsák vezetője, s nem kevesebb köze van az úgynevezett ékesszólás szépségéhez, mint a lírai költemények és dalok szép hangzásához, és messze fölülmúlja Homérost és Hésiodost az ékesszólásban. Láthatjuk azonban, hogy mind a prózai, mind a verses jóslatok közül a legtöbb tele van hibákkal és silány megfogalmazással."

Minthogy ott volt Athénból a költő Sarapión, így szólt: „Vajon hitelt adunk-e Apollón szavainak, másrészről viszont van-e türelmünk azokat olvasni, jóllehet elmaradnak szépségben Homéros és Hésiodos költeményei mögött, és nem úgy vesszük-e inkább őket, mint kiváló és nagyszerű szerzeményeket, helyreállítva így korábbi, a jelentéktelen nyelvhasználatukból fakadó megítélésüket?"

Erre Boéthos, a földmérő[9] (tudod, ez az ember immár Epikuros követője), így válaszolt: „Hallottad-e – kérdezte – a festő Pausón[10] történetét?" „Nem én" – felelte Sarapión. „Pedig érdemes hallani. Ugyanis bár olyan megbízást kapott, hogy porban hempergő lovat fessen, a lovat futás közben festette meg. Mikor megrendelője méltatlankodni kezdett, Pausón felnevetett, és megfordította a képet. S ahogy a festményt a feje tetejére fordította, a ló nem futni, hanem hemperegni látszott.

Bión szerint bizonyos szavak is így viselkednek, amikor megfordítjuk őket. Ezért aztán egyesek a jóslatokról is azt mondják, hogy úgy jók, ahogy vannak, merthogy Apollóntól erednek. Attól még nem idegenek az istentől, mert egyszerűen vannak megfogalmazva; ugyanis éppen ez az, amitől nehezen értelmezhetők. Hogy a jóslatok szövege nincsen művészi formába öntve, az előtted is, kedves Sarapión, aki jóslatmagyarázó pap vagy, kétségkívül világos. Ugyanis olyan verseket írsz, melyek egyrészt bölcsen és szigorúan megfelelnek a tárgynak, másrészt erőben, kellemben és előadásmódban inkább hasonlítanak Homéros és Hésiodos költeményeire, mint a Pythia által kiadott szavakra."

6. Sarapión pedig így szólt: „Beteg már a fülünk és a szemünk, ó Boéthos, mert kényelmében és elpuhultságában hozzászokott ahhoz, hogy a szórakoztatóbb dolgokat nevezze és nyilvánítsa szépnek. Hát mindjárt szemrehányást teszünk a Pythiának,

8 Plutarchos, *De Alexandri Magni fortuna aut virtute, oratio I et II*, 340 C (*Moralia*, 22).
9 Plutarchos, *Quaestionum convivalium libri IX*, 673 C (*Moralia*, 47).
10 Claudius Aelianus, *Varia historia*, XIV, 15.

Orpheus Noster 2014.2.indd 111 2014.11.17. 14:45:34

hogy nem cseng tisztában a hangja a lantjátékos Glauké[11] hangjánál, hogy nem kente be magát illatos kenőccsel, hogy nem bíborruhába öltözve ereszkedik le az *adyton*ba, sem vágykeltő fahéjjal, illatos gyantával vagy tömjénnel nem szerelkezik fel, hanem babéraggal és árpaliszttel! Hát nem látod – mondta –, mekkora élvezetet nyújtanak Sapphó költeményei, melyek elbűvölik és elvarázsolják hallgatóságát? *A Sibylla pedig* – Hérakleitos[12] szerint – *őrjöngő szájjal megrázó, díszítetlen s nem csiszolt szavakat kimondva ezredéveket hat át hangjával Apollón által.* Pindaros[13] pedig azt mondja, hogy *Kadmos igazi muzsikát hallott az istentől*, mely nem kellemes, nem lágy, nem dallamosan hangzó. Ugyanis a szent és sérthetetlen nem engedi közel magához a gyönyört, hanem Atéval együtt vetődik oda, és amint látszik, legföljebb az ő kíséretében jut el az emberek fülébe."

2. kép. Michelangelo, *A delphoi Sibylla*, Róma, Sixtus Kápolna

7. Amikor Sarapión ezeket mondotta, Theón elmosolyodott, és így szólt: „Ó Sarapión, a szokás hagyta ezt hátra, felhasználva az Atéról és a gyönyörről keletkezett legendát. Mi viszont, Boéthosom, akár jelentéktelenebbek ezek a versek Homéros költeményeinél, akár nem, ne gondoljuk úgy, hogy azokat Apollón költötte, hanem létrejöttükhöz ő adta meg a kezdő lökést, a Pythiák közül kinek-kinek a természet adta fogékonysága szerint. Ha ugyanis leírni és nem kimondani kellene a jóslatokat, nem hiszem, hogy azokat Apollón írásainak vélve megfeddenénk, hogy külalakjukban elmaradnak az archónok írása mögött. Ugyanis sem a hang, sem a beszéd, sem a stílus, sem a versmérték nem Apollóné, hanem a jósnőé.

[11] Theokritos, IV, 31.

[12] Hérakleitos, 3, n. 22B92 in H. Diels – W. Kranz: *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 3 voll., Berlin, Weidmann, 1956[8], I, 172.

[13] Pindaros, 32. frag., (ed. Christ.).

Orpheus Noster 2014.2.indd 112 2014.11.17. 14:45:35

Az isten pedig egyedül látomásokat sugall, és világosságot gyújt a lélekben a jövőt illetően. Ugyanis az isteni ihlet valami ilyesmi. Általában szólva nektek, vagyis az Epikurost követő jósoknak[14] a figyelmét nem kerülheti el semmi (hisz nyilván te magad is közéjük álltál), hanem a régebbi jósnőket is vádoljátok, hogy jelentéktelen versekben szóltak, s a mostaniakat is, hogy prózában, keresetlen szavakban mondják el a jóslatokat, hogy nem adnak nektek számot fejetlen, csenevész, kurtán végződő hexametereikért[15]."

Diogenianos erre így szólt: „Az istenekre kérlek, ne tréfálj velem, hanem oldd meg nekünk közös problémánkat! Hiszen senki sincs a görögök között, aki ne kutatná az okát és a módját annak, hogy miképpen szűnt meg a jóslat versben szólni, és hogyan kezdett helyette prózát használni." Theón pedig azt válaszolta: „De gyermekem, úgy tűnik, most is sértő módon elvesszük az idegenvezetők kenyerét. Hagyd tehát, hogy előbb ez meglegyen, aztán kedvedre vizsgálódhatsz, amiről csak akarsz!"

8. Akkor már Hierón, a tyrannos szobra előtt jártunk. S bár vendégünk minden egyébbel tisztában volt, mégis nyájas hallgatónak mutatkozott. Azonban amikor azt hallotta, hogy az egyik, Hierón szobra felett álló oszlop éppen azon a napon, amelyen Hierón Syrakusában meghalt, magától ledőlt, elcsodálkozott.

Emellett én is felhoztam hasonló történeteket, mint amilyen Hieróné, Spartiatés fiáé,[16] hogy a Leuktra síkságán bekövetkezett halála előtt a szobrának kiesett a szeme. Azok a csillagok pedig eltűntek, amelyeket Lysandros ajánlott fel áldozati ajándékul az aigospotamoi hajóscsatából, magának Lysandrosnak a márványszobra körül pedig olyan burjánzó vad rét és bozótos nőtt, hogy az arcát is elrejtette.[17] Aztán az athéniak szicíliai kudarcai idején a győzelmi pálmaág arany datolyái lepotyogtak, a Pallas-szobor pajzsát pedig hollók tördelték le.[18] Továbbá a knidosiak koszorúja, amelyet Philomélos, a phókisiak tyrannosa egy táncosnőnek, Pharsaliának[19] ajándékozott, mikor a nő Hellasból Itáliába utazott, Metapontionban a vesztét okozta, mert tréfálkozni mert Apollón szentélyével kapcsolatban. Tudniillik, ahogy az ifjak a koszorúra vetették magukat, és az aranyért küzdöttek egymással, a nőszemélyt halálra rángatták.

Aristotelés egyedül Homérosról mondotta, hogy mozgásba hozza a szavakat a bennük lévő erő lévén.[20] Én viszont azt mondanám, hogy az itteni áldozati adomá-

14 *Epicurea*, edidit H. Usener, Stuttgart, Teubner, 1966, 395. frag., 262. p.

15 Athénaios, *Deipnosophistae*, XIV, 632 D–E. – Három tipikus hiba a hexameterben: az ἀκέφαλος, fejetlen hexameter, melyben az első versláb röviddel kezdődik; a λαγαρός, csenevész, melynek közepén a hosszú helyett rövid van; és a μείουρος, kurtafarkú hexameter, melyben az utolsó láb első szótagja rövid.

16 Pausanias, X, 9, 7; Xenophón, *Hellenica*, I, 6, 32; IV, 4, 9.

17 Plutarchos, *Lysandros*, 18 *(Vitae parallelae* 443 A*)*; Clemens Alexandrinus, *Stromata*, I, 70 (358 Potter).

18 Pausanias, X, 15, 5.

19 Athénaios, XIII, 605 C.

20 Aristotelés, *Rethorica*, III, 11 (1411 b 31); Frag. 130 (ed. Rose).

Orpheus Noster 2014.2.indd 113 2014.11.17. 14:45:35

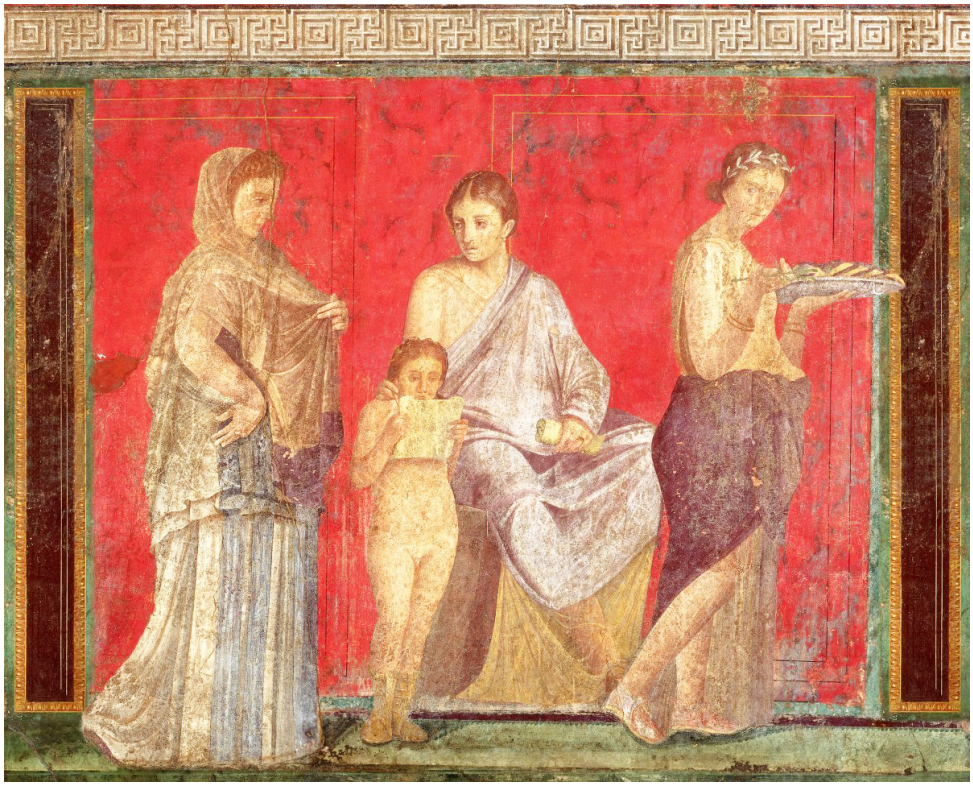

nyok is mintegy együtt mozognak és együtt jeleznek az isteni szándékkal. S ezek nagy része egyáltalán nem üres és ostoba képzelgés, hanem mind isteni erő okozta jelenség.

Boéthos erre így szólt: „Valóban. Hiszen nem elég az istent havonta egyszer halandó testbe zárni, hanem mindenféle kőbe és ércbe is belevegyíthetjük őt, mintha nem lenne elegendő számunkra az efféle esetekre a teremtő végzet és a véletlen."

„Úgy? – mondtam én. – Talán úgy gondolod, hogy minden ilyen esemény a végzet és a véletlen műve? S hihetőnek tűnik számodra, hogy az atomok

3. kép. Áldozatra való felkészülés a Villa dei Misteri freskóján, Pompei
4. kép. *Filozófusfej*, Régészeti Múzeum, Delphoi

Orpheus Noster 2014.2.indd 114 2014.11.17. 14:45:37

se nem korábban, se nem később válnak szét egymástól, szóródnak szét, és hajlanak el, hanem ugyanabban az időben, amikor az áldozatot felajánlók közül ki-ki vagy valami hitványságot, vagy valamely derék tettet vitt éppen végbe? S neked most, úgy tűnik, Epikuros segít mindazzal, amit háromszáz évvel ezelőtt írt vagy mondott.[21] Apollón viszont, ha mindenütt jelenlevőként nem vegyítené bele magát mindenbe, nem gondolod, hogy a létezők közül semminek sem nyújtaná a mozgás kezdetét és az esemény okát?"

9. Ilyesféle dolgokat válaszoltam én Boéthosnak, majd hasonlókat mondtam a Sibylla-jóslatokról.[22] Ugyanis ekkor már amellett a törvényszék közelében található szikla mellett álltunk, amelyről azt mondják, hogy rajta ült az első Sibylla,[23] aki a Helikónról jött, és a Múzsák nevelték (némelyek szerint a Malieoiról érkezett, s Lamia, Poseidón leánya szülte). Sarapión pedig emlékezetünkbe idézte azt a dalt, amelyben a Sibylla saját magáról énekel, hogy „jóstehetsége révén nem fog meghalni halállal, hanem ő maga a Holdon kering, átváltozva a Holdon látható úgynevezett arccá, lelke és lehelete pedig a levegővel elegyedve örökké eljut majd hozzánk jóslatok és előjelek formájában. Testéből pedig, mely a földben átalakul, s felette rét és bozótos hajt ki, szent állatok fognak táplálkozni, melyeknek belső részei mindenféle színt, formát, minőséget mutatnak, aminek alapján előzetes jelzés szűrhető le az emberek számára a jövőt illetően."

Boéthos erre már hangosan felnevetett, vendégünk viszont azt mondta, hogy ha mindezek legendának is tűnnek, mégis a jóslatokat igazolja sok görög város pusztulása és áttelepülése, sok barbár sereg megjelenése, valamint korlátlan hatalmak megdőlése.

„Így azokat a nemrégiben Kyménél és Dikaiarcheiánál történt eseményeket,[24] amelyeket nem foglaltak versbe és nem énekeltek meg egykor a Sibylla-jóslatok, az idő mintegy tartozását leróva vitte véghez: a tűzhányók kitörését, a tengerben buzgó meleg forrásokat, a feltörő forró levegő által a magasba záporozó köveket, és mindezzel együtt ily hatalmas és jelentős városok pusztulását; úgy, hogy napkeltére odáig jutottak: nem lehetett többé pontosan tudni, a felforgatott és lerombolt tájon hol voltak a lakott területek. Ha ugyanis ezek megtörténtek, nehéz elhinni, hogy isteni erő segítsége nélkül ilyet bárki is előre megmondjon."

10. Boéthos erre így szólt: „Ugyan miféle eseménnyel nem adós a természetnek az idő, te kiváló férfiú? Mi lehet az a rendkívüli és váratlan dolog földön és vízen, a városok vagy az emberek között, amit ha előre megmond valaki, ne következne be a valóságban is? Úgyhogy nem annyira jövendölés ez, hanem csak egy kijelentés,

[21] Usener, *Epicurea*, 383. frag., 355. p.

[22] Clemens Alexandrinus, *Stromata*, I, 70 (358 Potter) Plutarchos itt következő részletét dolgozza fel az idézet végéig.

[23] Pausanias, X, 12, 1 és 5; Platón, *Phaidros*, 244 B.

[24] Plutarchos, *De sera numinis vindicta*, 566 D–E (*Moralia*, 42).

Orpheus Noster 2014.2.indd 115 2014.11.17. 14:45:37

vagy inkább mintha olyan dolgokkal dobálózna és szórna szét a végtelenbe, amelyeknek nincs valós alapja. Ahogy ezek így keringenek, a sors gyakran találkozik velük, és véletlenül egybeesik azokkal. Úgy vélem ugyanis, hogy van különbség aközött, hogy egy előre megmondott dolog egyszer csak bekövetkezik, vagy hogy valaki megmondja, mi fog történni. Az a kijelentés ugyanis, amely nem a fennálló körülményeket állítja, magában hordozza a tévedés lehetőségét, és jogtalanul várja el a magától értetődő bizalmat. S a jövőre vonatkozó állításnak nincs megfelelő igazolása abban, hogy miután valaki mondott valamit, ráismer a bekövetkező dologban. Mindezt az emberek tapasztalatlansága teszi lehetővé. Inkább 'ügyesen találgató' az, akit a szóhasználat 'kiváló jósnak' tett meg,[25] s azzal egyenlő, aki a jövőt a valószínűség alapján kutatja és nyomozza ki. A Sibyllák és a jövendőmondók[26] pedig ismertetőjel nélkül, mintegy a nyílt tengerbe vetették bele az időpontot, s különféle eseményeket és szerencsétlenségeket jelölő szavakat és mondatokat szórtak széjjel, csak úgy, találomra. Így, ha be is következik néhány ezek közül a végzet folytán, mégis ámítás az, amit most kijelentenek, még ha később véletlenül valóban meg is történik."

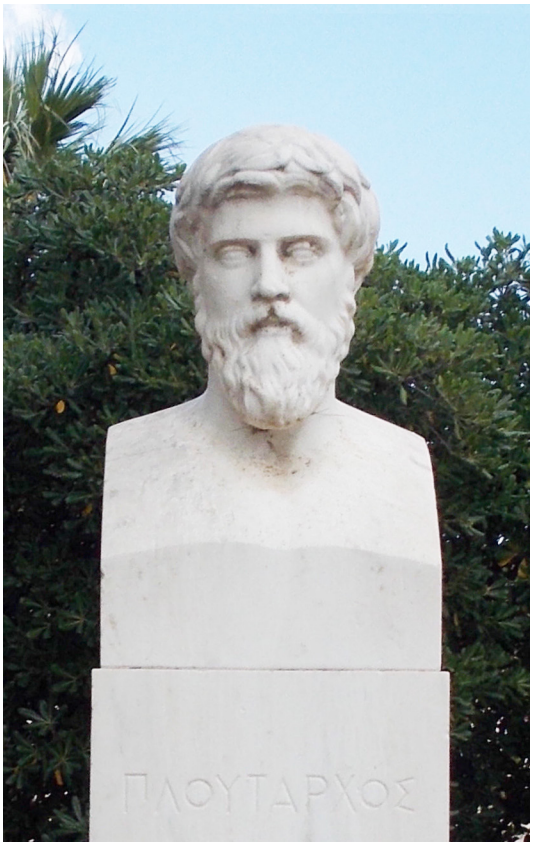

5. kép. Plutarchos szobra Chairóneiában

11. Miután Boéthos mindezeket elmondta, Sarapión szólalt meg: „Helyes ez az alapelv az efféle határozatlan és alaptalan kijelentéseket illetően: *Ha győzelmet jósolnak a hadvezérnek, már meg is nyerte a csatát;* vagy: *Ha a város elfoglalását jövendölik, már veszve van az.*

[25] Euripidés, *TGF* 973; *CAF* III, 65 Menandros (n. 225); Cicero az Euripidés-idézetet latinul dicsérő értelművé fordítja, *De divinatione*, II, 5 (12): „bene qui coniciet, vatem hunc perhibebo optumum" *(aki helyesen következtet arról, hogy mi fog következni, azt kiváló jósnak kell tartanunk)*. Az utóbbit pedig megtaláljuk szó szerint Plutarchosnál, *De defectu oraculorum*, 40, 432 C (*Moralia*, 27.).

[26] Βάκιδες, a régi boiótiai jós neve: Βάκις később többes számban általában véve jövendőmondót jelentett, vö. Aristotelés, *Problemata*, 954 a 36; *Mirabilia*, 838 a 6; Strabón, XIV, 1, 34; Pausanias, X, 12, 1.

Orpheus Noster 2014.2.indd 116 2014.11.17. 14:45:37

Ahol viszont nemcsak az eljövendő eseményt jelentik be, hanem azt is, hogyan, mikor, mi után és mivel együtt fog bekövetkezni, az már nem csupán a feltételezése a hamarosan eljövendő dolgoknak, hanem a feltétlenül bekövetkezendő dolgok előrejelzése. Ilyen például Agésilaos[27] sántasága:

Spárta, vigyázz, bár jól fennhordod az orrod,
hogy ne legyen vesztedre a sánta királyság,
mert téged hosszú, váratlan kínok emésztnek,
s gyilkos háboru hömpölygő hullámiba fúlsz még.

Aztán a szigetről szóló jóslat úgyszintén, melyet a Théra és Thérasia[28] előtti tenger szökőárral önt el; továbbá a Philippos és a rómaiak háborújával kapcsolatos:

Ám amidőn trósz nép unokái fölébe kerülnek
harcban a púnoknak, hihetetlen mind, mi lesz akkor:
tengerből tűztenger lesz, villámlik a mélyből,
tűzcsóvák törnek fel a hullám árjain által
sziklákkal vegyesen; s már emberi szó nem elég, hogy
ott mily nagy sziget áll örökön majd, és az erőset
harcban kis csapatával a gyengébb győzi le bátran.

Azt ugyanis, hogy a rómaiak, miután Hannibált legyőzték, rövid idő alatt fölébe kerekednek a karthágóiaknak, és hogy Philippost, amikor az aitólok és a rómaiak ellen hadat indított, legyőzték a harcban, s végül, hogy egy sziget bukkant fel a tenger mélyéből hatalmas tűz közepette, miközben szökőár tört fel buzogva: ezt nem képes senki véletlenül eltalálni úgy, ahogy történtek, s e dolgok egybeestek, hanem a jóslat felépítése mutat rá, hogy itt előretudásról van szó. Az a jóslat is ilyen volt, amely kereken ötszáz évvel korábban megmondta a rómaiaknak azt az időpontot, amikor egyszerre minden nép ellen háborút fognak viselni. Ez a fellázadt rabszolgák elleni háború volt. Ezekben nincsen semmi homályos vagy megfejthetetlen, hogy a kijelentésnek a véletlent kellene keresnie a végtelenségben. Ám a kijelentés a bizonyíték sok más zálogát is adja, és megmutatja az utat, amelyen a végzet halad. Nem gondolom ugyanis, hogy bárki azt mondaná ezek után, hogy az előre megjósolt dolgok véletlenszerűen történnek meg. Hiszen akkor mi akadálya van annak, hogy mást mondjunk, mint hogy nem Epikuros írta meg számotokra a *Legfőbb tételeket (Ratae sententiae)*,[29] Boéthosom, hanem véletlenül, csak úgy maguktól kerültek így egymás mellé a betűk, s állt össze a könyv?"

12. Miközben ezekről beszélgettünk, továbbsétáltunk. A korinthosiak kincsesházában pedig, amikor a bronz pálmaágat tekintettük meg, amely még megvan a műemlékek közül, megdöbbenést keltettek Diogenianosban – de kétségkívül bennünk

[27] Plutarchos, *Agésilaos* III, 597 C; *Lysandros*, 22, 446 A *(Vitae parallelae)*; Pausanias, III, 8, 9.

[28] Iustinus, XXX, 4, 1.

[29] Usener, *Epicurea*, 342. p.

Orpheus Noster 2014.2.indd 117 2014.11.17. 14:45:37

is – a talapzatába faragott békák[30] és siklók. Hiszen a pálma nem mocsári növény, amely szeretné a vizet, ahogy más fák, s a korinthosiakhoz sincs köze a békáknak, s nem is ismertetőjelei vagy jelképei a városnak. Ahogyan egyébként a selinusiak állítólag arany zellert [*selinont*] ajánlottak fel egykor az istennek, a tenedosiak pedig kétélű bárdot azokból a rákokból, amelyek a náluk levő úgynevezett Asterion mellett tenyésznek; ugyanis úgy tűnik, egyedül ezeknek a rákoknak olyan formájú a páncélja, mint a bárdnak. Azontúl a hagyomány szerint Apollón számára a holló, a hattyú, a farkas, a sólyom és bármi más sokkal inkább kedves állat, mint ezek.

Akkor Sarapión azt mondta, hogy a művész arra célzott, hogy a Nap folyadékokból veszi táplálékát, keletkezését és leheletét, akár ha Homérost hallanánk:

„Hélios ím felemelkedvén elhagyta a lágyvizü tengert”.[31]

Vagy mintha az egyiptomiakat látnánk, amint a napfelkelte kezdetének lótuszon ülő újszülöttjét rajzolják. Erre én elnevettem magam, és azt mondtam: „Mi jogon utasítod te itt el megint a Stoát, derék férfiú, miközben rezzenéstelen arccal fűzöl beszédedbe tűzre lobbanásokat és kigőzölgéseket,[32] nem a thesszálok módjára, akik lehozzák a Napot és a Holdat,[33] hanem mintha innen a földről és a vizekből sarjadnának ezek bennük ázva? Platón ugyanis az embert is égi teremtménynek nevezte,[34] mely származásánál fogva emeli fel tekintetét a földről. Ti viszont csak nevettek Empedoklésen, aki azt állította, hogy a Nap az égi fénynek a Földön való visszaverődéséből keletkezett, s újra

visszasugárzott ím az olymposi isteni főkre.[35]

Ti pedig bebizonyíthatjátok, hogy a Nap földből termett élőlény vagy mocsári teremtmény, ha szülőföldjét békák és siklók tanyájának tartjátok. Ám mindezt hagyjuk a sztoikus tragédiára, a szobrászok műveinek részleteit pedig csak úgy szőrmentén vizsgáljuk! Ugyanis sokszor túl mesterkéltek, és nem tudnak egészen lemondani a szükségtelen és semmitmondó részletekről.

Ahogyan tehát az a mester, aki Apollón kezére kakast faragott, a hajnalt és a készülő napfelkeltét kívánta érzékeltetni, úgy itt a békákról azt mondhatná esetleg valaki, hogy a tavasz jelképeként szerepelnek, amikor a Nap uralkodni kezd a levegőben, s elűzi a telet; ha ugyan szerintetek Apollónt és a Napot nem két, hanem egy istenségnek kell tartani.”

30 Plutarchos, *Septem sapientium convivium*, 164 A (*Moralia*, 13.).

31 Homéros, *Odysseia*, III, 1.

32 H. von Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, voll. 3, Leipzig, Teubner 1903–1905, II, nn. 652–656, 196. p.

33 Aristophanés, *Felhők*, 749; Platón, *Gorgias*, 513 a; Horatius, *V. epódos*, 46; Propertius, I, 1, 19; Lucanus, VI, 438–506; vö. Plutarchos, *De defectu oraculorum*, 416 F (*Moralia*, 27.).

34 Platón, *Timaios*, 90 a; vö. Plutarchos, *De exilio*, 600 F (*Moralia*, 45.).

35 Empedoklés, 21, n. 31 B 44 in H. Diels – W. Kranz: *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 3 voll., Berlin, Weidmann, 1956[8], I, 330; vö. Plutarchos, *De placitis philosophorum*, 890 B (*Moralia*, 59.).

Orpheus Noster 2014.2.indd 118 2014.11.17. 14:45:38

Erre Sarapión azt kérdezte: „Tehát te nem így gondolod, hanem úgy véled, hogy a Nap különbözik Apollóntól?" „Én bizony úgy gondolom – feleltem –, hogy különbözik, miként a Hold a Naptól. Azonban a Hold nem túl gyakran és nem is teljesen takarja el a Napot,[36] a Nap viszont minden embernél egyszerre éri el, hogy ne ismerje fel Apollónt, azáltal, hogy az érzékelés révén elfordítja a gondolkozást a létezőtől a jelenségek felé."

13. Ezután Sarapión megkérdezte az idegenvezetőktől, hogy a kincsesházat miért nem felajánlójáról, Kypselosról nevezték el, és miért így emlegetik: a korinthosiak kincsesháza. Azt hiszem, bajban lehettek a dolog okát illetően, mert hallgattak, erre én felnevettem és így szóltam: „Hát mit gondolunk, mire fognak ezek itt még emlékezni, s mit fognak még tudni, hogyha mi égi dolgokról cseverészünk? Hiszen az előbb éppen tőlük hallhattuk, hogy miután a tyrannisnak vége lett, a korinthosiak a Pisában levő aranyszobrot és az itteni kincset is a város tulajdonaként akarták a rajtuk levő feliraton feltüntetni. Delphoi ezt jóváhagyta és megadta mint jogos követelést, és amikor az élisiek megkísérelték ezt megakadályozni, úgy döntöttek, hogy nem vehetnek részt az isthmosi játékokon. Amiért is attól fogva egyetlen élisi atléta sem indulhatott ezeken a versenyeken.

Annak, hogy Héraklés megölte a Molionidákat Kleónai környékén,[37] nincs semmi része abban (ahogy egyesek gondolják), hogy az élisieket kizárták. Ugyanis épp az ellenkezője állt az érdekükben, ha emiatt a korinthosiakkal haragban voltak." Én tehát ezt mondtam.

14. Amikor pedig az akanthosiak és Brasidas kincsesháza mellett haladtunk el, az idegenvezető mutatott nekünk egy helyet, ahol valaha Rhodópisnak, a hetérának a pénze[38] hevert, mire Diogenianos felháborodva így szólt: „Tehát telket adtak Rhodópisnak a város földjéből, hogy béréből a tizedet elhelyezhesse, Aisópost[39] meg, aki ugyanúgy rabszolga volt, mint ő, megölték!"

Sarapión erre azt kérdezte: „Kedvesem, miért vagy felháborodva? Akkor nézz csak föl oda, és szemléld meg a hadvezérek és uralkodók között Mnésareté aranyszobrát, amelyről Kratés azt mondta, hogy a görögök féktelenségének győzelmi jeleként áll ott."[40] Az ifjú megnézte, és azt kérdezte: „Hát nem Phrynéről szólt Kratésnak ez a mondása?" „De igen" – válaszolta Sarapión. „Tudniillik Mnésaretének hívták, a Phryné [ʼVarangyosbékaʼ] nevet pedig sápadtsága miatt kapta.

Úgy tűnik, elég sok nevet takarnak ragadványnevek. Alexandros anyjáról, Polyxenéről legalábbis azt mondják, hogy olymposi Myrtalének [kb. ʼMirtusz-

36 Vö. Plutarchos, *De facie quae in orbe lunae apparet*, 932 B (*Moralia*, 61.).

37 Apollodóros, *Bibliotheca*, II, 7, 2.

38 Ὀβελίσκοι σιδηροῖ, vö. Hérodotos, II, 134–135.

39 Vö. Plutarchos, *De sera numinis vindicta*, 556 F (*Moralia*, 42.).

40 Athénaios, 591 B; vö. *PPF* 214; Plutarchos, *De Alexandri Magni fortuna aut virtute, oratio I et II*, 336 C (*Moralia*, 22.).

Orpheus Noster 2014.2.indd 119 2014.11.17. 14:45:38

ág'] és Stratonikének ['A sereg diadala'] is nevezték. A rhodosi Eumétist pedig mind a mai napig Kleobulinéként emlegetik a legtöbben az apja neve után.[41] Az erythrai Hérophilét meg, akiből jósnő lett, Sibyllának szólították. A grammatikusokat hallgatva pedig azt is megtudhatod, hogy Lédát Mnésinoénak, Orestést meg Achaiosnak nevezték. Hanem te mit gondolsz – nézett Theónra –, miként lehet megcáfolni a Phrynével kapcsolatos vádat?"

15. Ő pedig szelíden mosolyogva így válaszolt: „Úgy, ahogy téged meg azzal vádollak, hogy a görögök közül a legjelentéktelenebb dolgokat veted mások szemére. Hiszen éppúgy, mint Sókratés, aki Kallias házában vendégeskedvén egyedül az illatos kenőcs ellen emeli fel hangját,[42] amikor pedig a gyerekek viháncolását, bukfenceit,[43] csókjait[44] és bohóckodását[45] látja, türtőzteti magát – szerintem te is hasonlóképpen rekesztenéd ki egy olyan asszony áldozati ajándékát a szent körzetből, aki nem szabad emberhez méltóan élt teste szépségével és ifjúságával. De ha háborúból, vérontásból és fosztogatásból származó zsákmánnyal és tizeddel körbevéve látod Apollónt, a templomot pedig megrakva a görögökről lerángatott fegyverzettel és zsákmánnyal, akkor nem vagy felháborodva, és nem érzel szánalmat a görögök iránt, amikor a szép áldozati ajándékokon a legszégyenletesebb feliratokat olvasod, hogy például *Brasidas és az akanthosiak az athéniaktól*, és *az athéniak a korinthosiaktól*, aztán *a phókisiak a thesszáloktól; az orneaiak a sikyóniaktól; az amphiktyon-szövetség tagjai a phókisiaktól*.

Azonban úgy tűnik, egyedül Praxitelés szíve hölgye számára itt felállított aranyszobra sértette Kratést az ott lévő áldozati ajándékok közül, akit pedig inkább dicsérnie kellett volna, hogy ezek között az arany uralkodók között egy arany hetérát állított föl, hisz becsmérelve hirdette így a gazdagságról, hogy nincs benne semmi magasztos és csodálatra méltó.

Ugyanis úgy illik, hogy az uralkodók és az állami vezetők igazságosságból, mértékletességből és bölcsességből ajánljanak fel áldozati ajándékot az istennek, és ne aranyból s fényűző jólétből, amiben olyan embereknek is része van, akik a lehető legalantasabb módon élnek."

16. „Azt nem említetted – vágott közbe az egyik idegenvezető –, hogy Kroisos itt még a péknéjéről készíttetett aranyszobrot is felállíttatta." Theón így válaszolt: „Csakugyan, azonban nem űzött csúfot a templomból, mert alkalmas és méltányos okot talált erre.[46] Tudniillik úgy mesélik, hogy Alyattés, Kroisos apja második feleséget hozott a házhoz, és tőle újabb gyermekeket nevelt. Az asszony Kroisos

41 Vö. Plutarchos, *Septem sapientium convivium*, 148 C–D (*Moralia*, 13.).
42 Xenophón, *Symposion*, 2, 3.
43 Uo. 2, 11.
44 Uo. 9, 5.
45 Uo. 2, 22.
46 Hérodotos, I, 51.

Orpheus Noster 2014.2.indd 120 2014.11.17. 14:45:38

életére törvén mérget adott a péknének, s megparancsolta neki, hogy amint kisütötte a kenyeret, rögtön tegye Kroisos elé. A pékné azonban titokban elmondta ezt Kroisosnak, és az asszony gyermekeinek szolgálta fel a kenyeret. Amiért Kroisos, amikor trónra került, viszonozta az asszony jótettét, mintegy bizonyságképpen az isten előtt, és bizony helyesen tette. Ezért hát – mondta –, ha a városok is valami olyasmit ajánlanának fel, mint például az opusiak Lokrisból, illő azt barátságosan fogadni és tiszteletben tartani.

6. kép. John Collier, *Pythia, a papnő*, 1891, olaj, vászon, London, Tate Gallery.

Ugyanis mivel a phókisiak tyrannosai sok arany és ezüst áldozati ajándékot beolvasztottak,[47] és pénzt vertek belőle, majd elterjesztették a városokban, az opusiak összegyűjtöttek annyi ezüstöt, amennyit csak tudtak, és egy korsóban az istennek ide elküldték, és azt ajánlották fel. Én még a myrinaiakkal és az apollóniaiakkal is egyetértek, akik aranyból készült gyümölcsöket küldtek ide. De még sokkal inkább az eretriaiakkal és a magnésiaiakkal, hogy az emberek elsőtermés-áldozatával ajándékozták meg Apollónt mint a termések atyai, családot védő, jóindulatú adományozóját. A megaraiakat viszont hibáztatom, mert szinte ők az egyedüliek, akik Apollónnak olyan szobrot állítottak, amelyen lándzsával ábrázolják, mégpedig annak a csatának az emlékére, amelyben az athéniakat, akik a perzsa háborúk után megszállták őket, harcban legyőzték, s városukból kiűzték. Később ugyan arany pengetőt helyeztek a kezébe,[48] valószínűleg Skythinos[49] szavai alapján, aki ezt mondta a lantról:

melyet behangol
Zeus-fi tündöklő Apollón, kezdetet ki egybefog
véggel; és a pengetője ím, vakító napsugár."

17. Amikor pedig Sarapión nekifogott, hogy meséljen még valamit ezekről, vendégünk így szólt: „Nyilván kellemes lenne ehhez hasonló elbeszéléseket hallgatni, ne-

47 Theopompos in *FHG* I, n. 182, 308. p.
48 *SVF*, I, n. 502, 112. p.
49 *PPF*, 167; Clemens Alexandrinus, *Stromata*, V, 8, 48 (674 Potter).

Orpheus Noster 2014.2.indd 121 2014.11.17. 14:45:38

kem viszont kötelességem, hogy az először ígért magyarázatot követeljem, hogy miért szűnt meg a Pythia hexameterben vagy egyéb versformában jóslatot mondani.

Úgyhogy, ha tetszik, halasszuk későbbre, ami a látnivalókból hátramaradt, és halljunk valamit erről, ide letelepedve! Ugyanis ez a téma az, ami a leginkább alássa a jósda szavahihetőségét. A kettő közül az egyik magyarázat lehetséges: vagy a Pythia nem megy elég közel ahhoz a területhez, ahol az istenség van, vagy pedig a szellem teljességgel megszűnt ott működni, így az erő sincs többé jelen."

Tehát, miután körbesétáltunk, a déli oldalon leültünk a templom talapzatára a Föld temploma közelében, és a forrásra esett a tekintetünk. Úgyhogy Boéthos ekkor nyomban azt mondta, hogy még a hely is segít vendégünknek a probléma megoldásában. „Ugyanis a Múzsáknak szentelt terület volt ez itt, mivel itt fakadt a forrás, amiért is ezt a vizet használták az italáldozatokhoz és a tisztító szertartásokhoz, ahogy Simónidés mondja:

ott merítik föld alá italáldozatnak
széphaju Múzsa-sereg vizét, mi tiszta.[50]

Máshol egy kicsit mesterkéltebben Simónidés így szólítja meg Kleiót:

szűzies őrzőjét italáldozatoknak – mondja –
a merítők gyakran kérik
dísztelen köpenyében [- - -]
isteni mélyből jó illatú víz csörgedez.[51]

Tehát Eudoxos helytelenül hitt azoknak, akik azt hangoztatták, hogy ezt a Styx vizének kell mondani. A Múzsákat pedig a jóslás művészetének segítőiként és őrzőiként telepítették éppen oda a forrás és a Föld temploma mellé, hisz mondják, hogy éppen a földből születik a jóslat, hexameterben vagy más versformában szóló jósszavakban. Némelyik szerint itt hangzott fel az első hexameter is:

Tollatokat hozzátok, szárnyasok, s méhek a lépet; [52]

Később a Föld háttérbe szorult az istenséggel szemben, és elveszítette tiszteletét."

18. „Ez már okosabb beszéd, Boéthosom – mondta Sarapión –, és a Múzsákhoz illőbb. Ugyanis nem küzdeni kell az isten ellen, és nem eltüntetni a jóslás művészetével együtt az előretudást és az isteni erőt, hanem megoldást kell keresnünk az ellentmondásosnak tűnő dolgokra, az ősi és istenfélő hitet pedig nem szabad eldobnunk magunktól."

„Jól mondod, kedves Sarapión – szólaltam meg –, hiszen a filozófiáról sem mondunk le, mintha teljesen megszűnt és eltűnt volna, csak azért, mert korábban

[50] *PLG* III, n. 44, 409–410 pp.
[51] Uo. n. 45.
[52] M. Croiset, *Histoire de la litterature greque*, I[3], Paris, Thorin, 1910, 63–70.

Orpheus Noster 2014.2.indd 122 2014.11.17. 14:45:39

költeményekben adták elő tételeiket és gondolataikat a filozófusok, mint például Orpheus, Hésiodos, Parmenidés, Xenophanés, Empedoklés és Thalés.

Később aztán nem írtak versben többé, és nem írnak ma sem, kivéve téged. Általad azonban visszatért a filozófiába a költői művészet, a becsületes és jellemes viselkedésre buzdítva az ifjakat. S a csillagászatról sem szólnak közönségesebben Aristarchos, Timocharis, Aristyllos és Hipparchos prózában írott művei, jóllehet korábban Eudoxos, Hésiodos és Thalés versben írtak erről, ha ugyan – őszintén szólva – Thalés költötte a neki tulajdonított *Asztrológiá*t. Pindaros pedig a maga részéről megvallotta, hogy a lírai költészet hanyag kifejezésmódja miatt kétségbe van esve, és csodálkozik, hogy [- - -], hisz nincs abban semmi rendkívüli vagy szokatlan, hogy valaki az ilyesféle változás okait keresi. A művészeteket és mesterségeket megszüntetni pedig, ha valami megváltozik és átalakul az ezekkel kapcsolatos dolgokban, nem helyes."

19. Theón pedig válaszul így szólt: „Hanem ez valóban nagy változáson és újításon esett át; az itteniek közül viszont sok jóslatot ismerünk, amelyet már akkor is prózában adtak elő, ráadásul nem mindennapos dolgokkal kapcsolatosan. A lakedaimoniaknak ugyanis, ahogy Thukydidés leírja, akik az Athénnal folytatott háborúval kapcsolatosan kértek jóslatot, győzelmet és hatalmat jövendölt,[53] és hogy ő maga is a segítségükre megy majd, hívva és hívatlanul is; és ha Pleistoanaxot nem hívják vissza a száműzetésből, *ezüst ekével fognak majd szántani*.[54] Az athéniaknak pedig, akik a Szicíliában veszteglő seregükkel kapcsolatban kértek jóslatot, megparancsolta, hogy Athéné Erythraiból elhurcolt papnőjét vigyék vissza. A papnő neve Hésychia [fegyvernyugvás] volt.[55] Amikor meg a szicíliai Deinomenés a fiairól kért jóslatot, azt a választ kapta, hogy mind a három tyrannosként fog uralkodni; midőn pedig Deinomenés közbevágott, hogy *majd lesz ne mulass, ó hatalmas Apollón*, azt mondta, hogy ezt is megadja, és hozzáfűzi a jóslathoz. Talán tudjátok, hogy ennek megfelelően Gelón köszvénytől, Hierón meg vesekőtől gyötörve uralkodott. A harmadik, Thrasybulos pedig zendülések és belviszályok folytán hamarosan elesett a hatalomtól.

Továbbá Proklés, Epidauros tyrannosa sokakat kegyetlenül és törvénytelenül eltett láb alól. Többek között megölette az Athénból egy vagyonnal hozzáérkező Timarchost is, akit előzőleg házában jóindulatúan fogadott, és vendégül látott, a holttestét pedig kosárba téve a tengerbe dobatta. Mindezt az aiginai Kleandros segítségével vitte végbe úgy, hogy mások nem tudtak róla. Később pedig, amikor helyzete kilátástalanná vált, ide küldte fivérét, Kleotimost, hogy titokban kérjen jóslatot a menekülésével és kivándorlásával kapcsolatban. Azt válaszolta az isten, hogy megadja Proklésnak a menekülést és a kivándorlást oda, ahová ő az aiginai idegennel a kosarat tetette, vagy ahol a szarvas elhullajtja az agancsát. A tyrannos te-

53 Thukydidés, I, 118.

54 Uo. V, 16.

55 Plutarchos, *Nikias (Vitae parallelae),* 13, 532 A.

Orpheus Noster 2014.2.indd 123 2014.11.17. 14:45:39

hát, miután megértette, hogy az isten azt parancsolja, vesse magát a tengerbe, vagy ássa el magát (a szarvasok ugyanis elássák, s így a föld alá rejtik agancsukat, mikor elhullajtották),[56] kis ideig habozott, majd amikor helyzete egészen nyomorúságossá vált, elmenekült. Azonban elfogták őt Timarchos barátai, és miután megölték, holttestét a tengerbe hajították.

Ami pedig a legnagyobb jelentőséggel bíró dolog: Lykurgos az alaptörvényeket, amelyekkel a lakedaimóniak államát rendezte el, prózában kapta meg.

Továbbá Hérodotos, Philochoros és Istros, akik a legnagyobb kedvvel gyűjtötték össze a verses jóslatokat, számtalan prózában adott jóslatot is leírtak. Theopompos, aki nagy odaadással kutatta a jóshelyeket, mély szemrehányással illette azokat, akik úgy vélték, hogy a Pythia akkoriban nem versben adta elő jóslatait. Aztán, amikor ezt alá akarta támasztani, kevés jóslatot tudott persze felhozni, minthogy mások már akkor is prózában adták elő azokat.

20. Egyes jóslatok azonban még most is versben törnek elő, ami miatt aztán híre is megy a dolognak. Van ugyanis a nőgyűlölő Héraklésnak Phókisban egy temploma, s az a törvény, hogy aki ott áldozópap lesz, annak egy éven belül nem lehet nővel kapcsolata. Ezért aztán eléggé idős férfiakat választanak meg papnak. Ám nem sok idővel ezelőtt egy nem annyira férfiatlan, mint becsvágyó ifjú, aki szerelmes volt egy leányba, kapta meg a papi méltóságot. S eleinte uralkodott önmagán, és elkerülte a nőt, mikor azonban egy boros-táncos mulatság után útjába akadt egykori kedvese, magáévá tette őt. Megijedt, és nyugtalankodni kezdett aztán, ezért a jóshelyhez folyamodott, és megkérdezte vétke felől az istent, hogy miképp nyerhetne bocsánatot vagy feloldozást. Erre a következő jóslatot kapta:

Mindazt, mi létszükséglet, isten engedi.

Mégis, ha valaki azt tanítja, hogy nálunk csakis versben születnek a jóslatok, igencsak bajban lesz a régieket illetően, akik hol versben, hol prózában adták meg feleleteiket. Egyik sem ésszerűtlen, gyermekem, csak éppen legyen világos és helyes elképzelésünk az istenre vonatkozóan, és ne gondoljuk, hogy ő maga az, aki előbb összerakja a szavakat, s aztán sugallja a Pythiának a jóslatokat,[57] mintha álarc mögül szólna.

21. Hanem később érdemes még hosszabban beszélni és vizsgálódni ezekről, most viszont, miután ezt megtanultuk, röviden idézzük emlékezetünkbe a következő dolgot: a testnek sok szerv és testrész áll a rendelkezésére,[58] a léleknek pedig a test és a test részei. Az istenségnek pedig a lélek a szerve (mintegy testrésze), a testrésznek pedig az az erénye, ha leginkább követi a használóját veleszületett képessége

[56] Plutarchos, *Quaestionum convivalium libri IX*, 700 D (*Moralia*, 47.). Pseudo-Aristotelés, *Mirabilia animalium* 835b.

[57] Vö. itt, 8. caput, 397 C, *De defectu oraculis*, 414 E (*Moralia*, 27).

[58] Plutarchos, *Septem sapientium convivium*, 163 E (*Moralia*, 13.).

Orpheus Noster 2014.2.indd 124 2014.11.17. 14:45:39

által, és engedi a benne megnyilvánuló gondolat munkálódását. Arra azonban nem képes, hogy olyan tisztán, érintetlenül és hibátlanul mutassa meg [ti. a gondolatot], ahogyan a teremtőben [vagy alkotóban] volt, hanem sok, tőle idegen dologgal összekeveredve. Önmagában ugyanis láthatatlan számunkra, más által láthatóvá válva viszont másnak mutatkozik, minthogy felveszi annak természetét.

Nem is beszélve a viaszról, aranyról, ezüstről, bronzról, s ahány formázható anyag csak van, mely képes formát ölteni, s ámbár a hasonlóság révén ugyanazt az alakot ábrázolják, másfelől az ábrázolt dolog az egyéni tulajdonságaikból adódóan mindegyikben más- és másképpen jelenik meg. Továbbá a sík, homorú és domború tükrök is egyazon alak tükörképeinek és látványainak ezer meg ezer tökéletlen ábrázolását nyújtják. S ha a ragyogó csillagokat nézzük, jóllehet semmi nem hasonlít jobban a Holdnál a Nap megjelenésére, és nincs is semmi, ami mint eszköz engedelmesebben élne természetével: viszont befogadva a Nap tüzes fényét és ragyogását, nem ugyanúgy bocsátja alá hozzánk, hanem saját magát belevegyítve a színét megváltoztatja, és így fénye más természetű erővel bír. A forróság teljes mértékben távozik belőle, és a napfényt elhagyja az ereje.

Gondolom, ismered a Hérakleitosnak tulajdonított mondást, miszerint *az úr, akié a jóshely Delphoiban, sem nem beszél, sem nem rejteget, hanem jelt ad*.[59] Tedd hozzá e találó kijelentéshez, és értsd meg: az itteni isten úgy használja fel a Pythiát a hallhatóvá váláshoz, ahogyan a Nap használja a Holdat a láttatásra. Hiszen megmutatja ugyan és kinyilvánítja, amit tőle meg lehet tudni, azonban mindezt a leány halandó testén és lelkén keresztül mutatja meg, mely nem leli nyugalmát, és az őt megindítóval szemben nem képes a maga erejéből megingathatatlan maradni, vagy ezt az állapotot elérni, hanem mint valami hullámverésben, a benne zajló mozgásokkal és hatásokkal küzd, melyek felkavarják.

Ugyanis, amint a forgószelek sem képesek szilárdan megtartani azokat a tárgyakat, amelyeket magukkal sodornak és közben forgatnak, hanem azok forognak ugyan a kényszertől hajtva, ám a természet erejénél fogva lefelé is tartanak, így a kétféle erő hatására szabálytalan és ingadozó lesz a körforgás – úgy az úgynevezett isteni elragadtatás is kétféle mozgás keveredésének látszik, az egyiket úgymond elszenvedi a lélek, a másik pedig a saját veleszületett mozgása.

Ebben az esetben ugyanis nem használhatóak fel élettelen, következésképpen mozdulatlan testek, mert így olyasmire lennének kényszerítve, ami ellentétes természetükkel – ahogyan egy hengert sem lehet úgy mozgatni, mintha gömb vagy kocka volna, a lírán sem játszhatunk úgy, mint az auloson, és a trombitán sem, mint a kitharán. Hanem úgy tűnik, hozzáértő módon bánni mindezekkel nem más, mint arra használni őket, amire létrejöttek.

Talán bizony az élő és magától mozgó szubsztanciával, mely törekvéssel és belátással teljes, másként bánhat valaki, mint az abban már korábban meglevő állapotra vagy erőre vagy természetre alapozva? Kezelhetjük-e zenészként a botfülűt, tudós-

[59] Hérakleitos, in: *Vorsokratiker*, I, 172, 7, n. 22 B 93.

Orpheus Noster 2014.2.indd 125 2014.11.17. 14:45:39

ként az írástudatlant, gondolkodóként a felkészületlen és gondolkodásban tapasztalatlan elmét? Nem mondhatnánk.

22. Homéros is igazolja ezt[60] szerintem, aki, okkal, azt sugallja, hogy úgyszólván semmi nem megy végbe *az isten nélkül*,[61] s nem úgy ábrázolta az istent, hogy minden embert mindenféle feladatra szán, hanem mindegyiket aszerint bízza meg, hogy milyen mesterséggel vagy tehetséggel bír. Vagy hát nem látod, kedves Diogenianos – mondta –, amint Athéné, amikor az achájokat meg akarja győzni, Odysseust bátorítja erre,[62] amikor esküt kell megszegni, Pandarost keresi meg,[63] amikor a trójaiakat kell megfutamítani, Diomédéshez lép oda[64]? Az utóbbi ugyanis erős és harcias, az ért a nyilazáshoz és meggondolatlan, amaz pedig okos és félelmetes szónok. Mert Homérosnak más volt a véleménye, mint Pindarosnak, ha egyáltalán Pindaros volt, aki e sort költötte:

egy szőnyeg is hajód lehet, ha az ég segít,[65]

hanem tisztában volt vele, hogy minden erő és minden természet más és más célra lett teremtve, s ezek közül valamennyi különféleképpen működik, még akkor is, ha ugyanaz a mozgató hozza mindet működésbe.

Tehát hasonlóképpen, a mozgató nem röptetheti azt, aminek nincsen szárnya, s egy dadogót sem beszéltethet úgy, mint egy világos beszédűt, és egy halk szavút sem úgy, mint egy zengő hangút. Battost viszont, aki beszédhibája miatt kereste fel az istent, úgy gondolom, azért küldte gyarmatosítóként Libyába,[66] mert ugyan dadogott és akadozva beszélt, mindazonáltal a közügyekben jártas, tiszteletet parancsoló megjelenésű és eszes volt.

Hasonlóképpen lehetetlen, hogy olyasvalaki, aki tanulatlan, és nem hallott még verseket, költői dolgokról értekezzen. Mint például a mostani Pythia is úgy lett az isten szolgálójává, hogy családja törvényesen, derekasan és rendesen élte életét – márpedig ő szegény földművesek házában nevelkedett, s bármiféle művészetben vagy más egyéb kézműves mesterségben való jártasság vagy tehetség nélkül megy le a jósdába. Ellenkezőleg, ahogy Xenophón szerint a menyasszonynak is úgy kell férjhez menni, hogy előzőleg a lehető legkevesebb dolgot lásson és halljon,[67] ugyanígy a Pythiának is mindenben egy kicsit tapasztalatlannak és járatlannak kell lennie, egyszóval lelkében valóban szűzen találkozik az istennel.

S jóllehet mi úgy véljük, hogy az isten a gém és a bíbic rikoltását s a holló károgását használja fel arra, hogy jelezzen, mégsem gondoljuk, hogy az istenek hírnö-

[60] Homéros, *Ílias*, II, 169; V, 1.
[61] Homéros, *Odysseia*, II, 372; XV, 531.
[62] Homéros, *Ílias*, II. 169.
[63] Uo. IV, 86.
[64] Uo. V, 1.
[65] Euripidés, *Thyestés* in *TGF* 397.
[66] Hérodotos, IV, 155; Pindaros, *Pythia carmina*, V; *Pythia carmina*, IV, 10.
[67] Xenophón, *Oeconomicus*, 7 4–5.

Orpheus Noster 2014.2.indd 126 2014.11.17. 14:45:39

kei és követei lévén valamennyi világosan és értelmesen beszél. A Pythia azonban véleményünk szerint éppen úgy bocsátja rendelkezésre hangját és beszédjét, mint a kórus a színpadon, nem díszítetlenül és nem mint egy imádságot, hanem emelkedett hangú versbe foglalva, képes kifejezések és jelképes történetek köntösében, auloskíséret mellett.

23. Mit mondhatunk tehát a régi Pythiákról? Úgy gondolom, nem egy, hanem több dolgot. Először ugyanis, ahogy ez már elhangzott,[68] többnyire ők is prózában mondták el jóslataikat. Később aztán a testek olyan felépítését és természetét hozta az akkori idő, amelyekben volt valami szerencsés és kedvező a verselés számára, amihez nyomban a lélek készségei, törekvései és felkészültsége járultak hozzá, hogy olyan hajlamot hozzanak létre, amelynek csak egy kis külső behatásra és a képzelőerő megmozgatására volt szüksége, hogy nyomban a maga birodalmába vonjon nemcsak – ahogy Philinos mondja – csillagászokat és filozófusokat, hanem asztaltársaságnál, borozgatás közben, az érzelmek hatására is létrejött, s ha bánat fogott el valakit vagy öröm érte, *a költők fülbemászó [- - -] beszédére* váltott,[69] és szerelmes versekkel és dalokkal teltek meg a lakomák és a könyvek.

Euripidés pedig, amikor azt mondta, hogy

Erós tanít
költőt, ha éltét Múzsa nélkül élte is,[70]

felismerte, hogy Erós nem ülteti ugyan az emberbe a költői és zenei tehetséget, de feléleszti és felszítja, ha már ott lappang és szunnyad benne. Vagy azt mondjuk, hogy most senki sem szerelmes, ó idegen, hanem a szerelem megszűnt és elenyészett, merthogy versben és dalban senki nem *lövi ki mesterien* – ahogy Pindaros mondja[71] – *édes hangú enyelgő himnusz nyilát*? Ez képtelenség! Még több szerelem járja át ugyanis az embereket, csak olyan lelkekben lakoznak, amelyek nem rátermettek, és nem is tehetségesek a múzsai művészetekben, s bár aulos és lant nem kíséri őket, mégis semmivel sem kevésbé beszédesek és tüzesek, mint a hajdaniak. Hiszen nem szabad és nem is szép azt mondani, hogy az Akadémia s Sókratés és Platón köre méltatlan lett volna a szerelemre, akiknek értekezései között találhatunk ugyan szerelmi tárgyúakat, költeményeket viszont nem hagytak hátra.[72] Mennyiben más azt mondani, hogy a nők között egyedül Sapphó született szerelemre, mint hogy a jóslásra egyedül Sibylla, Aristoniké s mindazok, akik versben nyilatkoztatták ki jóslataikat?

[68] Vö. itt, 19. caput, 403 E, 20. caput, 404 A.

[69] Vö. Plutarchos, *Quaestionum convivalium libri IX*, 623 A (*Moralia*, 47.).

[70] Euripidés, *Stheneboea* in *TFG*, n. 663, 569. p. (vö. *Quaestionum convivalium libri IX*, 622 C *Moralia*: 47. és *Amatorius*, 762 B: *Moralia*, 48.).

[71] Pindaros, *Isthmia carmina*, II, 3 (Puech, IV. k. II, 3. sor).

[72] Platón, *Epigrammata* in *PLG* II, 295–312; Sókratés költői hajlamairól vö. Platón, *Phaidros*, 60 c–d; Diogenés Laertios, II, 42; Athénaios, 628 E; Suda Sókratés szócikke; *PLG* II, 287–288.

Orpheus Noster 2014.2.indd 127 2014.11.17. 14:45:39

Hisz ki-ki a bort is úgy vegyíti, ahogy szereti – ahogy Chairémón mondotta.[73] A jóst megszálló elragadtatottság, ahogy a szerelmi is, a meglévő tehetséget használja fel, s befogadói közül mindenkit aszerint indít meg, hogy milyennek született.

24. Mindazáltal, ha a dolognak az istenre és az előrelátásra vonatkozó részét vizsgáljuk, azt fogjuk látni, hogy a változás javulást eredményezett. A szóhasználat alakulása ugyanis a szokások változásához hasonlít, s számára az az elfogadható beszéd, ami megszokott és közismert, miközben időről időre más-más erőt vesz fel magába. Így tehát volt, amikor a hexameter és a lírai dalok és költemények használata volt szokásban, s egyrészt minden ismeretet és bölcselkedést, másrészt általában szólva minden olyan élményt és eseményt, amely magasztos hangot kívánt meg, versben és dalban adtak elő. Ugyanis nemcsak arról van szó, hogy most kevesen és alig értenek hozzá, akkor pedig mindenki hallgatta és kedvét lelte ebben az énekes előadásmódban, *pásztorok is, napszámosok és madarászok* – ahogy Pindaros mondja[74]; hanem a költészetre való alkalmasságuk révén a legtöbben dalban szóltak, lanton kísérve magukat, ha szívhez szólóan, őszintén vagy bátorítóan akartak beszélni, ha szólásokat vagy közmondásokat mondtak, de még az istenekhez szóló himnuszokat, imádságokat és paiánokat is hexameterben vagy lírai versformákban alkották meg, némelyek tehetségük, mások pedig a megszerzett gyakorlat révén.

Nem sajnálta tehát az isten a jóslás művészetétől a díszt és a kellemet, és nem is űzte el innen a *tripus* becsben tartott múzsáját, hanem inkább felébresztette és odahívta magához a költői természetűeket, és szeretettel fogadta őket, ő maga pedig látomásokat oltott beléjük, és segített ösztönözni a bennük lévő lelkesültséget és ékesszólást, hogy az minél odaillőbb és csodálatosabb legyen. Mivel pedig, ahogy az élet alakulásával együtt a körülmények és az emberek lelki beállítottsága is megváltozott, a használat elhagyta a szükségtelen dolgokat, és letette az aranyos sisakforgót,[75] levetette a lágy ünneplőruhát, és leoldotta lábáról a *kothurnus*t, s nagyon is hozzászokott ahhoz, hogy az egyszerűséggel keltsen tetszést a pompával szemben,[76] és hogy az elrendezésben inkább a keresetlenségre és a mesterkéletlenségre törekedjen, mint a fellengzős és túlságosan kidolgozott elemekre.

Így, minthogy a beszéd a használattal együtt változott, és kiszabadult a verses formából, az ismeret leszállt a metrumokról mint valami járműről, és úgymond gyalogosan jár, így a prózai szövegekben jobban elvált az igazság a mesés elemektől. A filozófia pedig, minthogy ezután jobban ragaszkodott ahhoz, hogy a stílus érthető és a tanításra alkalmas, semmint hatásos legyen, beszélgetésekben folytatta a vizsgálódást. Az isten pedig véget vetett annak, hogy a Pythia polgártársait *áldozati tüzet égetőknek* nevezze, a spártaiakat pedig *kígyóevőknek*, a férfiakat *hegylakóknak*, a folyókat meg *a hegyek itatóinak*.

73 *TGF* n. 16, 787. p. (vö. Plutarchos, *De defectu oraculorum*, 437 D–E, *Moralia*: 27).
74 Pindaros, *Isthmia carmina*, I, 68 (vö. Plutarchos, *De tranquillitate animi*, 473 A, *Moralia*: 31.).
75 Thukydidés, I, 6.
76 Uo. II, 40, 1.

Orpheus Noster 2014.2.indd 128 2014.11.17. 14:45:39

A jóslatokat tehát megfosztotta verstől, szokatlan kifejezésektől, a körülírásoktól és homályosságtól, és úgy intézte, hogy mintegy beszélgessen a jóslatot kérőkkel, ahogy a törvények is beszélgetnek a városokkal, az uralkodók társalognak népükkel, s ahogy a tanítványok is hallgatják tanáraikat, a beszédet a könnyen érthetőségre és a meggyőző erőre hangolva.

25. Ugyanis jól kell ismerni az istent, ahogy Sophoklés mondja:

A bölcset intik jóslatok rejtvényei,
az ostobáknak rossz tanár a rövid beszéd.[77]

Az érthetőséggel így a hit is a többi dologgal együtt alakulva változott. Úgyhogy míg régen az emberek nagy többsége nem a megszokott és nem is a közönséges kifejezésmódot kedvelte, hanem a teljes kétértelműséget és a körülírást övezte tisztelettel és tartotta becsben – az isteni természetből fakadó mélyebb értelemnek tulajdonítva ezeket –, addig később szerettek minden egyes dolgot könnyen és világosan megtudni, s a jóslatokat beburkoló költészetet vádolták, nemcsak azzal, hogy az igazság megismerését megnehezíti, és a mondottakba kétséget és homályosságot vegyít, hanem még arra is gyanakodtak, hogy a képes kifejezéseket, talányokat és kétértelműségeket is mintegy mentség- és kibúvóképpen ölti magára, és a tévedő számára ad egérutat azzal, hogy a jóslás művészete költeményekben fejezi ki magát.

Másrészről sokaktól lehetett hallani, hogy bizonyos költői tehetséggel rendelkező férfiak a jóshely körül letáborozva a kiáltásokat várták és megjegyezték, s rögtönözve verssorokat, metrumokat és ritmusokat, mintegy kosarat fontak a jóslat köré. Hogy pedig az ilyenek, mint Onomakritos, Prodikos és Kinaithón[78] hányszor hárították a felelősséget a jóslatokra, mintegy felróva azoknak, hogy semmi szükségük az emelkedettségre és a tragikus hangvételre, azzal most nem foglalkozom, és nem is értek egyet rágalmaikkal.

Mindazonáltal a költészetre a legnagyobb dicstelenséget silány és útszéli válfaja hozta, valamint a Kybelé- és Sarapis-kultusz körüli, bohóckodó és vásári fajtája, melyben egyesek maguktól, mások meg sorshúzással bizonyos rövid szövegekből jóslatokat készítenek cselédek és asszonykák számára, akiket megszédít a verses forma és a kifejezések költőisége. Amiért is különösen úgy tűnik, hogy a költészet közönségesen odaveti magát csalóknak, szemfényvesztőknek és hamis prófétáknak, s ezért esett el az igazmondás és a *tripus*ról történő jóslás lehetőségétől.

26. Egyébként nem csodálkozhatnánk, ha a régieknek szükségük lett volna kétértelműségre, nyakatekert fogalmazásra és homályosságra. Ugyanis Zeusra, nem azért jött ide jóslatot kérni valaki, hogy egy rabszolga árát tudja meg, sem valaki más azért, hogy a munkája bérét, hanem nagyhatalmú városok, királyok és tyrannosok fordul-

77 *TGF*, n. 704 (771 Pearson), 298. p.
78 Hérodotos, VII, 6; I, 33.

Orpheus Noster 2014.2.indd 129 2014.11.17. 14:45:40

tak kérdéssel az istenhez ügyeik miatt, akik egyáltalán nem hétköznapi és jelentéktelen dolgokkal törődtek. Márpedig őket felbosszantani és megharagítani azzal, hogy sok olyan választ hallanak, amely nincs az ínyükre, nem igazán volt előnyös a jóshely körül tevékenykedőknek. Ugyanis az isten nem hallgat Euripidésre, aki azt mondja:

Phoibos mondhat egymaga
jósszót az embereknek.[79]

Merthogy halandó szolgákat használ fel mint akaratának hirdetőit, akikért illő, hogy aggódjon, és vigyázzon rájuk, hogy alávaló emberek el ne pusztítsák őket azért, mert az istent szolgálják; s mert az igazságot ugyan nem akarja eltitkolni, de megváltoztatja kinyilvánításának módját a költői művészetben – mint ahogyan a napfény is sokféle dologról verődik vissza és sokfelé szétválik, úgy az igazság nyerseségéből és élességéből is elvesz egy kicsit.

Olykor pedig arra volt szükség, hogy a tyrannosok ne ismerjék fel az igazságot, s az ellenség számára se derüljön ki. Így aztán rejtett értelemmel és többféleképpen felfogható elemekkel ruházták fel a jóslatokat,[80] amelyek elfödték mások elől a kijelentés tartalmát, viszont akiknek szükségük volt rá, és jól odafigyeltek, azoknak nem kerülhette el a figyelmét, és nem vezették őket félre. Amiért is felettébb ostoba az, aki – miután a dolgok megváltoztak –, ha az isten egyszer úgy gondolja, hogy már nem ugyanazon a módon kell számunkra segítséget nyújtania, hanem máshogyan, ezt a szemére hányja és kicsinyesen bírálja ezért.

27. Ráadásul semmi hasznosabb nem származik a költészetből a közlés számára, mint az, hogy metrumok tartják és fűzik egybe a mondottakat, ezért az az emberek emlékezetében tovább él és fennmarad. Nos, akkoriban az embereknek jó emlékezőtehetséggel kellett rendelkezniük; ugyanis sok olyasmi hangzott el, mint helyek ismertetőjelei, cselekvések megfelelő időpontja, tengerentúli istenek szent épületei és hérósok titkos és nehezen megtalálható sírjai – méghozzá olyanok számára, akik Hellasból azután még hosszú utat tettek meg.

Talán tudjátok, hogy Teukros, Krétinés, Gnésiochos és Phalanthos és még sok más uralkodó az ideutazásakor kapott megfelelő és elégséges ismertető jelek alapján találta meg a számára adott és alkalmas székhelyet.[81] Közülük persze néhányan kudarcot vallottak, mint például Battos.[82] S mivel azt gondolta, hogy elesik az uralomtól, ha nem foglalja el azt a helyet, ahová a jóslat küldte, később újra eljött, és előadta kérését. Így hát az isten hozzáfűzte, hogy:

Juhnevelő Libyáról tőlem tudtad: igen jó.
Nem voltál? Menj hát, eszedért de csodára csodállak![83]

[79] Euripidés, *Phoinissae*, 958.
[80] Aristotelés, *Rethorica*, III, 5 (1407 a 3–9).
[81] Skymnos in *GGM*, I, n. 949, 236. p.; scholion Apollónios Rhodioshoz, II, 351.
[82] Hérodotos, IV, 155–157; Pindaros, *Pyth.*, V; Aristotelés, 611. frag., 16 (ed. Rose).
[83] Hérodotos, IV, 157.

Orpheus Noster 2014.2.indd 130 2014.11.17. 14:45:40

Ezzel ismét elküldte őt. Lysandros pedig, mivel egyáltalán nem ismerte fel az Orchalidés-dombot, melyet Róka-dombnak is neveznek, valamint a Gyalog-folyót, és

föld kígyója mögött ravaszul közelegve, az ifjat,

csatában legyőzve esett el azon a helyen Haliartios fia, Neochóros keze által, aki a pajzsán kígyót ábrázoló címert viselt.[84] Márpedig nem szükségszerű, hogy sok más ehhez hasonló, nehezen megjegyezhető és fejben tartható dolog a régiektől eljusson hozzánk, s mi is tudjunk róluk.

28. A most fennálló állapotokat viszont, melyek felől az istent megkérdezik, én bizony jobban kedvelem, és örömmel fogadom; hiszen béke van és nyugalom, nincs háború, nincsenek kivándorlások és felkelések, nincsen zsarnokság, sem más egyéb gyötrelme és rákfenéje Hellasnak, hogy valami különleges és sok bajra alkalmas orvosságra lenne szüksége. Ahol pedig semmi bonyodalmas vagy szörnyű és borzalmas dolog nincsen, hanem kicsi és közönséges ügyekben teszik fel a kérdéseket, olyanokat, amilyenek a mindennapos beszélgetésekben merülnek fel: *nősüljek-e*, *hajózzak-e*, *adjak-e kölcsön*; a városok legjelentősebb kérdései pedig a jóshelyen a termés hozamára, a jószágok fejlődésére és az emberek egészségére vonatkoznak – ott versformákba öltöztetni, körülírásokat kitalálni és furcsa régies kifejezéseket beletoldani egyszerű és velős választ igénylő kérdésekre adott feleletekbe a becsvágyó szofista feladata, aki a hírnévre törekedve díszíti fel a jóslatot. A Pythia viszont önmagában is nemes jellemű, amikor pedig leszáll oda, és az isten színe előtt van, jobban törődik a kötelességével, mint a hírnévvel, akár helyeslik ezt az emberek, akár megróják ezért.

29. Nekünk is ugyanígy kellene lennünk ezzel. Most azonban, mintha nyugtalankodnánk és félnénk, hogy a hely elveszíti háromezer éves hírnevét, és egyesek, mint egy szofista óráit, lekicsinyelve teljesítményét abbahagyják a jóshely látogatását, védőbeszédet mondunk, és vádakat meg kifogásokat gyártunk olyan dolgokat illetően, amelyekhez nem értünk, és nem is illet minket, hogy értsünk hozzájuk. Győzzük meg és csillapítsuk le azt, aki követelőzik, s ne hagyjuk, hogy örüljön,

mert ő érzi magát majd súlyos kínban először,[85]

mivelhogy ilyen véleménnyel van az isten felől. Nos tehát, az ilyen emberek a bölcsek feliratait,[86] az *ismerd meg önmagad*at és a *semmit se túlságosan*t nagyon is elfogadják és csodálják rövidségükért, merthogy kis terjedelemben tömör és szilárd értel-

[84] Plutarchos, *Lysandros (Vitae parallelae)*, 29, 450 B–C.

[85] Homéros, *Odysseia*, II, 190. (Az idézet nem pontos.)

[86] Plutarchos, *Septem sapientium convivium*, 164 B (*Moralia*, 13.), *De E apud Delphos*, 385 D (*Moralia*, 25.), *De garrulitate*, 511 A (*Moralia*, 36.).

Orpheus Noster 2014.2.indd 131 2014.11.17. 14:45:40

met foglalnak magukba, a jóslatokat viszont azért, mert kevés szóval, egyszerűen és egyenes úton megmondják a legtöbb dolgot, kifogásolják.

A bölcsek efféle velős mondásaival is ugyanaz történt, mint a szűk mederbe szorított folyókkal: ugyanis nem lehet lelátni a mélyükbe, és nem sugárzik át bennük közvetlenül az értelem fénye; viszont ha megvizsgálod, mi mindent írtak s mondtak el ezekről, akik azt kívánták kideríteni, hogy melyiket hogyan kell érteni, nem egykönnyen találsz más, ezeknél bővebben tárgyalt írásokat.

A Pythia előadásmódja pedig – miként a matematikusok is egyenes vonalnak a két pont közötti legrövidebb utat nevezik – szintúgy nem tesz semmiféle kitérőt vagy kerülőt, sem kétértelműséget, sem bizonytalanságot nem hagy, hanem egyenes út az igazsághoz; a hitet illetően pedig ő maga megbízhatatlanságból fakadóan vagy felelősségre vonhatóan egészen mostanáig semmiféle cáfolatot nem hagyott hátra, viszont a barbárok meg a görögök által felajánlott áldozati ajándékokkal és adományokkal töltötte meg a jóshelyet, szép épületekkel és az amphiktyonszövetség létesítményeivel tette ékessé.

Bizonyára ti magatok is látjátok, hogy egyrészt sok minden épült, ami korábban nem volt, másrészt sok mindent helyreállítottak, ami tönkrement és elpusztult. Ahogy pedig a fák közül azok mellett, amelyek szépen virulnak, más fák is kisarjadnak, úgy Pylaia is együtt nő fel s virul Delphoijal, hisz az itteni jólétnek köszönhetően nyerte el templomainak, tanácstermeinek és kútjainak külsejét, tekintélyes megjelenését és ékességét, amilyet a korábbi ezer év alatt nem öltött.

A boiótiai Galaxion környékének lakói az isten megjelenését látták a tej bőséges áradásában:

ugyanis minden jószág teje csorgott,
mint a patakban innivaló víz,
folyt a tej sebesen, teletöltötték az edényeket;
tömlő nem pihen, amfora sem a kamra rejtekén,
mert sajtár s valamennyi csöbör rég tele van már.[87]

Nekünk azonban nyilvánvalóbb, különb és világosabb jelek állnak rendelkezésünkre, mint például az, hogy a korábbi elhagyatottságból, pusztulásból és ínségből bőséget, ragyogást és tekintélyt teremtett.

S csakugyan örülök, hogy azokban a dolgokban, amelyekben itt részt vehettem, Polykratésszal és Petraiosszal együtt készségesen és hasznosan szolgáltam ezt az ügyet; másrészt örülök, hogy aki ebben a városban a vezetőnk lett,[88] a legtöbb dolgot kigondolta és előkészítette [- - -], azonban nem lehet igazán azt mondani, hogy ilyen jelentős és nagy mértékű változás rövid idő alatt pusztán emberi gondoskodás hatására, isteni jelenlét és a jóslásban való isteni közreműködés nélkül végbemehetne.

[87] Ismeretlen szerző, in *PLG*, III, 719, 90; Pindaros, 101–102. frag. (ed. Christ). (Vitatott szerzőség.)

[88] Ez a vezető akár Plutarchos is lehetett, vö. *Quaestionum convivalium libri IX*, 700 E (*Moralia*, 47.); *An seni res publica gerenda sit*, 792 F; 794 B (*Moralia*, 52.).

Orpheus Noster 2014.2.indd 132 2014.11.17. 14:45:40

30. Hanem ugyanúgy, ahogy akkoriban voltak olyanok, akik a jóslatok kétértelműségéért és homályosságáért tettek szemrehányást, úgy most is vannak, akik túlzott egyszerűségüket ócsárolják. Az ő pátoszuk viszont teljesen ostoba és gyermeteg, hiszen a gyermekek tartják többre, s örülnek jobban, ha szivárványt, holdudvart vagy üstököst látnak, mintha magát a Napot vagy a Holdat – ők pedig talányokra, allegóriákra és metaforákra vágyakoznak: ezek a jóslás művészetének az emberi elmén és képzelőerőn való fénytörései. S még akkor is az istent hibáztatva mennek el, ha nem tudakolták meg kellőképpen az átalakulás okát, jóllehet sem ők, sem mi nem vagyunk képesek felérni emberi gondolkozásunkkal az isteni értelemhez."

Rövidítések

FHG C. Müller, *Fragmenta Historicum Graecorum*, voll. 5, Paris, Didier, 1841–1870.
GGM C. Müller, *Geographi Graeci Minores*, Paris, Didier, 1855–1861.
PLG T. Bergk, *Poetae Lyrici Graeci*, voll. 4, Leipzig, Teubner, 1914–1915.
PPF H. Diels, *Poetarum Philosophorum Fragmenta*, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1901.
SVF H. von Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, voll. 3, Leipzig, Teubner, 1903–1905.
TGF A. Nauck, *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, Leipzig, Teubner, 1889.

Orpheus Noster 2014.2.indd 133 2014.11.17. 14:45:40

MEGEMLÉKEZÉS

CSÍZY KATALIN

In memoriam Havas László

„Sunt autem optimae curae de salute patriae; quibus agitatus et exercitatus animus velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit; idque ocius faciet, si iam tum, cum erit inclusus in corpore, eminebit foras et ea, quae extra erunt, contemplans quam maxime se a corpore abstrahet."

„A hazáról való gondoskodás ér a legtöbbet, ha a lélek abban munkálkodik s gyakorolja magát, gyorsabban felszáll ide az égi szállásra, otthonába. Annál előbb megtörténik ez, ha a lélek már a testbe zárva túlemelkedik korlátain, s a rajta kívül levő dolgokat szemlélve minél jobban eltávolodik a testből."
(Cic. *Somn. Scip.* 26, 9. Ford.: Havas L.)

Havas László professzor úr halála nem csupán az ókortudomány területén tevékenykedőket rendítette meg, hanem a középkor, sőt az újkor kutatóit is. Kétségkívül hazáját szolgálta, amikor kutatási területének, a király- és polgártükrök irodalmának beható vizsgálata során azt a célt tűzte ki, hogy a mai modern társadalom elanyagiasodott világát visszavezesse az antik etika örökérvényű értékei közé. 2014. március 31-én búcsúztunk a nagynevű tudóstól, búcsúztunk az atyai gondoskodással törődő klasszika-filológus mentortól, búcsúztunk a kisdiákok közé is ellátogató nevelőtől, akinek egyik utolsó nyilvános szereplése Hajdúdorogon, a Városi Könyvtárban volt, ahol a helyi két általános iskola nyolcadikosai hallgathatták *Európa kezdeteitől az emberi jogok dekrétumáig* címmel tartott előadását. Havas László egyik írásában e témáról így vallott: „Immár csaknem ötven éve foglalkoztatnak engem a Cicero által kimunkált és leírt európai kulturális értékek és erkölcsi alapelvek, különösképpen az emberi jogok, amelyek modern értelmezését elsősorban egy jeles francia filozófusnak, Jacques Maritainnek szoktak tulajdonítani, de amelyeket valójában már a klasszikus antikvitás kimunkált, részben Platón, de főleg a nagy római szónokpolitikus és a latin nyelvű filozófia megteremtője: Cicero." (Napkút, 2008/10, 64–66.)

Szellemes, ugyanakkor mindig tartalmas és érdekfeszítő előadásait mindig szívesen hallgattuk, nagy műgonddal megszerkesztett írásait örömmel olvastuk. Ékesszólásával mindnyájunkat elkápráztatott, hiszen maga is Cicerót és az antik rétorokat tekintette zsinórmértéknek, ugyanakkor a tudomány iránt mindig alázatos s

Orpheus Noster 2014.2.indd 134 2014.11.17. 14:45:40

örökkön munkálkodó habitusával utat mutatott kollégáinak, diákjainak, talán nem túlzás azt állítani, hogy egyszersmind a jövő nemzedékének. Számára az antik források erkölcsiségét meghatározó írások voltak. Nagy hatással volt a körülötte tevékenykedőkre, azokra, akik személyesen találkozhattak vele, s azokat is megragadta, akik csupán nyomtatásban megjelent publikációit olvashatták.

Havas László 1939-ben született Budapesten. Általános és középiskolai tanulmányait Veszprémben végezte. 1962-ben kitüntetéses diplomát szerzett az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar–latin szakán. Még ebben az évben megkezdte oktatói tevékenységét az egykori Kossuth Lajos, ma Debreceni Egyetem Ókortörténeti Tanszékén, 1979-től 2004-ig a Klasszika-filológiai Tanszék vezetője volt, nyugdíjba vonulása után pedig professor emeritusként folytatta munkáját. Mindeközben a Szegedi Tudományegyetem és a Nyíregyházi Főiskola óraadó tanára is volt.

Haláláig a Debreceni Egyetem Nyelvtudományi Iskolájának klasszika-filológia doktori programját vezette, s amíg ereje engedte, előadásokat tartott nemcsak az egyetemen, hanem külhoni és belföldi konferenciákon egyaránt.

1964-ben *Sub auspiciis rei publicae popularis* doktor lett, ami kiemelkedő disszertációjának és előmenetelének tanúbizonysága. 1975-ben a történelemtudományok kandidátusa címet nyerte el, majd 1995-ben a Magyar Tudományos Akadémia a nyelvtudományok doktorává avatta.

A Teremtő nagy munkabírással áldotta meg, nem múlt el nap anélkül, hogy ne dolgozott volna írásain, ugyanakkor nem restellte kikérni akár a fiatalabb generáció véleményét, ha arról volt szó, hogy minél tökéletesebbé és közérthetőbbé tegye az általa megformált szöveget.

Számos méltatás tanúskodik arról, hogy munkáit itthon és külföldön egyaránt elismerték. Köszönhető ez jelentős mennyiségű, háromszáznál is több publikációjának, amelyből csaknem harminc könyv és könyvrészlet, több mint száz idegen nyelvű tanulmány, illetve cikk, amelyek alapján ő volt – sajnos már csak múlt időben – az egyik leggyakrabban idézett magyar klasszikus-filológusunk. Havas László írásait angol, német, francia és olasz kézikönyvek is regisztrálták. Számos magyar nyelvű szakmunkájával sokak tanulmányait, kutatásait segítette, hiszen a mind a mai napig használatban lévő *Auctores Latini* első kötete, Cicero Catilina elleni első beszéde (Tankönyvkiadó, Budapest, 1967) s a sorozatnak több darabja az ő gondozásában jelent meg. A magyar ókortudomány szakemberei által sokat forgatott és idézett, görög és latin forrásokat bemutató *Agatha*-kiadások és a nemrégiben útjára bocsátott *Hereditas*-kötetek ugyancsak az ő nevét dicsérik.

Az 1998-ban elnyert Széchenyi-ösztöndíja, a Magyar Ókortudományi Társaság két cikluson át tartó alelnöki, majd a Jacques Maritain Egyesület és a Magyar Neolatin Társaság elnöki tiszte s a Debreceni Akadémiai Bizottság egyik szakbizottságának vezetői posztja tükrözik aktív, a magyar tudományos közélet nehézségeitől soha vissza nem riadó, nagyra becsült polihisztor alakját. Céljait roppant következetességgel, célirányosan igyekezett megvalósítani, ami viszont nem mindenkinél talált megértésre, vagy félreértésre adott okot.

Orpheus Noster 2014.2.indd 135 2014.11.17. 14:45:40

Bizonyára csak a szakma szűk berkein belül volt tudott, hogy 2008-ban közép- és újlatin kutatásaiért Havas Lászlót a Limoges-i Egyetem díszdoktorává avatta, harmadikként a külföldi bölcsészek közül. 2009-ben a neves francia ókortudományi társaság (Association G. Budé) felkérésére tartott előadást, s egyúttal lett ennek a társaságnak külső tanácsadójává is. Egy másik, több országot tömörítő szervezet, a Nemzetközi Neolatin Társaság (IANLS) felügyelő bizottsági tagságra választotta őt.

Tudományos és alkotói tevékenységéért 1965-ben és 1998-ban Maróth Károly–díjat kapott, 1986-ban a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság Aranykoszorús jelvényével, 2004-ben Ábel Jenő–emlékéremmel, 2005-ben Apáczai Csere János–díjjal, 2009-ben pedig a Debreceni Akadémiai Bizottság *Pro Scientia* érmével jutalmazták.

2009-ben, halála előtt csaknem pontosan öt évvel, a jeles márciusi ünnepen vehette át munkásságáért azt a magas állami kitüntetést, a Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztjét, amit kiváltképp nagy becsben tartott. Majd 2012. augusztus 21-én a Magyar Érdemrend tisztikeresztje kitüntetésben részesült.

Kutatási területének csupán egy szelete volt az uralkodó- és polgártükör műfaja, tágabb összefüggésben a latin nyelvű történetírás továbbélését tanulmányozta és szövegkritikai vizsgálatát végezte. Ennek eredménye a nemzetközileg is regisztrált és M. D. Reeve által méltatott Florus-kiadás. A Szent Istvánnak tulajdonított *Intelmek* sorsát különösen szívén viselte, amit önálló szövegkiadása is bizonyít *(Agatha Series Latina II.)*. Nem csupán a latin előzmények, hanem a görög forrásvidék kutatása is érdeklődési körébe tartozott.

Most, kedves Professzor Úr, amikor már nincs közöttünk, engedje meg, hogy sokszínű kutatási területét éppen Szent István síremlékéhez hasonlítsam, amelyről Ön a következőket írta: „nem más, mint egy római szarkofág, amelyet keresztény szellemben alakítottak át".

Havas László működése is ilyen volt, hiszen klasszikus-filológusként a pogány erénykánon keresztény normák mentén átfogalmazott erkölcsiségét képviselte. Leginkább talán visszatérve Rómához, amelyet egyébként úgy határozott meg, mint „Európa megújulásának örök jelképe", s visszatérve kedvenc szerzőjéhez, Ciceróhoz, a szónokpolitikus *De re publica* című írásához, legyen szabad ismét a *Somnium*ból idéznem, mégpedig Scipio Maior gondolatait, hiszen méltán állíthatjuk, hogy a professzor úr életét is áthatotta az a két vezéreszme, amelyek az égbe vezető utat jelölik ki a halandók számára:

> „Sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, iustitiam cole et pietatem, quae cum magna in parentibus et propinquis tum in patria maxima est; ea vita via est in caelum et in hunc coetum eorum, qui iam vixerunt et corpore laxati illum incolunt locum, quem vides."

> „Ámde, Scipio, nagyapádhoz és hozzám hasonlóan, aki nemzettelek téged, ápold te is az igazságot és a tisztelettudást, amellyel bármennyire tartozunk is

Orpheus Noster 2014.2.indd 136 2014.11.17. 14:45:41

szüleinknek és rokonainknak, mégis ez a kötelességünk a hazával szemben a legnagyobb. Az ilyen élet vezet az égbe, és azok gyülekezetébe, akik már befejezték földi életüket, és testüktől megszabadulva az itt látható helyen élnek." (Cic. *Somn. Scip.* 6, 16. Ford.: Havas L.)

Orpheus Noster 2014.2.indd 137 2014.11.17. 14:45:41

RECENZIÓ

MEGYERI GERGŐ

BOGNÁR ZALÁN: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon, 1944–1945.* Kairosz Kiadó. Budapest, 2012

A kötetet kézbe véve igényes keménykötés, izgalmas grafika ragadja meg a figyelmünket: a kiadó ügyelt arra, hogy egy külalakjában is vonzó, piacképes mű szülessék. A kötet hátoldalán az ajánlás mellett két történész ad hangot véleményének a monográfia páratlan értékéről és mellőzhetetlenségéről.

Maga a monográfia tíz nagy fejezetből áll, melyek a két bevezető fejezet után a táborba érkezés, a tábori élet és a táborból szabadulás eseményeit mutatják be. Ez a narratív keret az első, bevezető passzusokat *(*I. – *A hadifogolykérdés jelentősége Magyarországon a második világháború után*, II. – *A hadifogság és annak a második világháború idején érvényben lévő nemzetközi intézménye*, III. – *A magyar állampolgárok hadifogságba jutása Magyarországon)* követően a IV. fejezettel *(Gyalogmenetek)*, a táborokba vezető gyalogmenetek bemutatásával válik hangsúlyossá. Az V. rész *(A táborok)* a táborok történeti, helytörténeti és földrajzi vázlatát rajzolja meg. A VI. fejezetben *(Élet és halál a magyarországi fogolytáborokban)* a táborokba érkezés és az ottani mindennapi élet kerül bemutatásra, míg a VII-ben *(Táborból táborba)* a táborok területi összefüggéseivel ismerkedhetünk meg. A VIII. (*Szabadulás a táborokból)* a táborokból való szökéseket és a szabadulások módjait írja le részletesen, a IX. *(A foglyok szállítása…)* a hazai és a Romániába irányuló fogolytranszportokkal foglalkozik (a hangsúly az utóbbin van), a X. *(A hadifogolytáborok emlékezete)* pedig nagyon röviden a hadifogolytáborok mai állapotát mutatja be, emlékhellyé válásuk vonatkozásában. A kötet végén összefoglalásokat találunk magyar és angol nyelven.

A témáról nagyon röviden, a kötet alapján: 1944. szeptember 23-án léptek először szovjet csapatok hazánk területére, és hamar felmerült a frissen ejtett hadifoglyok elhelyezésének problémája. Megoldásként az első hazai hadifogolytáborok egyikét a szegedi Csillagbörtönből alakították ki. Októberre már a debreceni Pavilon laktanyában és az alföldi Mezőtúron a városháza épületében is hadifoglyokat, civileket tartottak. A civilek kitétel fontos, ugyanis a szovjetek mind a gyalogmenetek, mind a táborok tekintetében csak a létszámmal törődtek; a szökött és halott hadifoglyok helyére erőszakkal bárkit befogtak. 1944 november-decemberében Szolnokon, Jászberényben, Kecskeméten és Baján táborokat alakítottak ki. Cegléden két tábort is létesítettek 1944 decemberében, és 1945 január elsején.

A monográfia 2. számú mellékletét figyelembe véve ezeknek az elsősorban tranzitlágeri céllal Magyarország területén létesített táboroknak a száma nagyságren-

Orpheus Noster 2014.2.indd 138 2014.11.17. 14:50:38

dileg 50–60-ra tehető (főként Románia felé vagoníroztak embereket). A foglyok létszámában viszont nagy különbségek voltak: Sirokon pl. 3–400, Gödöllőn kb. 40 000, Cegléden 1945 májusában (igaz, több táborban) 130 000 fő tartózkodott. A viszonyokat tekintve a legnagyobb táborok Győrben, Székesfehérváron és Cegléden voltak, melyekben nagyságrendileg 40–45 000 főt őriztek. Összesen több mint 600 ezer ember került ezekbe a táborokba, közülük a gyalogmenetekben és a táborokban 70–100 ezer fő halt meg, 120–140 ezernek viszont sikerült kiszabadulnia vagy elszöknie.

A kötet egyik legnagyobb erénye a források gazdagsága és azok kiváló szövegbe ágyazottsága. A felhasznált források nagyon sokfélék, a levéltári anyagok mellett a legnagyobb részt a *Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetségének (VHBSZ)* visszaemlékezésgyűjteményének 1992-ben és 1993-ban rögzített, érdekes, jó színvonalú darabjai adják, amelyekből a legkülönfélébb mozzanatokról értesülhetünk, a szélpostától az állítólag Szibériába (valójában csak Foksányba) indulók nótaszóval való búcsúztatásáig. A szélposta a vonuló hadifoglyok rövid, szeretteiknek szóló leveleit jelentette egy segítségkérő üzenet kíséretében, amely arra kérte a megtalálót, hogy adja fel a galacsinná gyúrt és menet közben eldobott levelet a címzetteknek. Az interjúk mellett szintén gazdagon szerepelnek levéltári anyagok, érdekes vagy fontos kéziratos dokumentumok, levelek, táborokból kőpostával kijuttatott üzenetek hol gépelve és fotóval is, hol pedig csak az utóbbival illusztrálva. A kötetben találunk továbbá beékelt képmellékleteket: a 161. oldalon (főként táboroknak helyt adó épületek mai fotóit), a 272. oldalon (foglyok által készített téglafeliratokat és karcolatokat) és a 393. oldalon (fotókat hadifogolytábor-emlékhelyekről, valamint egy térképet). A magyarországi táborokat jelölő térkép nincs eléggé hangsúlyos helyen; kár volt az utolsó képmelléklet utolsó lapjára, a könyv hátsó negyedébe helyezni.

A műben emellett érezni a szerzőnek a hadifoglyok sorsa felett érzett részvétét, ami némi bölcselkedő, irodalmi ízt is ad a kötetnek: „Útközben az ismeretlen emberek között ismeretségek, barátságok alakultak ki a fogolysors túléléséhez, hiszen baráttal, társsal könnyebb volt átvészelni a megpróbáltatásokat, mint magányosan, és ugyebár az ember társas lény." (99. o)

Emellett Bognár drámai hangnemben – ami teljesen érthető a személyes érintettség és honfitárs-volta miatt – fűzte össze a forrásokat, interjúkat, így a monográfia nagyon olvasmányossá és izgalmassá vált.

A szerzői előszóban olvassuk: „Eddigi kutatásaimmal […] e témának csak az alapjait tudtam lerakni." A monográfiával megismerkedve ez annyiban érezhető, hogy a tárgy – hadifogolytáborok és hadifogolysors – időben ugyan korlátozottnak tűnik (1944–1945), de Bognár Zalánnak a téma első kutatójaként sokféle terület feldolgozására volt szüksége: kezdve a táborok kiépülésével, a mindennapi élet momentumainak rekonstrukcióján át, egészen az egyéni sorsok megrajzolásáig. Ezeket az egyéni sorsokat azonban inkább csak felvillantja. A monográfiát nem az összefüggő történetek, hanem a „gyalogmenetek – táborok – szabadulás a táborokból" hármas szerkezete fogja össze. Az anekdotarészleteknek köszönhetően

Orpheus Noster 2014.2.indd 139 2014.11.17. 14:45:41

természetesen a személyes történetek szálai is jelen vannak a monográfiában, ám azokból nem egyes személyek sorsa, hanem sokkal inkább a százezrek elszenvedte „hadifogoly-sors" rajzolódik meg. Így a címben tett vállalás az egyéni portrék nélkül is teljessé válik: az egyik fogoly „mesél" a táborba kerülésről, egy másik a benti élet valamely mozzanatáról, egy harmadik pedig a szabadulásról.

A téma egyik szakértője, Szakály Sándor így fogalmaz ajánlásában: „megkerülhetetlen munka". Ez nyilvánvaló egy olyan monográfia esetében, amelynek tárgya a múlt században még tabunak számított, ma pedig már sok kutatást és körültekintést igényel, hiszen politikai vonatkozásokkal is erősen terhelt. Mindazonáltal a különböző területekre elágazó kutatás nem nehezedik rá a monográfia szerkezetére. A sokféle jelenet, mozzanat, téma, történet jól megfér egymás mellett, és ha néhol valamivel több drámai kommentárral is, mint amennyire a közölt források feltétlenül rászorulnának, Bognár Zalán monográfiája mégis kiváló könyv és egy kibontakozóban lévő kutatómunka látványos keresztmetszete.

Orpheus Noster 2014.2.indd 140 2014.11.17. 14:45:41

Formai kéréseink szerzőinkhez

A szöveget Word formátumban, *rtf* kiterjesztéssel kérjük elektronikus úton megküldeni a következő címre: orpheusnoster@googlegroups.com. Általában maximum 1 szerzői ív (40 000 leütés szóközökkel, jegyzetekkel, bibliográfiával együtt) terjedelmű cikkeket várunk, de ennél jelentősen rövidebb cikk közlését is szívesen vállaljuk. Recenziók esetében a várt terjedelem körülbelül 5–10 000 leütés.

A szöveget a lehető legkevesebb formázással kérjük. A főszövegben használt alapbetűtípus 12 pontos Times New Roman legyen, a lábjegyzetben 10 pontos Times New Roman. Ha a szöveg különleges fontkészletet is igényel, kérjük csatolni a fontkészletet, valamint a cikket *pdf* formátumban is. A főszöveget sorkizártan, 1,5-es sortávolsággal, a bekezdések elején behúzás nélkül kérjük; a lábjegyzetet sorkizártan, szimpla sortávval.

Hivatkozásokat lábjegyzetben és nem végjegyzetben kérünk. Külön irodalomjegyzék, bibliográfia a tanulmány végén nem feltétlenül szükséges, de szívesen vesszük, különösen, ha egy szerzőtől több művet is idéznek. Ilyen esetben javasoljuk a jegyzetekben a szerző és évszám alapján történő rövid hivatkozást. Ha nincs külön irodalomjegyzék, az első alkalommal való idézést teljes formában kérjük, utána pedig szerző és évszám alapján történő rövid hivatkozással. Kérjük, az *i. m.* hivatkozást csak abban az esetben használják, ha az adott szerzőtől csak egy művet idéznek. Kereszthivatkozások ne legyenek.

A szerző vezetéknevét kiskapitálissal kérjük, folyóiratcikk, könyvfejezet címét idézőjelek között, normál betűvel, folyóirat, könyv címét dőlt betűvel.

Hivatkozások teljes lábjegyzetben:

– könyvek, könyvfejezetek esetében

Szerző: *Cím*, Kötetszám, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldalak.

Szerző: „Fejezetcím". In Uő: *Könyvcím*, Kötetszám, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldalak.

– gyűjteményes kötetek és bennük megjelent írások esetében

Szerkesztő – Szerkesztő (szerk.): *Cím: Alcím*, Kiadás helye, Kiadó, Évszám.

Szerző: „Cím". In Szerkesztő – Szerkesztő (szerk.): *Cím: Alcím*, Kiadás helye, Kiadó, Évszám, Hivatkozott oldalak.

– folyóiratcikkek esetében

Szerző: „Cím". *Folyóirat címe*, Évfolyam római számmal, Évszám/Sorszám. Hivatkozott oldalak.

Orpheus Noster 2014.2.indd 141 2014.11.17. 14:45:41

– heti- és napilapokban megjelent cikkek esetében
SZERZŐ: „Cím". *Lap címe*, Évfolyam, Lap száma, Évszám. Hónap. Nap. Oldalszám.

Hivatkozások rövid lábjegyzetben:

– egy szerző egy művének használata esetén
SZERZŐ: i. m. Hivatkozott oldalak.

– egy szerző több művének használata esetén
SZERZŐ (Évszám): Hivatkozott oldalak.

– az előző lábjegyzetben hivatkozott irodalom másik szövegrésze esetében
Uo. Hivatkozott oldalak.

Minden esetben pontos irodalmi hivatkozást kérünk, megjelölve a kezdő és záró oldalszámot (tehát nem 230sqq. formában), a kettő között gondolatjellel [–]. Kérjük, az oldalszámot csak abban az esetben egyértelműsítsék p. (pp.) betűkkel, ha az idézett mű jellegéből (katalógus, képkötet) következően egyébként nem volna világos, hogy oldalszámról van szó. Internetes hivatkozások esetén kérjük ellenőrizni, hogy az idézett oldal elérhető-e még, s kérjük a hivatkozás, ill. az ellenőrzés dátumát is feltüntetni.

Kérjük, klasszikus auktorok idézésénél ne alkalmazzanak kiskapitálist. Az auktorok nevét és műveik címét lehet a szakmában bevett rövidítésekkel külön magyarázat nélkül alkalmazni. Tudományos közéletünkben kevéssé ismert folyóiratok, sorozatok, kézikönyvek címét vagy ne rövidítve írják, vagy az irodalomjegyzék (illetve ennek hiányában a cikk) végéhez csatoljanak rövidítésjegyzéket.

Az idegen nyelvű, latin betűs kifejezéseket és idézeteket kérjük dőlt betűvel szedni, a görög, héber, kopt és szír idézeteket a megfelelő betűvel (más nyelvű szövegeket is szívesen látunk eredeti írásmóddal). Kérjük, hogy ne külön görög, héber stb. betűkészletet használjanak, hanem unicode betűket (ha egyes ékezetes betűket az alapbetűtípussal nem tudnak létrehozni, Palatino Linotype betűt ajánlunk)! Dőlt betűs idézet elején és végén nem szükséges idézőjelet használni. Ha az idézet zárójelen belül szerepel, a zárójel is legyen dőlt.

A görög neveket a szerző szándéka szerint tudományos vagy magyaros (az Akadémiai Helyesírásnak megfelelő) átírásban, egy cikken belül következetesen kérjük. Kérjük, görög neveket – latin auktor idézését kivéve – ne írjanak át latinosan (pl. Achilles, Homerus).

Képek esetén a képaláírásokat a szöveg legvégén beszámozva kérjük megadni. A képeket ne ágyazzák be a dokumentumba, hanem külön képfájlban, a lehető leg-

Orpheus Noster 2014.2.indd 142 2014.11.17. 14:45:41

nagyobb méretben és felbontásban (min. 1000x1000 pixel) küldjék, és a szövegben jelöljék meg, hová szerkesszük be azokat.

A tanulmányokhoz kérünk kb. 10–15 soros angol, német, francia, olasz vagy latin nyelvű rezümét a cikkel közös fájlban, a szöveg végén. Kérjük, hogy szerzőink nevük mellett adják meg a következő információkat: születési év; tudományos fokozat; a tudományág, melynek művelőjeként a „Számunk szerzői" rovatban szeretnék magukat azonosítani; oktatási-kutatási hely. Recenziók esetében a recenzeált mű minden könyvészeti adatát kérjük a cikk címében, ill. alcímében megadni.

A korrektúrát a Word *Eszközök* menüjének *Változások követése* gombja alatt a *Módosítások elfogadása vagy elvetése* lehetőségnél, az *Elfogadja*, ill. *Elveti* gombokkal az adott helyen jelezve kérjük vissza.

Orpheus Noster 2014.2.indd 143 2014.11.17. 14:45:41

Guidelines for Our Authors

Authors should submit Word or rich-text files (written in a recent version of MSWord) to the email address <orpheusnoster@googlegroups.com>. Articles and essays should not normally exceed 40 000 characters (including spaces, notes, and bibliography), however The Editorial Board welcomes much shorter manuscripts, too. Book reviews should be between 5 000 and 10 000 characters in length.

The following general rules should be followed: text alignment is left and right justified (centered text); non-indented paragraphs; use as little formatting as possible, and italics where appropriate; do not add extra space between paragraphs; if using special fonts and characters, font file(s) and a copy of the manuscript in PDF format should be sent to the given email address. Main text: Times New Roman 12-point type; line spacing is 1.5. Footnotes: Times New Roman 10-point type; should not be separated by a full blank line; line spacing is single.

Use footnotes, not endnotes (i. e. eliminate from the main text unnecessary bibliographical data or parenthetical references to sources). Give complete bibliographical information the first time a work is referenced (opening and closing pages of an article, then the specific pages referred to, using the bare number only, no „p." or „pp.") and also give an individual footnote for each detail to be documented. Subsequent citations should use a short reference; decide on a standard or clear abbreviation for use after the first occurrence, but avoid complicated or ugly acronyms. The title of an article in journal or collection should be in single quotation marks. The title of a journal or book (including collections) should be in italics.

Cross-references should be avoided. References should not be necessarily gathered into a bibliography at the end of the manuscript. In that case the author's name and the year of publication should be given in the subsequent mentions (in footnotes only).

Manuscript references include the location of documents, description and folio. Online references should include URL and followed by the date accessed in square brackets.

Quotations should be given within single quotes (use double quotes only inside single quotes). Longer ones of more than three lines should be indented as a separate paragraph without quotes. Foreign-language texts in Roman type should be in italics. For non-Roman texts (Greek, Hebrew, Coptic, Syrian, etc.) use Unicode fonts.

Figures (tables, illustrations, photos and other artworks) should not be embedded in the text, but submitted separately in JP(E)G or TIF format; properly cropped line drawings should have a resolution of at least 600 dots per inch, greyscale and colour of at least 300 dots per inch at their final size. Colour figures should be supplied in CMYK (not RGB) colours.

Orpheus Noster 2014.2.indd 144 2014.11.17. 14:45:42

Put placeholders into the text to show where the image should appear. Type these placeholders on their own line, flush left, and bracketed (e.g., [Table 1]). Figure captions (with source information) should be numbered, for easy reference, and listed at the end of the document.

The manuscript should be followed by an abstract of 15 lines maximum (i.e. in the same document) in one of the following languages: English, German, French, Italian, or Latin, and accompanied by the Author's name, year of birth, academic degree, current or preferred discipline, and place of employment/research. In the case of book reviews the title should be followed by full bibliographic information.

Proofs will be sent via email to the Authors for checking. Changes to the text should be made by enabling Word's change-tracking mode (under the 'Review' tab), and by accepting or rejecting the Editor's modifications. Corrections should be returned to the Editorial email address.

Orpheus Noster 2014.2.indd 145 2014.11.17. 14:45:42

Következő számunk tartalmából

Vassányi Miklós
Eriugena (Johannes Scottus) élete és művei különös tekintettel a *Periphyseon* I. könyvére

Gerd Van Riel
A Foreword to Eriugena's *Periphyseon*

Stéphane Kalla
La khóra platonicienne & l´espace absolu de Newton, étude comparative

Erdei Ildikó
Isaac Newton antitrinitárius krisztológiája kiemelten a *Twenty-Three Queries about the Word* Ὁμοούσιος kézirat tükrében a korai felvilágosodás kontextusában

Zsengellér József
Az emberáldozat formái az ókori Közel-Keleten és azok kiváltása a JHWH-vallásban

Tüskés Anna
Adalékok Pázmány Péter ikonográfiájához

Orpheus Noster 2014.2.indd 146 2014.11.17. 14:45:42